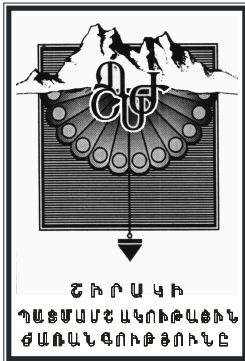

Հ Հ Գ Ի Տ ՈՒ Թ Յ ՈՒՆՆ ԵՐԻ ԱԶ Գ Ա Յ Ի Ն Ա Կ Ա Գ Ե Մ Ի Ա

ՇԻՐԱԿԻ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԵՆՏՐՈՆ

ՀԱՆՐԱՊԵՏԱԿԱՆ

ՎԵՑԵՐՈՐԴ

ԳԻՏԱԿԱՆ ՆՍՏԱՇՐՋԱՆԻ

Ն Յ Ո Ւ Թ Ե Ր

Հրատարակության հովանավորն է՝
Գերաշնորհ Հ. ՆԵՐՍԵՍ արքեպիսկոպոս ՏԵՐ-ՆԵՐՍԵՍՅԱՆ,
Առաջնորդ Կաթողիկե Հայոց
Հայաստանի, Վրաստանի և Արևելյան Եվրոպայի,
անդամ Սբ. Դևոզարի Հայկական Ակադեմիայի

Խմբագրական հանձնախումբ՝
Սերգո Հայրապետյան (խմբագիր)
Արամ Զալանթարյան
Համագասպ Խաչատրյան

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Շիրակի հոգևոր և նյութական հարուստ մշակույթը վաղուց ի վեր հայագիտության ուսումնասիրության առարկան է: Երախտապարտ խոնարհումով ու ակնածանքով միայն կարելի է հնչեցնել մեր գիտության ու մշակույթի այն բազմաթիվ մշակների անունները, ովքեր իրենց ներդրումն են ունեցել պատմական Շիրակ գավառի ճարտարապետական, քաղաքաշինական, հնագիտական, երաժշտական ու մշակութային այլ կոթողների, ազգագրական մատուցների՝ աշխարհին ներկայացման գործում:

Այսօր էլ հայագիտության այս արահետը՝ շիրակագիտության բնագավառը, նույնքան բեղուն է ու մարդաշատ: Միայն վերջին կես դարի ընթացքում ավելի քան երեք տասնյակ դոկտորական և քեկնածուական ատենախոսություններ, տասնյակ մենագրություններ ու ժողովածուներ են հրատարակվել՝ նվիրված Շիրակին: Իսկ վերջին տասը տարիներին Շիրակն ուսումնասիրողներն ունեցան երկու տարին մեկ Շիրակի սրտում՝ Գյումրիում, պարբերաբար հանդիպելու, իրենց արածի շուրջ կիսվելու, հարդրվելու, բանավիճելու և իրարով հարստանալու մի այնպիսի հոյակապ հնարավորություն, ինչպիսին, ցավոք, այսօր չկա Հայաստանի որևէ այլ մարզում և ինչպիսին են, մեր խորին համոզմամբ, Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությանը նվիրված և իրենց նախադեպը չունեցող հանրապետական գիտական նստաշրջանները, որ օրինակելի ավանդապահությամբ գումարվում են Գյումրիում արդեն տասը տարի:

1994 թվական, արմաթոր վերքի մման կիսաքանդ ու լքված աշնանային քաղաք, ցուրտ ու մութ իրականություն, ծանր ու անլուծելի հիմնախնդիրներ, և հանկարծ այս ամենի մեջ՝ մի փոքր խումբ երիտասարդ գիտնականների՝ Շիրակին նվիրված հանրապետական գիտաժողով կազմակերպելու մտադրություն, որը ոչ թե մի քանի տարգրուխ ջահելների այսրոպետական և ոչնչով չհիմնավորված խանդավառություն էր, որ առաջին իսկ դժվարության արգելքին հանդիպելով պիտի հօդս ցնդեր, այլ միանգամայն կշռադատված և, ինչպես հետոն ցույց տվեց, մաև միանգամայն արդարացված ու անհրաժեշտ երևույթ: Օդի ու ջրի մման անհրաժեշտ ոչ միայն ինքնադրստրման ու ինքնահաստատման համար, այլև որ առավել կարևոր էր՝ մի կողմից փաստելու համար, որ կա կենցաղայինից, առօրյականից շատ ավելի վեր մի բան՝ մտքի ու հոգու փոթորկուն աշխարհը, որի մշակները մենք ենք՝ գիտության մարդիկ: Մյուս կողմից՝ Շիրակն իր անսպառ պատմամշակութային զանձերով անընդմեջ պահել հայագիտության աչքի առջև՝ նպաստելով դրանց մերօրյա ուսումնասիրության խթանմանը:

Սպասելիքներն ավելի քան արդարացան, առաջին իսկ գիտաժողովին մասնակից եղան 100-ից ավելի հայագետներ, ոմանք անթաքույց զգուշավորությամբ, նույնիսկ թերահավատությամբ: Սակայն արդյունքը գե-

րազանցեց կազմակերպիչների բոլոր սպասելիքները: Ե՛վ ասելիքն էր շատ, և՛ տպավորություններն էին հարուստ: Ե՛վ որ պակաս կարևոր չէ՝ նաև ամրագրվեց գիտաժողովն ավանդական դարձնելու և երկու տարին մեկ Գյումրիում կայացնելու որոշում:

1996-ին գումարվեց երկրորդը, ավելի ներկայացուցչականը, որ բացահայտելով մարզում հայագիտական հետազոտությունների մակարդակը և տեղի գիտական ներուժի իրական հնարավորությունները՝ նաև մեծապես նպաստեց 1997-ի աշնանը Գյումրիում Գիտությունների ազգային ակադեմիայի Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի ստեղծմանը:

Հաջորդ երեք գիտաժողովները մի կողմից հանրագումարեցին հետադետայն շրջանում Շիրակի հոգևոր և նյութական մասունքների ուսումնասիրությունների արդյունքները մեր երկրում, մյուս կողմից՝ նպաստեցին հստակեցնելու այդ հետազոտությունների հիմնական ուղղությունները նոր՝ 21-րդ դարի շեմին:

Այս գիտաժողովների արդյունավետության խոստուն վկայությունն է այն, որ ընդհանուր առմամբ նախորդ հինգ աստաշրջաններում լավել են 290 գիտական հաղորդումներ, որոնցից շատերն ուղեկցվել են նյութերի ու նմուշների ցուցադրումներով, կատարումներով: Այդ հաղորդումներից մոտ 65-ը նվիրված են Շիրակի հնագիտական հուշարձանների (Շիրակավան, Դրասխանակերտ, Բենիամին, Հառիճ, Հայկաձոր, Սարատակ, Ամբերդ, Հողմիկ, Կումայրի, Երերույք) ուսումնասիրությանը, 90-ից ավելի գեկուցումներ են հնչել ազգագրական խնդիրների շուրջ (արհեստներ, ծիսապաշտամունքային համակարգ, կենցաղ, ավանդույթներ, սովորություններ և այլն), Շիրակի տարբեր ժամանակների պատմության կնճռոտ հարցեր են լուսաբանվել ավելի քան 35 հաղորդումներում, անկրկնելի ճարտարապետական կոթողների քննությանն են նվիրված եղել շուրջ 20, արվեստի տարբեր ճյուղերին՝ 25 գեկուցումներ, բազմաթիվ հաղորդումներ են նվիրվել լեզվական, մարդաբանական, ազգահոգեբանական, սոցիոլոգիական հետազոտությունների արդիական խնդիրներին:

Այս տասը տարիների ընթացքում ամեն ինչ եղել է՝ խանդավառության, հպարտության, արած լավ գործի գիտակցումի, երբեմն նաև անօգնականության, մեկ-մեկ էլ նույնիսկ հիասթափության պահեր: Անփոխարինելի զգացողություններ, որ այս գիտաժողովների տասնամյա կենսագրության իրական վկաներն են: Ե՛վ ինչպես անցած բոլոր տարիներին, այսօր էլ հայագիտական ֆորումի կազմակերպիչները մենակ չեն և ունեն իրենց մշտական բարեկամների՝ Գիտությունների ազգային ակադեմիայի նախագահության, Հայ Առաքելական եկեղեցու Շիրակի հոգևոր թեմի առաջնորդարանի, Շիրակի մարզպետարանի, Հայ Կաթողիկե եկեղեցու, նաև անհատ բարեգործների աջակցությունը:

Բարի երթ ու արդյունավետ աշխատանք մաղթենք Շիրակի պատմա-մշակութային ժառանգությանը նվիրված հանրապետական վեցերորդ գիտական նստաշրջանին, որ խնդիր ունի հայտածելու պատմական գավառի ազգագրության, բանահյուսության, հնագիտության, ճարտարապետության, քարբանազիտական ու էթնո-սոցիոլոգիական հետազոտությունների արդի մակարդակը և դրանով իր նպաստը բերելու նախորդ գիտաժողովից հետո անցած երկու տարիների ընթացքում շիրակագիտական մտքի ձեռքբերումների համակարգմանը:

ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի տնօրեն, ՇՊՄԺ IV հանրապետական գիտական նստաշրջանի կազմահանձնաժողովի պատասխանատու քարտուղար Ս. ՀԱՅԲԱՊԵՏՅԱՆ

ԱՐՏԱԿ ԳՆՈՒՆԻ (ՀԱԻ)

ՎԱՂ ԲՐՈՆԶԻ ԴԱՐՈՒՄ ԾԻՐԱԿԻ, ՋԱՎԱԽՔԻ, ՏԱՅՔԻ ԲՆԱԿԱՐԱՆԱԶԻՆԱԿԱՆ ԱՎԱՆՊԻՅՈՒՆՆԵՐԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՈՐՈՇ ԸԱՐՑԵՐԻ ԶՈՒՐՁ

Մ.թ.ա. IV-III հազ. Շիրակի, Ջավախքի և Տայքի տարածաշրջաններն ընդգրկված էին շենգավթյան մշակույթի տիրույթում: Գոյատևելով մշակույթի ընդհանուր զարգացման համատեքստում Շիրակի, Ջավախքի և Տայքի տարածաշրջանների վաղ բրոնզն ուներ իր որոշակի յուրահատկությունները, որոնք արտահայտվում էին նաև բնակարանաշինության ավանդույթներում: Մասնավորապես, այստեղ վաղ բրոնզի դարաշրջանում գերակշռում էր ուղղանկյուն ճարտարապետությունը:

Շիրակի հնավայրերում հաստատագրված են մեկ սենյականոց (Հառիձ, Կառնուտ, Գորներ, Ամասիա, Լանջիկ, Մղնախների թիվ 1 կացարան) և բազմասենյականոց համալիրներ (Մղնախներ, Կառնուտ, Շիրակավան): Հատկանշական է, որ Մղնախներ բնակավայրի թիվ 2 կացարանում արձանագրվում է տարբեր գործառական նշանակություն ունեցող սենյակների առկայությունը: Կացարանների հատկանշական գծերից էին ծիսական կամ տնտեսական անկյունները (Կառնուտ, Շիրակավան), հատակի մեջ փորված հորերը (Հառիձ), նստարան-մատարանները (Մղնախների թիվ 2 կացարան, Շիրակավան): Մղնախների թիվ 2 կացարանում հաստատագրված է նաև սենյակի կենտրոնում տեղադրված նստարան: Նմանատիպ նստարաններ հայտնի են Մոխրաբլուրից և Յանիկ-թեփեից: Հարևան տարածաշրջաններում ուղղանկյուն երկսենյականոց հատակագծով կացարաններ հաստատագրված են Լոռուտում, ընդ որում, ըստ Ս. Դևեջյանի, խեցեղեն նյութը համաժամանակյա է Մոխրաբլուրի ստորին հորիզոնների նյութերին: Վաղ բրոնզի եզրափակիչ շրջանում ուղղանկյուն հատակագծով կացարաններ հաստատագրված են նաև Հայաստանի հյուսիսարևելյան շրջաններում (Շահյանա II և III):

Ջավախքում ուղղանկյուն ճարտարապետությամբ կացարաններ հաստատագրված են Ամիրանիս-Գորա, Ախալքալաքի Ամիրանիս-Գորա, Դիգաշենի I, Սատխե, Ռաբաթի, Աբասթումանի բնակավայրերում: Շիրակի և Ջավախքի հուշարձաններում արձանագրված են մի շարք զուգահեռներ, այդ թվում նաև խեցեղեն նյութում, կացարանների ներքին հարդարանքի մեջ (հատակի մեջ փորված օջախները, հետին պատի մոտ տեղադրված նստարանները): Մակայն ջավախքյան բնակավայրերի ճարտարապետությունն ունի որոշակի առանձնահատկություններ: Մասնավորապես Ամիրանիս-Գորայի կացարաններում հաստատագրված են պատերին հպված սյուների հետքեր: Միայն մեկ (XIII) կացարանի կենտրոնում հաստատագրված քարե սանդղ, ըստ Տ. Չուբինիշվիլու, կարող էր հանդիսանալ կենտրոնական սյան խարիսխ: Բացի դրանից ըստ Ա. Ջա-

վախիշվիլու, Ամիրանիս-Գորայի կացարանների ևս մեկ հատկանշական գիծ են կրորացող անկյունները: Կրորացող անկյուններով քարաշեն կացարան հաստատագրված է նաև Սատխե բնակավայրի B1 պեղավայրի C կացարանում: Ամիրանիս-Գորայի I շինարարական հորիզոնի խեցեղենը որոշ զուգահեռներ ունի Շիդա-քարթլիում: Առանձնահատկություններ են դիտարկվում նաև օջախների հենակների կերտվածքում: Ուղղանկյուն հատակագծով կացարաններն ի հայտ են գալիս նաև հարևան Շիդա-Քարթլիում (Ցիխիս-Գորա բնակավայրի B1 և A հորիզոններ, որոնք թվագրվում են մ.թ.ա. XXII դ., երբ տարածաշրջանում գոյակցում էին շեն-գավթյան և բեդենյան մշակույթները, Կվաջխետեբքի B, հորիզոնի աղյուսաշեն կառույցը՝ մ.թ.ա. III հազ. երկրորդ կես): Տարածաշրջանում ճարտարապետական ավանդույթների այսքան կտրուկ փոփոխությունը Չ. Մախարաձեն բացատրում է հարավից միգրացիոն գործընթացներով: Ուղղանկյուն հատակագծով կառույց հաստատագրված է նաև Թեթրի Ծղարո բնակավայրի A (ըստ Գ. Գորեջիշվիլու) հորիզոնում, որը թվագրվում է մ.թ.ա. IV հազ. երկրորդ կեսով:

Բնակարանաշինական ավանդույթների զարգացման առավել բազմազան պատկեր ներկայացված է Տայքի տարածաշրջանում: Ուղղանկյուն հատակագծով կացարաններ հաստատագրված են Կարագ, Գյուզելդվա, Պուլուր I բնակավայրերում: Կարագի կացարաններն իրենց զուգահեռներն ունեն Սոս Հույուքի վերին հորիզոններում և Բույուկ թեփե Հույուքում: Սոս Հույուքում հայտնաբերված են ուղղանկյուն աղյուսաշեն երկսենյակ կացարաններ, նման համաժամանակյա Ցիխիս-Գորայի B1 հորիզոնի կառույցներին: Ընդ որում զուգահեռները դիտարկվում են նաև խեցեղեն նյութում: Բնակավայրի ստորին հորիզոններում արձանագրվում են շինարարական միանգամայն այլ ավանդույթներ: Վերևից երկրորդ և երրորդ հորիզոնները ներկայացված են ուղղանկյուն կրորացված անկյուններով հյուսածո հիմնակմախքով: Մակայն, որ Սոս Հույուքի կացարանները որոշակիորեն տարբերվում են Շիդա-Քարթլիի և Եփրատի վերին ավազանի նմանատիպ կառույցներից (քարե հիմք, հետին պատին կցված նստարանը, ստացիոնար քարե օջախը): Բացի դրանից՝ Սոս Հույուքում նախամուտքերը ոչ միշտ են գտնվում կացարանի առջևում: Ծեփածո հիմնակմախքով կացարանի քարե հիմք արձանագրված է քվեմո քարքլյան Իլթո բնակավայրում: Սոս Հույուքի ստորին հորիզոնի ճարտարապետությունը ներկայացված է կրո հատակագծով կացարանով, որն իր հորինվածքով հիշեցնում է «8» թիվը: Այս նկարագրված հատակագիծը նմանվում է մ.թ.ա. XXIX-XXVII դդ. թվագրվող Բույուք թեփե Հույուք բնակավայրի կրո միակցված կացարանների հատակագծին: Ըստ Ա. Մազունայի՝ խեցեղեն նյութն ունի իր զուգահեռները Մոխրաբլուրի ստորին, Պուլուրի XI-IX և Գեոյ-թեփե K1 հորիզոններում: Հատկանշական է, որ ըստ նրա՝ խեցեղեն նյութն ունի բազմաթիվ զուգահեռներ ուղղանկյուն ճարտա-

րապետությանը բնորոշվող Կարագի ստորին հորիզոնների խեցեղենի հետ: Նման հատակագիծ ունեն մաս Թեթրի Ճղարոյի, Արսլանբեյեի VID 2 հորիզոնի (մ.թ.ա. XXV դ.) կացարանները: Տայքի հուշարձաններն ունեն բազմաթիվ զուգահեռներ Շիրակի և Ջավայսքի հնավայրերում: Դա մասնավորապես օջախների ֆայատիպ և մարդակերպ ելուստներն են, որոնք արձանագրված են Հառիճում: Հատկանշական է, որ, ըստ որոշ հետազոտողների, ինչպես Տայքը, այնպես էլ Շիրակը պղինձ էին ստանում Մուրգուլ-Կովարշանյան հանքային դաշտում տեղադրված հանքերից: Այսպիսով, ուսումնասիրվող տարածաշրջանների բնակարանաշինության ավանդույթները՝ կացարանների ճարտարապետությունը, ներքին հարդարանքը, ունեն բազմաթիվ ընդհանրություններ, որոնք դիտարկվում են մաս խեցեղեն նյութում: Միաժամանակ արձանագրվում են ակտիվ փոխառնչություններ հարևան տարածաշրջանների հետ (Վերին Եփրատ, Թռեղք, Գուգարք, Քվեմո Քարթլի, Շիրա Քարթլի): Պետք է նշել, որ ուղղանկյուն կացարանաշինությունը հատուկ է այդ տարածաշրջանին, քանի որ ուղղանկյուն ճարտարապետությանը բնորոշվող որոշ հուշարձաններ քվազրվում են շենգավթյան մշակույթի վաղ փուլերով (Կարագի և Ամիրանիս-Գորայի ստորին հորիզոններ, Հառիճի վաղ համալիրներ): Միևնույն ժամանակ այլ ճարտարապետությանը բնորոշվող հուշարձանները (Մոս Հույուքի և Բույուկ-թեփե Հույուքի վաղ հորիզոններ) գտնվում են ուսումնասիրվող տարածաշրջանի ծայրամասում:

ԼԱՐԻՍԱ ԵԳԱՆՅԱՆ (ՇՀՀԿ, ՇԵԹ)

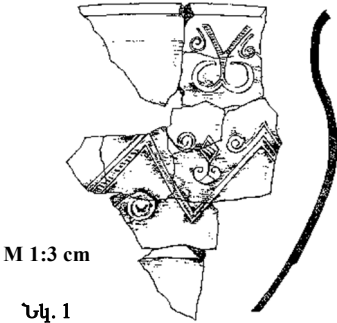
ՍԵՊԱՍԱՐԻ ՎԱՂ ԲՐՈՆԶԻՂԱՐՅԱՆ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԻ ՊԵՂՈՒՍՆԵՐԸ

1980-ական թվականներին Դուկասյանի շրջանում Մեծ Սեպասար սարի (բարձր. 2081մ) գագաթին մերձակա գյուղերի դաշտերի ռոտզումն ապահովելու համար կառուցվել է ջրամբար: Ջրամբարի ավազանը կառուցելու և ջրատար խողովակները տեղադրելու համար իրականացված շինարարական աշխատանքների ժամանակ ավերվել է հնավայրի մի մասը:

1998թ. այստեղ իրականացված հնագիտական հետախուզության ժամանակ ավերված տարածքից հավաքվել են խեցեղենի բազմաթիվ բեկորներ, որոնք վերաբերում են մ.թ.ա. III հազարամյակին (նկ. 1): Ինչպես այն ժամանակ ցույց տվեց տեղանքի և հարող տարածքների զննությունը, սարի լանջերին, մակերեսին ընթերցվում էին կառույցներ քարաշար պատերի հետքեր, իսկ փոքր-ինչ հեռու գտնվող Փոքր Սեպասար սարի գագաթին (բարձր. 2053 մ) պահպանվել են կիկլոպյան ամրոցի մնացորդներ:

2004թ. ՇԵԹ հնագիտական արշավախումբը Հայաստանի, Վրաստանի և Արևելյան Եվրոպայի հայ կաթողիկե եկեղեցու առաջնորդ, արքեպիսկոպոս Ներսես Տեր-Ներսեսյանի հաստակցրած անձնական միջոցներով սկսեց Մեծ Մեպասարի հնավայրի պեղումները:

Աշխատանքներ ծավալվեցին երեք տարբեր հատվածներում.

M 1:3 cm

Նկ. 1

ա. Նախ պեղվեց ավերված տարածքը, ուր բացվեց ուղղանկյուն կացարանի պահպանված հատվածը՝ հյուսիս-հարավ ուղիղ մի պատ՝ հարավարևմտյան անկյունով: Պատին զուգահեռ դրված մաստաբայի վրա գտնված սև արտաքինումով և կարմիր աստառով զավաթի բեկորները վկայում են կառույցի մ.թ.ա. III հազարամյակին պատկանելը: Մաստաբայի տակ բացվեց տափանցված հատակ՝ մ.թ.ա. III հազարամյակի առաջին փուլին վերաբերող խոյազարդ նախշերով

լայնաբերան անոթի բեկորներ, բրոնզյա ականջօղ և այլ իրեր:

բ. Հուշարձանի շերտագրությունը պարզելու համար սարի հարավային լանջին դրվեց ստուգողական մեկ փոսորակ:

գ. Ստուգողական փոսորակ դրվեց սարի զագաթին: Բացվեցին իրար վրա նստած տարբեր ժամանակաշրջանների պատեր՝ վաղ բրոնզից մինչև միջնադար:

դ. Պեղվեց արտաքուստ մանր քարերի շարվածքով եզերված, շրջանաձև կացարաններից մեկը. բացվեց վաղ բրոնզի ժամանակաշրջանով թվագրվող շրջանաձև կացարան՝ հատակին տափակ, լայն նստուկով, ուղիղ պատերով մեծ ամանի մեջ տարբեր ամանների բեկորներ՝ բոլորն էլ հարթ շարված: Կացարանը միջնադարում վերակառուցվել և բնակեցվել է՝ սալապատ հատակի տակ թողնելով ավելի վաղ կառույցի մնացորդները: Ներսից շարվել են նոր պատեր, որոնք փոքրացրել են տարածքը և պահպանելով նախորդ պատերը՝ ավելի հաստացրել և առավել սպառնուղ դարձրել կառույցը:

Նախնական թվագրմամբ հուշարձանն ընդգրկում է վաղ բրոնզի և ուշ միջնադարի ժամանակահատվածները:

ԱՇՈՏ ՓԻԼԻՊՈՍՅԱՆ (ՀԱԻ)

ՃԻՐԱԿԱՎԱՆԻ ԱՂԵՂՆԵՐԻ ՈՒ ՆՐԱՆՑ Մ. Թ.Ա. II - I ՇԱՀԱՐԱՍՅԱԿՆԵՐԻ ՀՈՒԳԱՇԵՈՆԵՐԸ

1. Հայաստանի տարածքում Բրոնզի-Երկաթի պարբերաշրջաններում բնակված բազմաէթնիկ և տարակենցաղ ցեղախմբերի սպառազինու-

թյանն առնչվող հիմնախնդիրները քննարկելիս որոշակիորեն առանձնանում է արտեփաստերի մի ընդգրկուն հավաքածու, որն ուղղակիորեն կապվում է աղեղների ու ընդհանրապես նետածգութայան հետ և, այդ առումով, արժեքավոր փաստացի տեղեկատվություն է պարունակում դրանց կառուցվածքի, պատրաստման, արտաքին հարդարման, օգտագործման եղանակների, ինչպես նաև խնդրո առարկա զենքին վերագրվող ծիսահմայական պատկերացումների համակարգի մասին:

2. Այսօր ձեռքի տակ առկա հնագիտական գտածոները թույլ են տալիս արձանագրել, որ խնդրո առարկա զինատեսակը և կամ նրա առանձին բաղադրիչների մի մասը (նետապաքներ, աղեղնալարի ամրացման ծայրակալներ, լիճների կենտրոնում ամրացվող՝ թռչնակերպ կամ երկճյուղ-ուլորտում վերնամասերով և երկարուկ խրոց-վերջույթներով հարմարանքներ, կապարճներ, վերջիններիս կրման համար անհրաժեշտ կաշվե ուսափոկերի բրոնզե օղակներ և այլն), Հայկական լեռնաշխարհում և հարակից տարածքներում արտեփաստերի մակարդակում վկայված են արդեն մ.թ.ա. IV հազ. II կեսից ու որպես որսորդության համար անհրաժեշտ սարք, մարտական զենք, սպա և մրցումների անցկացման միջոց պարբերաբար օգտագործվել են տեղում ընդհուպ մինչև միջնադար: Ըստ որում, ինչպես հնագիտական գտածոները, այնպես և ժայռապատկերի, արծաթե և ոսկե զավաթների, բրոնզե գոտիների, փորագրազարդ թիթեղների և այլ արտեփաստերի վրա պահպանված հորինվածքներն ու պատկերները թույլ են տալիս պնդել, որ Հայկական լեռնաշխարհի և հարակից տարածքների Բրոնզի-Երկաթի պարբերաշրջանների տեղաբնիկներն օգտագործել են ինչպես պարզ(միալիճ, լայնալիճ), այնպես և բարդ (երկլիճ, եռալիճ) կառուցվածք ունեցող աղեղներ:

3. Այս առումով առավել վաղ և երկար օգտագործված տեսակը միալիճ (լայնալիճ) աղեղներն են, որոնց փաստացի օրինակները թեև չեն պահպանվել տեղի մ.թ.ա. III-I հազ. հնագիտական համալիրներում, սակայն նրանց պատկերները վկայված են Գեղամա, Վարդենիսի և Մյունիքի լեռների ժայռապատկերների, Քարաշամբի և Ամլաշի միջին բրոնզիդարյան արծաթե զավաթների, Հասանլուի մ.թ.ա. XI-XIIդդ. թվագրվող ոսկե սկսահակի, Սամթավրոյի մ.թ.ա. II հազ. կեսի -մ.թ.ա. I հազ. սկզբի բրոնզե գոտիների, ինչպես նաև Վանտոսայի (Ուրարտու) թագավորությանը վերաբերող կիրառական և դեկորատիվ արվեստի բազմաթիվ նմուշների (կապարճներ, սաղավարտներ, վահաններ, երեսպատման թիթեղներ, քարեզարդատուփեր և այլն) վրա: Ըստ որում, տեսարաններում ներկայացված մարդկանց և տարբեր առարկաների մաշտաբային համադրումներից կարելի է եզրակացնել, որ խնդրո առարկա զենքի չափերը տատանվել են =0.5-1.5մ-ի սահմաններում:

4. Ի տարբերություն վերը ներկայացված օրինակների՝ բաղադրյալ աղեղները ունեցել են ավելի կարճ կիրառություն և այսօրվա տվյալներով

հիմնականում տեղավորվում են Ուշ Բրոնզի-Վաղ Երկաթի շրջափուլերի ժամանակային սահմաններում (մ.թ.ա. XV/XIV-IX-VIIIդդ.): Մրանց մեջ եզակի նմուշներ են Շիրակավանի թիվ 44 և 48 ուշ բրոնզիդարյան դամբարաններից in situ հայտնաբերված, լավ պահպանվածությամբ ունեցող, բրոնզե զարդաօղակներով մեջքնդմեջ երեսապատված փայտե երկու աղեղները: Վերջիններս պատկանում են խնդրո առարկա զենքի երկլիճ-բաղադրյալ տարբերակին և, ըստ ուղեկցող համապատասխան նյութերի, պեղող հնագետներ Ռ. Թորոսյանի, Օ. Խնկիկյանի և Լ. Պետրոսյանի կողմից քվադրվել են մ.թ.ա. XIV-XIIIդդ.: Դատելով թիվ 24 դամբարանի գույքակազմից՝ մեզ ավելի հավանական է քվում այդ համալիրի մ.թ.ա. XV-XIVդդ. քվագրումը: Շիրակավանի աղեղներն ունեն ուղիղ զանգվածով միջնամաս և վերջինիս եզրից հավասարաչափ արտաճվող գույգ լիճ-թևեր, որոնցից յուրաքանչյուրն ավարտվում է աղեղնալարի անցկացման համար հազգված բրոնզե ծայրապանակով: Թիվ 48 դամբարանից հայտնաբերված օրինակը լճերից յուրաքանչյուրի կենտրոնում օժտված է նաև երկճյուղ-ոլորում վերնամաս և երկարուկ խրոց-վերջույթ ունեցող հարմարանքով: Երկճյուղ-ոլորում և թռչնակերպ այդ հարմարանքներից գտնվել են Իրկանչայի (մ.թ.ա. XVII-XVIդդ), Լճաշենի (մ.թ.ա. XVդ.) և Լոռի բերդի (մ.թ.ա XV-XIVդդ) դամբարանային համալիրներում, իսկ նույնատիպ պատահական գտածոները վկայված են Սևանից և Հացառատից: Երկլիճ-բաղադրյալ աղեղների պատկերներ պահպանվել են նաև Աստղի բլուրի և Սանթավրոյի մ.թ.ա. I-II հազ. սահմանագծով քվադրվող դրվագազարդ բրոնզե գոտիների վրա: Ըստ որում Շիրակավանի գրեթե անխաթար օրինակները, ինչպես նաև վերոհիշյալ գոտիներին արված դրանց գուգահեռների համեմատական չափերը թույլ են տալիս ասել, որ այս զենքն ունեցել է =1.5/1.6-1.8/1.9 մ. բարձրություն:

5. Այս զենքի հաջորդ տարբերակը կազմում են եռալիճ բաղադրյալ աղեղները, սրանք, ի տարբերություն նախորդ տարբերակի, միջնամասում օժտված են կիսակլոր կամ պայտաձև հարմարանքով, ինչն առանձին, համամետաքար փոքր և ինքնուրույն դեր ունեցող ոչ մեծ լճի տպավորություն է ստեղծում: Մրա եզրերին, նախորդ տարբերակի նման, ամրացվել են արտաճվող գույգ լիճ-թևերը, որոնցից յուրաքանչյուրը դարձյալ ավարտվել է աղեղնալարի անցկացման համար հազգված բրոնզե ծայրապանակով: Այս տարբերակի փաստացի երկու օրինակների մնացորդները հայտնաբերվել են Լճաշենի մ.թ.ա. XVդ իշխանական դամբարանաբլուրների պեղման ժամանակ (ՀՊՊԹ՝ հավաքածու- 2007/11): Դրանց պատկերները հանդիպում են նաև Սևանի, Լճաշենի, Աստղի բլուրի, Մուսիերիի, Աղթալայի, Նոյեմբերյանի, Խաչենագետի և Սանթավրոյի մ.թ.ա. II հազ. երկրորդ կեսի- մ. թ.ա I հազ. սկզբի բրոնզե գոտիների դրվագազարդ տեսարաններում: Ուշագրավ է, որ այս աղեղների մի մասը ևս երկճյուղ-ոլորում և թռչնակերպ հարմարանքներ են կրում լճերի կենտրո-

նական հատվածներում, իսկ խնդրո առարկա զենքի բարձրությունը դարձյալ տատանվում է 1.6-1.9մ. սահմաններում:

6. Ժայռապատկերների, բարձրաքանդակների, բրոնզե գոտիների և այլ առարկաների վրա պահպանված փորագիր տեսարանները բույլ են տալիս եզրակացնել, որ միալիճ (յայնալիճ) աղեղներն իրենց համեմատաբար փոքր չափերի պատճառով օգտագործվել են ինչպես հեծելագործի (Աստղի բլուր, Էրեբունի), այնպես էլ հետևակի (Մամթավրո, Կարմիր բլուր) կողմից: Ինչ վերաբերում է երկլիճ և եռալիճ աղեղներին, ապա դրանք առավելապես կիրառել են հետխոտն ռազմիկները (Սևան, Լճաշեն, Աղթալա, Նոյեմբերյան): Բացառված չէ, որ վերջիններս գործի են դրվել նաև ոտքի օգնությանը: Այս առումով ուշադրության է արժանի նույն զինատեսակի օգտագործման հետ կապված մի մանրամասն ևս: Բանն այն է, որ երկար ժամանակ այն կարծիքը կար, թե իբր երկլիճ և եռալիճ աղեղների թևերի կենտրոններում ամրացված երկճյուղ-դրոբուն և թռչնակերպ վրադիր հարմարանքները դեկորատիվ կամ հնայական դեր են ունեցել: Իրականում նետամզության մասնագետներից ստացված տեղեկատվության արդյունքում պարզվեց, որ դրանք, ամենայն հավանականությամբ, հատուկ նպատակով ամրացվել են մոտ 2.0 մ բարձրություն ունեցող այս զենքի լճերի կենտրոնում, որպեսզի օգտագործման ժամանակ հնարավորինս մեղմեն աղեղի հիմնամասի (կորպուսի) տատանումները (վիբրացիան): Այդ նպատակով այժմ էլ սպորտային աղեղների լճերի կենտրոնում ուղղահայաց, երկարուկ, ձողածև հարմարանքներ են ամրացվում:

Այս ամենից զատ և՛ հնագիտական, և՛ գրավոր սկզբնաղբյուրները հարուստ տեղեկություններ են պարունակում նաև աղեղներին վերագրվող ծիսական հատկությունների մասին: Մասնավորապես այս զենքով են զինված Մեռնոդ-Հառնոդ հերոսները (Քարաշամբի, Ամլաշի և Հասանլուի գավաթներ), հիմարևելյան աստվածություններն ու ազգածին նահապետները (Շամաշ, Մարդուկ, Խալդի, Թեյշերա, Հայկ, Ողիսև և այլք): Դատելով հնագիտական հետազոտությունների արդյունքներից՝ չի բացառվում, որ հնում աղեղները նաև սոցիալական բարձր կարգավիճակ ցուցանող զենք հանդիսացած լինեն:

ԼԵՎՈՆ ԱԲԲԱՀԱՄՅԱՆ (ՀԱԻ)

«ՏԱՊԱՐԱՑՈՒԼ» ԼԱԲԻՐԻՆՅՈՒՄԻ ԲՐՈՆԶԻԴԱՐՅԱՆ ՄԻ ՇՈՐԻՆՎԱԾԵՐԻ ՊԱՐԶԱԲԱՆՍԱՆ ՃՈՐԺ

Խոսքը վերաբերում է մի հորինվածքի, որն արտացոլված է բրոնզիդարյան Հայաստանի տարբեր շրջաններում գտնված բրոնզե առարկաներում: Ամենաբարդ հորինվածքով մնան առարկա գտնվել է Սևանի ավա-

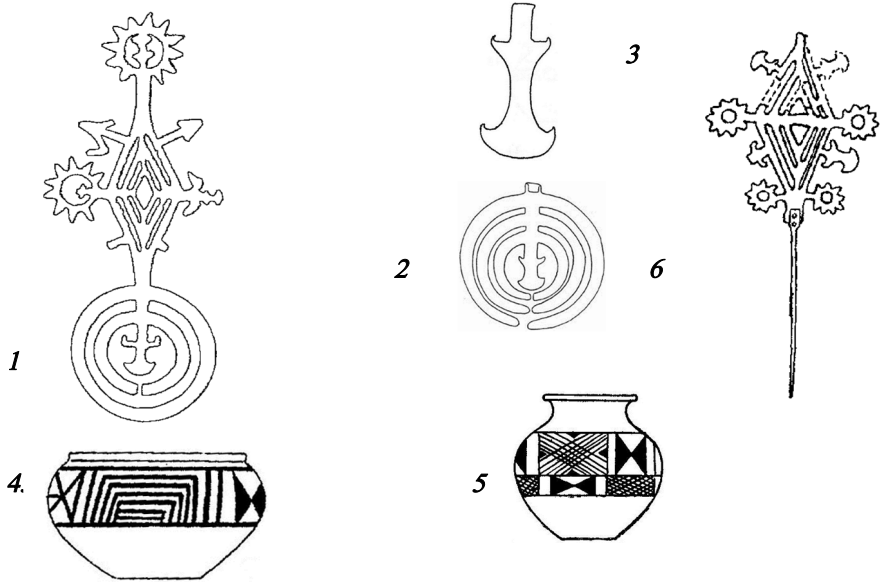
զանում (նկ. 1), սակայն հորինվածքի տարբեր հատվածներ և տարբերակներ կրող նմուշներ առանձնապես հայտնի են հին Շիրակի տարածքից՝ տե՛ս նկ. 2, 6 (ըստ Ռ.Մ.Թորոսյան, Օ. Խնկիկյան, Լ. Պետրոսյան, Հին Շիրակավան, Եր., 2002 [ՀՇ], LXX.8, LXXV.17, տե՛ս նաև LXVI.18-20, LXVII.10, LXIX. 20, 21, LXXI.2, LXXII.7, LXXIII.16, LXXV.15): Առարկաների ակնհայտ նշանային բեռնվածությունը հետազոտողներին իրավունք է տալիս դասելու դրանք ծիսական առարկաների շարքը՝ անհայտ կամ էլ ենթադրական կամայական (օրինակ՝ որպես արեգակնային համակարգության մոդել) գործառությանը և նշանակությանը:

Մեկ այլ առիթով փորձել ենք համադրել հորինվածքի օղակաձև հատվածը պարտրաստիպ բավիղի հետ՝ բնակեցված իր հրեշային տիրակալով (Լ. Աբրահամյան, Բավիղ-լաբիրինթոս. արտավազդյան առասպելը կովկաս-առաջավորասիական համատեքստում «Հայ ժողովրդական մշակույթ», XII, 2004, էջ 13-18: Օգտվելով առիթից՝ շնորհակալություն են հայտնում Գ. Վարդումյանին՝ «բավիղ» գաղափարի վրա իմ ուշադրությունը բևեռելու համար): Մեր հորինվածքի տիրակալը պետք է որ ցլակերպ լիներ, քանի որ կենտրոնի ֆիգուրը ցլի գլուխ է հիշեցնում՝ հետագա միևնույնության զուգահեռներով: Մա սուկ արտաքին մանություն չէ, քանզի արտավազդյան տիպի քարայրում արգելակված հերոսը, պարզվում է, բավականին խոր աղերսներ ունի կրետական լաբիրինթոսի հրեշային բնակչի հետ (տե՛ս Լ.Абрамян. Мифологема прикованного героя: к вопросу о протокавказских истоках “Археология, этнология и фольклористика Кавказа”, 2003, էջ 329-332; նույնի «Парные образы «Сасна урер»: близнецы, сводные братья, двойственные герои «Հայկական «Մասնա ծոեր» էպոսը և համաշխարհային էպիկական ժառանգությունը», 2004, էջ 61-67: Հորինվածքի կենտրոնական ֆիգուրի ցլակերպ լինելը մեզ ժամանակին հուշել էր Հ. Պետրոսյանը:

Մինչ այդ մենք այն ընկալում էինք որպես տասպար: Մույն հաղորդման մեջ անդրադառնում ենք այդ ֆիգուրի տասպարային հատկանիշներին, որոնք ճշտությամբ կրկնում են համաժամանակյա տասպարիկների կառուցվածքային մանրամասները (տե՛ս նկ. 3, ըստ ՀՇ, LX.14): Տասպարային համատեքստը շեշտադրում է բավիղ-լաբիրինթոսային ծիսաառասպելաբանական համակարգի լաբիրինթոսային հատկությունները՝ իր տասպարային արմատները (լաբիրիս նշանակում է երկակալը):

Այստեղ է, որ բրոնզիդարյան նմուշների օղակաձև «լաբիրինթոսի» կենտրոնի ֆիգուրի երկակի՝ ցլի և տասպարի («տասպարացուլի») էությունը ոչ թե երևակայության կամ պատահականության արդյունք է, այլ կարող է արտացոլել Միևնույնության Թեսեսի ծագումնաբանական առնչությունը տասպարակիր Թեշուրի հետ (տե՛ս Ա. Պետրոսյանի Թեսես – Թեշուր կապի համոզիչ վերականգնումը՝ տասպարային և այլ համատեքստերում. տե՛ս, օրինակ, Ա. Պետրոսյան, Ուրարտական գլխավոր աստվածների եռ-

յակը և պետության իշխող վերնախավի ծագման խնդիրը, «Պատմաբանասիրական հանդես», 2002, հ. 2, էջ 250-256): Ըստ Պ.Ավետիսյանի համաժամանակյա կավե անոթների վրա հաճախ հանդիպող հորինվածքները (տե՛ս նկ. 4, ըստ ՀՇ, X.8 և 5, ըստ Т. Хачатрян. Древняя культура Ширака, 1975, նկ. 54) կարելի է համարել լաբիրինթոսի երկսակրային պատկերազրույթյան ոճավորված արտահայտություն, ընդ որում, դրանց շեղանկյունաձև հատվածները համադրելի են նկ.1 շեղանկյունի հատվածի հետ, ինչը հնարավորություն է տալիս ներգրավել այն լաբիրինթոսային նշանաբանական դաշտի մեջ, սակայն, առանց ցլի բաղադրիչի: «Տապարացույի» տապարային բաղադրիչը կարելի է տեսնել շեղանկյուն-լաբիրինթոսից դուրս ժայթքող «փառաբանված» տապարիկաձև ելուստների մեջ (հմմտ. նաև նկ. 6): Տապարի այսպիսի «փառաբանումը» նույնպես կարելի է մեկնաբանել Թեշուր-Թեսևսյան նվիրագործական հաղթանակի համատեքստում (լաբիրինթոսի նվիրագործական առումները տե՛ս Լ.Արքանյան, Բավիղի ծիսաառասպելաբանական ակումբները «Հանրապետական գիտական նստաշրջան», 1995, էջ 3-4):

ՍԱՐԳԻՍ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ (ՇՀՀԿ, ԳՊՄԻ)

ԱՐԵՎԻ ԱՍՏՈՒ ՍՃՈՒ ԲԱՂԱԸՐ ԵՎ ՍԱԿԴԻՐՆԵՐԸ

Արևի աստծուն նշող բառերի բազմազանության պատճառով ուրարտական արձանագրություններում նա սովորաբար հանդես է գալիս ^DUTU գաղափարագրի տակ՝ ի տարբերություն Խալդի աստծու, որի անունը մշտապես բերվում է վանկագիր (Hal-di): Միայն երկու արձանագրություններում է Արևի աստվածը ներկայացված վանյան վանկագիր ^DSiwini անվամբ (YKH, № 95 և № 275): Ի դեպ, սա Արևի աստծու բուն անունը չէ, այլ մակդիրը, որը նշանակում է «փայլուն, լուսե»՝ ծագած հ. ե. *keu- «փայլել, լույս տալ» արմատից: Siwini դիցանունն օգտագործած արձանագրություններից առաջինը գտնվում է հյուսիս-արևելքից Վանա լիճը թափվող Բերկրի (Բանդիմասի) գետի գետաբերանի շրջանում հայտնաբերված մի կոթողի վրա: Շիվինիին ձևված այդ կոթողի արձանագրությամբ Մենուա թագավորը (մ. թ. ա. 810-786թթ.) նրանից իրեն և իր Ինուշպուա որդու համար խնդրում է «կյանք, ուրախություն, մեծություն»: Արևի աստծուց «կյանք» խնդրելը հասկանալի է ինքնին, որովհետև հայի համար «արև»// «կյանք» (հմմտ. արևդ ապրի, արևդ խափարի):

Բերկրիի շրջանում պաշտված Արևի աստծուց «ուրախություն» խնդրելիս Մենուան պետք է ի նկատի առած լիներ այդ աստծու տեղական առանձնահատկությունը՝ հետագայում արտացոլված Բերկրի տեղանվան մեջ: «Ուրախությունը» նույն «բերկրամբն» է, իսկ բերկրամբ ([<]բերկրամբ) բառի հիմքը առկա է նաև հիշյալ գետի, նրա ավազանը բռնած գավառի և գավառի կենտրոն քաղաքի Բերկրի ([<]բերկր-ի) անվան մեջ: Այս տեսանկյունից ուշագրավ է տեղական հետևյալ ավանդազրույցը. «Գավառի բնակիչները իրար հանդիպելիս բերկրի՝ (ուրախացիր) են ասել՝ տարվա բերքի առատությունը ավետելով: Դրանից էլ գավառի անունը մնացել է Բերկրի» (Ավանդապատում, 152): Այստեղանդերձ, «ուրախություն» խնդրելով, Մենուան շատ ավելի խորունկ կապ է բացահայտում Բերկրիի այդ աստծու ինչ-որ հատկանիշի և «ուրախություն» հասկացության միջև: Անտարակույս, այդ կապը խարսխված էր լինելու Արևի աստծու լուսեղեն էության վրա, որովհետև «Լույսը» հայերենում շատ է օգտագործվում «ուրախություն» իմաստով» (Մ. Աբեղյան, 7,39):

Քանի որ Մենուան հենց Բերկրի գետի գետաբերանի շրջանում էր դրել Արևի աստծուն ձևված իր կոթողը, ուրեմն, այստեղ էլ պետք է գտնվեր «Մեերի դռան» արձանագրությունից հայտնի Արևի աստծու երկրորդ նշանավոր սրբավայր-քաղաքը՝ ^{URU}Ušišini-ն: Վերոշարադրյալը մեզ թույլ է տալիս այս տեղանվան մեջ տեսնելու Արևաստծու մեկ ուրիշ մակդիրը՝ նույնպես «լուսեղեն» իմաստով, որը քաղաքը կրել է նրա պաշտամունքի կենտրոնը լինելու պատճառով: Ušišini-ի *Ušis-ini արտասանու-

թյունը թույլ է տալիս այս անվան հիմքում տեսնելու *h. -ե. նախալեզվի *ues-* «լուսավորել, այրել» արմատը և *-in(i)* վերջածանցը: Վերջինս է առկա նաև ^D*Siuian// *Siu-in(i)* դիցանվան և հայերեն բազմաթիվ բառերի մեջ (հմմտ. լուս-ին, կարգ-ին, վեր-ին և այլն): Ընդ որում, *h. -ե. այս արմատից կազմված և լուսեղեն երևույթներ կամ դրանք անձնավորած աստվածություններ նշող հասարակ ու հատուկ անուններ կան նաև հնդեվրոպական մյուս լեզուներում. հմմտ. հնդկ. vāsara «աստվոտյան», «օր», avasran «նրանք լուսավորեցին», հուն. ἥως//ἔως «արշալույս, լուսաբաց», «օր», «արևելք», Ἥως «Արշալույսի դիցուհին», լատին. Vesta «օջախի դիցուհին» և այլն:*

Հնդեվրոպական նախալեզվի հիշյալ արմատից ծագած և, մեր կարծիքով, նախասպես Արևի աստծու մակդիրը եղած, իսկ հետագայում ավելի լայն իմաստային դաշտի մեջ ընդգրկված բառ է եղել հայերեն վեհ-ը: ՆՀԲ-ում բերված են այդ բառի հետևյալ նշանակությունները. «երկնային. վերինք. երկնայինք. հրեշտակք. եւ ըստ հեթանոսաց՝ դիցագինք. դիք. կիսաստուածք», «Բարձրեալն աստուած. որ էն» (2,799): Կարծիք է հայտնվել մեր բառի իրանական փոխառություն լինելու վերաբերյալ (Արմ. 4, 327): Նախ իրանական լեզուների նմանահունչ բառերը ծագում են ոչ թե հիշյալ, այլ «լավ» նշանակող *h. -ե. *ues-* արմատից (որից կարող են լինել մեր վե «հպարտ, գոռոզ, ամբարտապան» և վեատ/վեստ «ազատ, ազնորական, իշխան» հուսայի ստուգաբանություն չունեցող բառերը -Արմ. 4,329,336), ապա՝ իրանական բառերը չունեն այնպիսի լայն իմաստային դաշտ, ինչպիսին ունի մեր վեհ-ը: Ենթադրում ենք, որ վեհ բառը «Բարձեալն աստուած» նշանակությամբ կիրառվել է դեռևս այն հեռավոր ժամանակներում, երբ հայոց հնագույն դիցարանը գլխավորում էր Արևաստվածը: Իսկ որ նա այդպիսի դեր ունեցել է, վկայում է մեր հին տոմարի արեգ օրանունը: Այդպես կոչվում էր յուրաքանչյուր ամսի առաջին օրը, ասել է թե նաև յուրաքանչյուր տարին սկսող առաջին օրը: Այդ օրը ձևաված է եղել Արեգին՝ Արևաստծուն, որը Արեգ անվան հետ միասին կրել է նաև *h. -ե. *ues-* (>**ues-in-*, վեհ) արմատով կազմված մակդիրներ:

Արևի աստծու սրբազան քաղաքի *Ušini* (<**ues-in-*) անվան արմատակիցն է լինելու ուրարտական արձանագրությունների *uešelaše* բառը: Ռուսու Էրինենայտողու (մ.թ.ա. VI դարի վերջեր) Գյուվելեքի արձանագրության մեջ բերված և Խաղդի աստծու կողմից ուրարտական այդ արքային «տրված» խորհրդանշները նշանակող բառերի առթիվ Ե. Գրեկյանը գրում է, որ դրանք «խորհրդանշում են իշխանություն, երևույթ, որ լայնորեն ներկայացված է նաև հին առաջավորասիական սեպագիր այլ աղբյուրներում: Չմեկնաբանվող *uešelaše* բառը, մեր կարծիքով, կարող է լինել այդ նույն իշխանությունը՝ արտահայտելով շնորհված խորհրդանշների հավաքական իմաստը» (ՊԲՀ, 2004, թիվ 1, էջ 231): Կարծում ենք, որ այդ բազմիմաստ բառի նշանակությունները կարող էին լինել այնպիսիք,

ինչպիսիք էին հնդեվրոպական նախալեզվի միևնույն արմատը պարունակող հայերեն վեհագուճուճի բառի նշանակությունները՝ «գերագուցութիւն, ստաւելութիւն, վսեմութիւն, մեծութիւն, բարձրութիւն, լատութիւն, ընտրականութիւն» (ՆՀԲ, 2, 800):

Ըստ Ա. Գարագաշյանի՝ վեհ բառը ունեցել է *վահ տարբերակը (արմատի ստորին ձայնադարձով), որն է նա տեսնում վահան բառի և Վահէ ու Վահագն դիցանունների հիմքում (Քնն. պատմ., 1, 269): Կարծում ենք, որ նա մասամբ իրավացի է, որովհետև վահան բառի մեջ կարելի է առանձնացնել վահ արմատը և -ան վերջածանցը (հմմտ. կո-ան, ջնջ-ան, փակ-ան և այլն): Քանի որ վահանը՝ սկսվառակաձև պաշտպանական զենքը, խորհրդանշում էր հենց արևը, ուստի *վահ բառը մինչև «աստված» ընդհանրական նշանակությամբ կիրառվելը, գործածվելու էր միայն «Արևաստված» նշանակությամբ: Իմաստային նույնպիսի զարգացման ուղի են մատնանշում լուվ. *Tivaz* և խեթ. *Šiunaš* «Արևաստված», «աստված» բառերը: Այս տեսանկյունից ուշադրության է արժանի Հովհաննես Դրասխանակերտցու այն հաղորդումը, ըստ որի՝ Հայոց Վահե նահապետի հայրը կոչվում էր Վան, այսինքն՝ կրում էր այն նույն անունը, ինչ և Վան քաղաքը: Իսկ հայտնի է, որ Վանը Արևաստծու (ուրարտ. *Šiuni*, հետագայում Միհր>Սհեր) պաշտամունքի նշանակավոր կենտրոնն էր: Ի դեպ, Վահեի հայրը Մոլսես Խորենացու երկում (Ա, լա) կոչվում է ոչ թե Վան, այլ Վահան, իսկ այս անվան հիմքում տեսնում են պաշտպանական սկսվառակաձև զենքը նշող համապատասխան բառը:

Ušini սրբավայր-քաղաքի Բերկրի գետի գետաբերանի շրջանում գտնվելու օգտին կարող է վկայել նաև Արգիշտի II (մ.թ.ա. 713-685թթ.) Հադի գյուղի արձանագրությունը: Արճեշի շրջանում գտնված այդ արձանագրության մեջ հիշատակված է նաև ^{KUR} *Artarapša* «երկիրը», որը տեղադրվում է Վանա լճի հյուսիս-արևելյան ափին հարող տարածքում (Тор. Ур., 41), այսինքն՝ այնտեղ, որտեղ գտնվել է *Aršašku-ն*՝ Ուրարտուի առաջին մայրաքաղաքը, և որտեղ գտնվելու էր *Ušini* սրբավայր-քաղաքը: *Artarapša* տեղանունը բարդ բառ է: Մեր կարծիքով, նրանում առկա -*apša-ն* նշանակում է «սկսվառակ» և նույնական է հայերեն ափս («*ափսայ. հմմտ. պափսել/պափսրայ, Նանէ<Նանայ) և հունարեն *ἀφίς* բառերի **aps-* արմատի հետ: Հունարեն այս բառը նշանակում է «ամեն կոր կամ բոլորաձև բան. ինչպես՝ անիվ, դուրզն, կամար, երկնակամար, ծիածան, շրջանակ, արևի սկսվառակ, սկսվառակ» և համարվում է ինչպես մեր ափս «մետաղյա սկսվառակ», այնպես էլ լատիներեն *absis* (*apsis*, *hapsis*) «սկսվառակ, կոր ու խորունկ պնակ» բառերի աղբյուրը (Արմ., 1, 366): Այստեղանդե՞ր, բացառված չէ հայերեն և հունարեն բառերի մեկ ընդհանուր ակունք ունենալու հանգամանքը:

Տեղանվան մեջ առկա *Artar* // Արթ-ար բառը բաղադրյալ է՝ բաղկացած արթ- արմատից և -ար վերջածանցից (հմմտ. արդ-ար, պալ-ար,

կերպ-ար և այլն): Այս դեպքում արթ-ը կարելի է համարել հնդեվրոպական ը-> ար արմատից և նույնացնել արթուն (<արթ-ուն) բառի արթ արմատի հետ: Հ. Աճառյանը, հակադրվելով վերջինիս ծագման վերաբերյալ եղած նախկին տեսակետին, գրում է. «Քանի որ հնխ. քth- արմատը տալիս է արդեն հարթ-նուլ, հարթ-չիլ բայը, ուստի լավագույն է բաժանել նրանից արթ-ուն և դնել ար (յառնեմ, արի) «վեր կենալ» արմատից թ աճականով» (Արմ., 1, 314): Դրանով հայերեն արթ-ը ազգակիցն է դառնում հ.-ե. լեզուների այնպիսի բառերի, ինչպիսիք են հին հնդկ. *úd ārita* «ժարյալ», հուն. *ὄρτο* «ժարյալ», *ὄρθρος* «արևածագ», լատին. *orior* «հասնեմ», *ortus* «արևածագ, արևելք» և այլն (Արմ., 3, 384-385): Այսպիսով, ուրարտական դարաշրջանի ^{KUR}Artarapša (կարդա՝ *Արթարափաս) տեղանվան հիմքում հնագույն հայերենի *արթար և *ափաս բառերն են, որոնցից առաջինը եղել է արևի (նաև Արևաստծու) մակդիրներից մեկը, իսկ երկրորդը նշանակել է նրա սկավառակը:

ՍԱՐԳԻՍ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ (ՇՀՀԿ, ԳՊՄԻ)

ՎԱՆՅԱՆ ԱՍՏՎԱԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ՉՈՒՅՁԸ

Մենուա արքայի (մ.թ.ա. 810-786թթ.) կողմից Խուտուիների աստծու ձոնված կոթողի արձանագրությանը Ուրարտուի արքան իրեն և իր Ինուշպուա որդու համար այս աստծուց խնդրում է «կյանք, ուրախություն, մեծություն» (ՄԿ, № 94): Խուտուիների արևի պաշտամունքին առնչվելու մասին է խոսում նրան ձոնված կոթողի Տուշպա/Վանում գտնվելու իրողությունը, որովհետև սա Արևի աստված Շիվինի պաշտամունքի կենտրոնն էր: «Մեների դռան» արձանագրության համաձայն՝ Խուտուիներ ունեն իր գույզը՝ ^DAui//Aui դիցունին: Ուրեմն, Վանը ոչ միայն Շիվինի-Տուշպուեա գույզի, այլև Խուտուիների-Ալի գույզի պաշտամունքի կենտրոնն էր: Վան քաղաքի Վանա լճի ափին գտնվելու հանգամանքը հուշում է, որ առաջին աստվածային գույզի նման երկրորդ գույզը ևս պաշտամունքային տեսակետից ուղղակի առնչություն էր ունենալու ոչ միայն արևի, այլև ծովի (Վանա լճի) հետ:

Վանա լճի գծագրությունը հիշեցնում է գլուխը արևելք ուղղած՝ թռիչքի պատրաստվող թռչուն, քնակաճաբար, ծովային թռչուն: Ըստ այսմ, հակված ենք, Խուտուիների աստծու տոտեմական նախատիպ համարելու առասպելաբանված ծովային մի թռչուն և նրա ^DHuṣaiṇi<Hṣu-*ini* անվան *Huṣ(u)* - բաղադրիչը զուգահեռ ձևը համարելու հայերեն խոթ բառի, որը նշանակում է «աղկիտվն կամ արտուտ ծովեզերեայ» (ՆՀԲ, 1, 956): Ընդ որում, հին հույների կողմից *αλκυών* (ալկիոն, աղկիտվն) կոչված թռչունը ավելի շուտ բարեգուշակ առասպելական էակ էր ընկալվում, քան թե իրական ձկնկուղ թռչունը (Բաց. բառ., 1, 18): Իսկ *Huṣu-*ini** դիցանվան *-in(i)* բա-

դադրիչը նույնական է լինելու հայերեն-ին վերջածանցի հետ (հմմտ. լուսին, գետ-ին, դարբ-ին և այլն), որն առկա է նաև ուրարտական արձանագրություններից հայտնի Տիլուն, Nalaini, Taraini և այլ դիցանուններում:

Առասպելական այդ թռչունին է վերաբերելու հայկական այն ավանդազրույցը, որի համաձայն՝ ծովից ծագող արևը կարող է այրել ու մոխրացնել երկիրը, եթե նա իր հսկայական թևերով հովանի չանի երկրին և չուղեկցի արևին մինչև իր ուղու բարձրակետը: Արևի սաստիկ ջերմությունից իր թևերն այրելով՝ թռչունը կհասկենդան ընկնում է ծովը: Այստեղ նա զովանում է, բուժում է թևերը և հաջորդ արևածագին նորից դուրս գալիս արևի դեմ և հովանի անում երկրին (Ավանդապատում, 4): Երկրի հովանիի և նրա վրա կյանքի շարունակման գրավականի դերը առասպելական այս թռչնից ժառանգության էր անցնելու Խուտուիմիին (հմմտ. ալկեոն թռչնի անվան կապը հունարեն *αλκή* «պաշտպանություն, հենարան, օգնություն, փրկություն», *αλκότηρ* «փրկիչ» և այլ բառերի հետ), որը, հավանաբար, ընկալվել է ոչ միայն որպես փրկիչ աստված, այլև բնություն գարթոնը-վերածնունդը հովանավորող աստված: Ինչպես Հ. Մարտիրոսյանն է նշում. «թռչնի կապը արևի հետ ինքնրատինքյան առնչվում է գարնան, բնության գարթոնքի, վերակենդանացման հետ»՝ արտացոլված դեռևս մ.թ.ա. III հազարամյակի ժայռապատկերներում (Հայաստանի նախնադարյան նշանագրերը, 63): Իսկայես էլ առասպելական թռչունը՝ խոթ// ալկիոնը, կապի մեջ էր ըմբռնվում ոչ միայն արևի օրեկան, այլև տարեկան թվացյալ շրջապտույտի հետ: Ըստ այդմ, խոթական ժամանակ // ալկիոնիդաս ատորք անունն էր տրվում ձմեռային արևադարձից յոթ օր առաջ և յոթ օր հետո եղած ժամանակահատվածին, երբ համարվում էր, թե ծովը խաղաղ է լինում և խոթ//ալկիոնը բույն է շինում ու ձվադրում: Իսկ հայտնի է, որ ձմեռային արևադարձը խորհրդանշում էր արևի (վերա)ծննդի պահը (հիշենք Միթրա//Միհրի ծննդյան տոնախմբությունները):

Հունական առասպելաբանության մեջ Ալկիոն (*Αλκυόν*) անունն էր կրում Թեսալիայի Կեիքս թագավորի կինը, որը իրեն ծովն էր նետել, երբ ամուսինը չէր վերադարձել նավագնացությունից: Աստվածները նրանց երկուսին էլ ալկիոն էին դարձրել: Առասպելի մեկ ուրիշ տարբերակում կինը ալկիոն էր դարձել, ամուսինը՝ ձայ: Նույնպիսի անբաժան զույգ էին կազմելու նաև նրանց հայկական զուգահեռները՝ Խուտուիմի և Ալի աստվածային զույգը: Այս տեսանկյունից ուշադրության է արժանի խութլուխաթուն (խութլուխաթուն) կոչված թռչունը և նրա անունը: Թռչունի իսկությունը պարզ չէ, բայց բերված բնութագիրը (Բաց. բառ., 2, 298), կարծես թե, հավալուսնին է վերաբերում, որի մասին կա հունականն հիշեցնող ավանդություն (Ավանդապատում, 140): Ըստ դրա՝ ամուսնու և որդու կորուստը սզացող կինը հավալուսն է դառնում: Խութլուխաթունի անվան խաթուն «տիկին, տիրուհի» բաղադրիչը հուշում է, որ նա խութլու թռչունի էգն է: Այս դեպքում, նրա արական զուգակից խութլուն կարող էր լինել

նույն խոթ// ալկիոնը, այսինքն՝ Խուտուինի աստծու նախատիպ թռչունը: Խուրվուխաթուն թռչունի Ալի դիցուհու նախատիպը լինելու մասին կարող է վկայել ոչ միայն Խուտուինի-Ալի գույզի գոյությունը, այլև Ավի/^PԱս դիցանվան «թռչնային» ստուգաբանությունը: Մեր կարծիքով, վերջինս հայերեն հա «թռչուն» բառի նման ծագում է հ. -ե. *auēi- արմատից, որից են նաև հուն. *ἀετός* «արծիվ», լատին. *avis*, հին հնդկ. *vi-*, *ve-*, *vayas*, ավեստ. *vīš*, *vay-* «թռչուն» բառերը (Արմ. բառ., 3,66):

Հնդեվրոպական *auēi- նախաձևից ծագած հա բառն առկա է նաև հաւալուսն թռչնանվան մեջ: ՆԲՀ-ում այս բառն ստուգաբանված է «իբր հաւ անլոյս, կամ լուսն ունող յայս. որպէս ընկ. հաւկոյր» (2,71): Մեր կարծիքով, հաւալուսն (հաւ-ա-լուս-ն) բառում լուս-լոյս բաղադրիչը մատնանշում է հենց «լոյսը» (վերջնաձայն -ն-ի համար հմմտ. գառ-ն, ձուկ-ն, եգ-ն և այլն): Որ հավալուսնի պաշտամունքը ժողովրդի մեջ գոյատևել է նաև քրիստոնեական դարերում, վկայում է այդ թռչնի նկատմամբ մեր մատենագիրների դրսևորած խիստ բացասական վերաբերմունքը: Միջնադարյան «Բառգիրք հայոցի» տարբեր ձեռագրերում կարդում ենք. «Հաւալուսան. հաւ է պիղծ», «Հաւալուս. հաւէ պիղծ», «Հաւալոյս-հաւալիղծ» (ԲՀ, էջ 182 և 395, ծան. 215): Հավալուսնի ջրոլդ թռչուն լինելու (իսկ ջրորը ևս կենսատու տարր է) և արևային թռչուն համարվելու հանգամանքները պատճառ են դարձել, որ նրա առասպելաբանական կերպարն օժտվի ոչ միայն մեռնել-հառնելու հատկությամբ, այլև հավերժական այդ գործընթացը իրագործողներին բնորոշ գծերով: Վարդան Արևելցիի բերում է նրա շուրջ հյուսված առասպելի հետևյալ պատառիկը. «Ասեմ գհաւալսան որդեսէր, մինչ չերթալ ի բունոյն բերել որս. եւ ի նեղել ձագուցն՝ սպանանէ կտցով, եւ ապա հանէ արիւն ի լանջացն, եւ առնու ջուր ի բերանն, եւ սրկէ, յետ երեք ատուր, եւ կենդանանան» (ՆՀԲ, 2, 71): Առասպելի՝ մեզ հասած մեկ ուրիշ պատառիկի համաձայն, ամուսնուն ու որդուն կորցրած «խեղճ կինը դառնում է հավալուսան թռչունը: Նա թռչում է շարունակ ու ողբագին կանչում, և հանգիստ է առնում միայն այն ժամանակ, երբ սրտից երեք կաթ արյուն է կաթում» (Ավանդապատում, էջ 140):

Ինչպես տեսնում ենք, առասպելի բերված պատառիկներում արևի մասին ոչ մի խոսք չկա: Բայց դրանցում առկա է արևի թիվը՝ «երեքը» («յետ երեք ատուր», «երեք կաթ արյուն»): Հմմտ. արևի «կենդանության» ցուցիչ տարվա երեք եղանակները (գարուն, ամառ, աշուն), նրա երկնականարային ուղու երեք հիմնադիրքները (արևածագին, կեսօրին, մայրամուտին), իրարահաջորդ-արյունակից արևային հերոսները «Մասնա ծըռեր» դյուցազնավեսպում (Մեծ Մեեր, Դավիթ, Փոքր Մեեր), Միթրա/Միիր աստծու պաշտամունքում, «Վահագնի երգում» և Հայկի առասպել-ավանդազրույցում բացահայտվող «եռակիության գաղափարի» դրսևորումները և այլն:

Չմտան ծանր միտքից հետո սկսվող բնության զարթոնքը (վերակենդանացումը) մեր նախնիները բացատրում էին ոչ միայն զարմանալիս արևի կենսատու զորությամբ, այլև զարման ավետաբեր թռչունների վերադարձով: Այդ իսկ պատճառով, ինչպես Հ. Մարտիրոսյանն է նկատել տալիս, հայկական նշանագրության մեջ կա «իրար վրա գծազրկած զույգ բացված թևերից կազմված գաղափարագիր, որի դիմաց դրված է «զարուն» բացահայտիչը» և դա «կասկած չի թողնում, որ հայկական «թռչուն» և «զարուն» գաղափարագրերը ծագում են վաղ բրոնզեդարյան կրոնի ու հավատալիքների անդաստանում և անփոփոխ մնում հազարամյակներ» (նշվ. աշխ., էջ 65): «Գարուն» գաղափարագրի թռչնակերպ պատկերման գործում ոչ երկրորդական դեր էր վերապահված լինելու հին հայոց առասպելաբանության մեջ որպես ջրային-արևային, մեռնող-հառնող, մեռցնող-հարություն տվող առասպելական թռչուն հանդես եկող հավալուսնին՝ Վանա լճի կենդանական մարմնավորմանը, վանյան Խուրոհինի և Ալի աստվածային զույգի նախաստիպին, նրանց խորհրդանիշ սրբազան թռչնին:

ԱՐՄԵՆ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ (ՀԱԻ)

«ԿՈՒՍԱՅՐԻ» ՏԵՂԱՆՎԱՆ ՇՈՒՐՉ

Խուռա-ուրարտական ամպրոպի աստծու՝ Թեշուր-Թեշերայի կենտրոններն էին Kumme/Qumenu և Kummanni քաղաքները, առաջինը՝ Հայկական լեռնաշխարհի ծայր հարավում, երկրորդը՝ ծայր հարավ-արևմուտքում՝ Կասպաղովկիայում: Թեշուրին ծնող աստվածն էր Կումարբին: Նա, նախ և առաջ, հացահատիկի աստված էր, որի մասին է վկայում նրա նույնացումը շումերական Նիսարայի, միջինեփրատյան Դ-ազանի և խեթական Խուլիկի հետ (որպես «աստվածների հայր») և մեծ աստված նա նույնացվել է նաև շումերա-աքադական Էնլիլի և ուգարիթյան Էշի հետ):

Կումարբին աստվածների արքան էր, որին գահընկեց է անում Թեշուրը: Կումարբին իր տարբեր որդիների միջոցով մի քանի անգամ փորձում է վրեժ լուծել Թեշուրից, բայց անհաջող: Թեշուրի եղբայր-հակառակորդներից է քարե հրեշ Ուլլիկումմին, որը ծնվել էր «սառը աղբյուր լճում» գտնվող «մեծ ծայրի»՝ Կումարբիի կողմից բեղմնավորումից:

Թեշուրի ցիլիի առասպելների այս երկու առանցքային կերպարների անունները պարունակում են kum- տարրը և, այսպես թե այնպես, ստուգաբանական, կամ գոնե առասպելաբանական մտածողությանը բնորոշ համահունչ անունների համապատասխանեցման (անագրամային) մակարդակով, պետք է առնչվեն Թեշուրի սրբազան կենտրոնների անվանումների հետ: Կումարբի ձևը, դատելով նմանատիպ դիցանուններից, ածանցյալ կազմություն է՝ *Kumar (տեղանուն) + bi/we (սեռական հոլովի

ցուցիչ), այսինքն՝ «Կումար քաղաքի աստված» (Է.Ֆոտեր): Այս առթիվ հիշվում են շումերական, սիրիական, ապա և Նուգիի տեքստերում հիշատակված նմանահունչ անուններով քաղաքներ, կամ Կումարը ենթադրվում է Կումմիի շրջակայքը: Ինչևէ, այս ենթադրությունները միարժեք ընդունելություն չեն գտել, և *Կումարը մնում է չտեղայնացված:

Խուռիական աստվածների պաշտամունքները պատմական ժամանակներում կենտրոնացած էին նրանց տարածման արեալում՝ Հյուսիսային Միջագետքում և Միդիայում: Կումարբիի հայրենիքն էր համարվում խուռիական հին արքայական քաղաք Ուրկեշը Հյուսիսային Միջագետքում: Մ. ք. ա. III հազարամյակի վերջին Ուրկեշի գլխավոր աստվածն էր քերև, Ներգալը: Ըստ այդմ, Կումարբիի հնագույն կենտրոնը պետք է փնտրել այդուրեք: Ուլլիկումմին համարվում է Uliggama / Ulikamma լեռնանվանը Կիլիկիայում, և կարող է մեկնաբանվել որպես վերջինիս մի երկրորդային ձևափոխությունը «ժողովրդական ստուգաբանության» հիման վրա (հրբև «Կումմի քաղաքը կործանող»): Ընդ որում, այս տեղայնացումը ևս երկրորդային է, քանի որ Կիլիկիան չէր կարող լինել խուռիական ցեղերի հնագույն բնօրրանը: Վերջինս տեղայնացվում է Հայկական լեռնաշխարհում, և կարծիք կա, որ Թեշուրի առասպելները պետք է հնում տեղայնացվեին Թոնդրակ լեռան շրջանում (Ֆ.Հասազ):

Թեշուրի և Ուլլիկումմիի հակադրությունը հիշեցնում է հնդեվրոպական «հիմնական առասպելը», ըստ որի, ամպրոպի աստվածը հաղթում է Օձ-վիշապին: Ընդ որում, վերջինիս հնդեվրոպական անունը՝ *wel-, համադրելի է Ուլլիկումմիի առաջին մասին: Այդ քարե հրեշի կերպարը հիշեցնում է Հայաստանի լեռներում տարածված հնագույն «վիշապ» քարակոթողները, որոնք ամենամեծ խտությամբ հանդիպում են Գեղամա լեռներում և Գեղարքունիքում, Գեղ լեռան վրա և Գեղի ամրոցի մոտ, Գեղամա լճի մերձակայքում (հմմտ. Կումարբիի առասպելի «սառը լիճը»): Պարզ վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ այդ անվանումները կապված են հնդեվրոպական *wel-ի հետ, որը կանոնավոր կերպով հայերենում արտացոլվում է որպես գեղ: Իրենք՝ «վիշապները», և նրանց վրայի պատկերներն էլ պարզորոշ մեկնաբանվում են օձ-վիշապի կերպարի շրջանակներում: Ուրարտական աղբյուրներում Գեղարքունիքի նախատիպը հանդես է գալիս Ueliku-ni/hi ձևերով (ni-ն և hi-ն ուրարտական ածանցներ են՝ «Ueliku-ական երկիր»): Ըստ այդմ, խուռ. Ullikamma-ն պետք է մեկնաբանվի որպես Ueliku-ի գուգահեռը, կազմված խուռ. mmi ածանցով (հմմտ. հմմտ. ուրարտ. pura= խուռ. purame, puramma «սարուկ»), իսկ Ueliku-ն կապված է հնդեվրոպական *wel-ի հետ, *k-տարրով ածանցով: Այդ քարակոթողները շատ հին են՝ նրանց հնագույն օրինակները կարող են թվագրվել մ.թ.ա. XVIII-XVI դդ.:

Հայկական առասպելաբանության մեջ հասցահատիկային պաշտամունքի մի վիպական հիշողություն կարելի է համարել Խորենացու տեղե-

կույթյունը Հայկյան Շարայի՝ Հայաստանի հացահատիկի շտեմարան Շիրակի էպոնիմի վերաբերյալ: Նրա մասին է հայոց հնագույն առածը՝ «Քեքո Շարայի որկորն է, մեր Շիրակայ ամբարք չեն»: Եղած նյութը հնարավորություն չի տալիս միարժեքորեն համադրելու Կումարբիի և Շարայի կերպարները, քայց մատնանշում է հացահատիկային աստվածության հետ կապված մի պաշտամունքի կենտրոնացումը Շիրակում, որը միանգամայն բնական է: Արդեն Գ.Ղափանցյանը Թեշուբի սրբավայրերի Կումարմատով անունները համադրել է Շիրակի Կումայրի քաղաք անվանը: Բայց Կումայրին համադրելի է թվում հենց ենթադրյալ *Kumar-ին: Այդ կապը կարելի է պատկերացնել, օրինակ, այսպես: Մեսպագիր kum- տարրով տեղանունների իրական հնչողությունը եղել է կոմ- և Կումարբիի նախնական կենտրոնի անունը պետք է լիներ *Komar (սեսպագրում օ-ն հաղորդվել է ու-ով, իսկ սեսպագիր Kummanno-ն հետագայում հայտնի է որպես Կումանա): Komar-ին ավելացվել է տեղանուններում հաճախ հանդիպող հնդեվրոպական *yo- ածանցը՝ *Komaryo-, որը հայերենի օրինաչափություններով կտար *Կումայր: Սրան էլ հետագայում հավելվել է հայոց տեղանուններին բնորոշ -ի ածանցը: Հայկական անվանաբանության համատեքստում Կումայրին համեմատվել է Քորայրի, Մուրմայրի, Բագնայր, Ավարայր, Հռոտմայր ձևերի հետ, որոնց երկրորդ քաղադրիչները կապում են այր «անձավ» բառին: Նույնիսկ անկախ մեր այս ստուգաբանությունից, Կումայրիի կոմ- քաղադրիչը և Շիրակի հացահատիկային պաշտամունքը հնարավորություն են տալիս ենթադրելու հնում Կումարբիի պաշտամունքի կենտրոնացումն այստեղ:

Կեղծ Պյոտարքոսի մի տեղեկության համաձայն՝ Միթրաս աստվածը բեղմնավորում է ժայռը, որը ծնում է Գիորփոս անունով մի որդի: Վերջինս զոհվում է պատերազմի աստված Արեսի հետ, մենամարտում և վերածվում լեռան՝ Արաքս գետի մոտ: Գիորփոսի լեռը, հավանաբար, Մասիսն է: Այն, ըստ ազգածին ավանդության, կոչվել է Արամայիսի որդի Ամասիայի անունով, իսկ ըստ «Վիպասանքի»՝ եղել է վիշապագույնների բնակավայր, ուր և շղթայվել է Արտավազը: Ակնհայտ է, որ այստեղ Միթրասը համապատասխանում է Կումարբիին, Գիորփոսն՝ Ուլլիկումմիին, իսկ Արեսը՝ Թեշուբին: Ազգածին ավանդության մեջ և «Վիպասանքում» նույնպես մենք գործ ունենք այդ նախնական առասպելի հետագա ձևափոխությունների հետ: Ընդ որում, համապատասխանությունները միարժեք չեն: Միթրասը Միիր-Միերի արխաիկ ձևն է, քայց էպոսում Միերն ինքը պիտի վերածնվի ժայռից, Արեսը անվանաբանորեն համահունչ է Արային, որն ինքը Միերի տիպի մի մեռնող և հառնող կերպար է: Հատկանշական է, որ Մասիսի մերձակա Արաքսի հովիտը հայոց մեջ կոչվել է «Արայի դաշտ»: Շարան էլ, Ամասիայի պես, Արամայիսի որդին է: Այսինքն՝ խոտիական առասպելներին համադրելի այս լեգենդները կապվել են

ազգածին ավանդության որոշակի հերոսների հետ, ընդ որում, տեղայնացած Արարատյան դաշտում և մերձակայքում:

Այսպիսով, հավանական է, որ Ուլլիկումմիի, Թեշուրի և Կումարքիի առասպելների հնագույն տեղայնացումներից մեկը եղել է Արևելյան Հայաստանում՝ Գեղամա լիճը, Արարատյան դաշտը և Շիրակն ընդգրկող տարածքում, որտեղ Շիրակն իր Կումայրի քաղաքով եղել է Կումարքիի կենտրոնը: Այդ առասպելները թեև հայտնի են խոտիական դիցաբանությունից, բայց ծագումով, ամենայն հավանականությամբ, հնդեվրոպական են: Մեկ այլ համանման կենտրոն ի հայտ է գալիս Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմուտքում: Խեթական աղբյուրներում այդտեղ հիշվում է *Kumaha* քաղաքը՝ նշանավոր իր ամպրոպի աստծու պաշտամունքով: Այն համապատասխանեցնում են հայոց Կամայիին, որտեղ և Անի ամրոցն էր, «ամպրոպային» Արամազդի գլխավոր սրբատեղին: Կամայի (< *Kumaha*) և Անի զույգ պաշտամունքային տեղանունները ստուգաբանորեն համապատասխանում են Շիրակի Կումայրիին և Անիին: Ըստ այդմ, Թեշուրի ցիլիի առասպելները տեղայնացվում են ոչ միայն Հայկական լեռնաշխարհի ծայր հարավում և հարավ-արևմուտքում, այլ նաև հյուսիսում և հյուսիս-արևմուտքում. հյուսիսային կենտրոնները հավանաբար ավելի հին են, քան հարավայինները:

ФЕЛИКС ТЕР-МАРТИРОСОВ (ИАН)

ПАРАДИЗ – ДАСТАКЕРТ - ДРАСХАНАКЕРТ

В 1989 г. начались археологические раскопки большого поселения у сел. Бениамин. На огромной территории-более 80 га-были засвидетельствованы следы жизни различных эпох. Экспедиция проводила раскопки архитектурных комплексов поселения, на котором жизнь продолжалась преемственно с периодами разрушений и восстановления с V в. до н.э. по IV в. н.э., а также некрополь позднеримского времени - Iв. н.э. - IV в.н.э. Многочисленные и разнообразные материалы раскопок представляют значительный интерес и частично опубликованы в научной литературе. Большой интерес представляет типология памятника этого периода. На основании характера расположения главных комплексов поселения, таких как дворец-святилище на вершине центрального холма, жилые и хозяйственные комплексы под холмом, памятник в первоначальный период V-IV в. до н.э. определен как дастакерт, то есть частное владение земельного аристократа, вероятно, правителя региона Ширак. Находки в слое IV- III в. до н.э., статуэтки орла и навершия жезла в виде орла позволили предположить, что в это время дворец-святилище перешел в собствен-

ность царей династии Оронтидов Гидарнидов. Находки в слое II в. до н.э., фрагментов стел из белого камня с трехзубчатым оформлением верхней части, характерных для стел царя Арташеса, явились основанием для предположения, что памятник перешел в собственность новой царской династии. Время прекращения бытования дворца-святилища-начало I века н.э.-определяется находками монет императора Августа. В определении исторического названия памятника определенную роль сыграло обнаружение в позднеантичном могильнике скелетов с искусственной деформацией черепа, признака характерного, по свидетельству М.Хоренаци, княжескому роду Камсараканов. Все это вместе взятое позволило обратиться к сведению Мовсеса Хоренаци о дарении царем Трдатом III большой виллы царя Арташеса в Шираке, которая именовалась Драсханакерт. Эти факты представляются нам достаточными для обоснования связи исследуемого поселения с названием Драсханакерт.

Однако сравнительно недавно в печати появилась статья Ж. Хачатряна, Հրաշիւնիւնիւնիւնի տեղիւնը շիրք (ՊԲՀ, 2001, № 2), где автор пытается показать, что раскапываемый памятник не был древним Драсханакертом. Хотя статья содержит интересную сводку сведений древнеармянских источников о Драсханакерте, тем не менее она построена на крайне некорректном высказывании и исходящим из него очень спорном предположении по датировке и принадлежности стел, а также попытке предложить локализацию памятника на месте поселения Доври. Поэтому мы вынуждены обратиться к разбору основных построений вышеуказанной статьи, чтобы рассмотреть корректность нашего предположения.

Прежде всего отмечу недопустимость высказанного Ж. Хачатряном предположения, о том, что фрагменты стел из белого известняка с трехзубчатым оформлением верхней части, обнаруженные в поселениях Бениамин и Ширакаван, принадлежали царю Трдату III. (с.266) Вновь подчеркну, что в Драсханакерте фрагменты одной стелы были обнаружены в третьем слое дворца-святилища. Слой это был перекрыт двумя более поздними слоями. Повторю, что конец бытования этого комплекса хорошо датируется монетами императора Августа. Вторая стела в Драсханакерте была найдена случайно на окраине поселения в той его части, где кончались жилые строения I-II вв. и был некрополь II-III вв. В Ширакаване стела была обнаружена в вымостке строения датируемого I в. до н.э. Отмечу также, что специально изготовленных стел царя Трдата III, пока не найдено, а надпись из Апарана была сделана на камне вторичного использования. То есть нет никаких оснований отрицать принадлежность стел из

кисян), могли упоминаться не только поселениями, но и города, как например Аршакаван у Фавстоса Бюзанда. С усилением в Армении с V в. персидского влияния распространяется и новый термин частного владения Драс(т)ханакерт, как благословленного солнечным взглядом, по этимологии А. Перихаян. Отмечу, что, как правило, именно на начальных этапах распространения редкий нарицательный термин может восприниматься как эпитет или как название. Обострение армяно-иранских отношений в V-VI в. и дальнейшее изменение ситуации в Армении с времени арабского вторжения остановило на этом этапе распространение термина. Таким образом можно предполагать, что названия Paradeisos-Դաստակերտ-Դրաս(տ)խ(հ)անակերտ являются разновременными кальками обозначения частного владения. Несомненно, что таких Драсханакертов было несколько, и, например, мы не знаем откуда родом историк Ованес Драсханакерти. Обратимся теперь к сведению Мовсеса Хоренаци. (Բ, Դ) Յայնմ ժամն և ազգային նոցա Կամսար սկրտի իրայովին հանդերձ ի ձեռն մեծին Գրիգորի. արքայի ի ջրոյն՝ տայ նմա ժառանգութիւն զմեծ դաստակերտ Արտաշէսի, որ այժմ ալի Դրասխանակերտ, և զգաւանն Շիրակ, որպէս ազգականի իրում և մտերիմ հարազատի: В свете вышесказанного, ничто не мешает нам воспринять данное сообщение как дарение царем своему родичу Камсару области Ширак и Дастакерта – Драсханакерта, бывшего владения царя Арташеса, расположенного именно в этой области. Напомню, что судя по сведениям армянских историков цари дарили земельные владения единым территориальным наделом, а не как разрозненные куски в различных территориях. При этом в эти области входили и бывшие царские дастакерты и города. Одним из таких дастакертов, именовавшихся в это время в соответствии с новой персидской традицией Драс(т)ханакертом, было исследуемое нами поселение.

**ԼԱՐԻՍԱ ԵԳԱՆՅԱՆ
ՀԱՍԱԶԱՍՊ ԽԱԶԱՏՐՅԱՆ (ՇԵԹ, ՇՀՀԿ)**

ԱՆՏԻԿ ԶԻՐԱԿԻ ԽՈՓԵՐԻ ԸՆԴՅԻ ԶՈՒՋ

Անտիկ Հայաստանի երկրագործական վարող գործիքների հարցը առանձին ուսումնասիրության չի արժանացել, ինչը թերևս պայմանավորված է հնագիտական պեղումներից նման գյուտերի բացակայությամբ: Տարբեր հնավայրերից գտնված հարյուրավոր, եթե ոչ հազարավոր աշխատանքային երկաթյա գործիքների թվում բացակայում են գութանի խոփերը, որոնք մեզ հայտնի երկաթյա գործիքների մեջ ամենածավալունը պետք է լինեին և թերևս ավելի լավ պիտի պահպանվեին: Դրանց բացա-

կայությունը հացի շտեմարան հանդիսացող Շիրակի բավականին ընդարձակ պեղված անտիկ հուշարձաններում (Շիրակավան, Հողմիկ, Բենիամին), ուր հայտնաբերվել են ցորենի բազմաթիվ մեծ ու փոքր գետնափոր ամբարներ, աղորիքներ և այլն, առավել քան տարօրինակ է և քերում է այն եզրակացության, որ գութանների խոփերը եղել են այլ նյութից, օրինակ՝ քարից, և գտնված որոշակիորեն մշակված քարեր այդ տեսանկյունից չեն դիտարկվել: Վարող գործիքների նյութն ու կառուցվածքը անպայման պետք է պայմանավորված լինեն աշխարհագրական, բնակլիմայական պայմաններով: Բենիամինի անտիկ բնակավայրի պեղումներից գտնվել են քարից երկու իրեր, որոնք հավանաբար երկրագործական գործիքներ են՝ ձևիչներ կամ խոփեր:

Երկու իրերն էլ բազալտից են, ունեն սուրանկյուն եռանկյան տեսք: Առաջինն (տախտակ 1, նկ.1) ունի 3 սմ հաստություն և 58 սմ երկարություն, վերին մասի լայնությունը 16 սմ է, կողերը կորագծով ավարտվում են սուր ծայրով և իրին տալիս են կեռի տեսք: Իրը պատրաստվել է երկայնակի հատումներով շեղքեր հեռացնելով: Ըստ այդմ քարի գլխի հատվածից հատումներով հեռացվել են կողային նեղ ժապավեններ՝ աստիճանաբար դեպի ծայրը ավելացնելով հեռացվող մասի կորությունը: Մտացվել է դանակի շեղքի նման դեպի ծայրը բարակող տափակ, հարթ մակերես: Բանուկ մասը նախապես սրածայր է եղել, սակայն հետագայում կտրվելու արդյունքում մեզ հասել է 3 սմ լայնությամբ հատվածով: Իրի տափակ կողմերի մակերևութները նույնպես մշակված են նույն ձևով, լայնակի հատում է արվել և որոշակի շերտ հեռացնելով մի կողմում 25 սմ, մյուսում՝ 17 սմ, այսինքն՝ իրը փայտյա իրանի մեջ հազցնելուց կարող էր ունենալ դուրս եկող մասի տարրեր երկարություն:

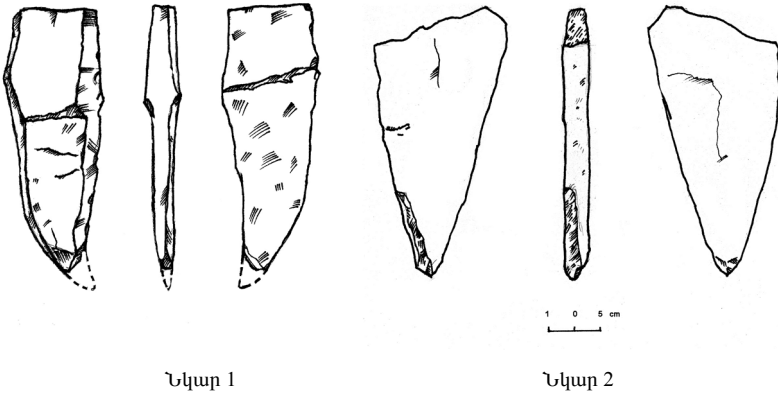
Երկրորդը (տախտակ 1., նկ. 2) ունի 52 սմ երկարություն 3,5 սմ հաստություն և ուղիղ կողեր, վերին մասը, որ անկյունում կտրված է ունեցել է մոտ 28 սմ լայնություն: Մակերեսը երկու կողմից հարթ է, սուրանկյան մասում քարը միայն մեկ կողմից հասցված կողային հարվածներով սրվել է և ստացել շեղքի տեսք:

Ինչպես ցույց տվեց Բենիամինի հեղինիստական բնակավայրի տարրեր կառույցներում առկա սալահատակների քարերի ուշադիր զննությունը, նման տեսքի և մշակման մի քանի կտրված քարեր ևս որպես սալաքար օգտագործված են սալահատակների մեջ: Երկու քարերն էլ հայտնաբերվել են կառույցներից դուրս, իրարից մոտ 20 մ հեռավորություն ունեցող շինությունների միջև եղած ազատ տարածքում, այսինքն՝ բակային մասերում:

Առայժմ տվյալ իրերի գործառական նշանակությունը միանշանակ պարզ չէ, սակայն դատելով դրանց ձևից, մշակման տեխնիկայից, հացահատիկային մշակարարների նմանօրինակ զարգացած կենտրոնում ա-

րորների կամ գուքանների երկաթյա խուփերի ու ծայրակալների բացակայությունից՝ կարելի է ենթադրել, որ դրանք եղել են հերկող գործիքներ: Առաջին գործիքի տափակ կողմերի վերին մասում լայնակի հատմամբ որոշակի շերտ հեռացնելով ստացել են մի կողմում 25 սմ, մյուսում՝ 17 սմ երկարությամ երկու աստիճանաձև հարթություններ, որոնք թույլ են տվել այն քարշակի մեջ տեղադրել տարբեր խորությամբ: Դա կարող էր արվել երկու՝ կռթի և բերանի սահմանը հստակեցնելու և ընթացքում՝ տարբեր խորությունների վար ապահովելու նպատակով, այսինքն աշխատելու դեպքում հերկի խորությունը կարող էր 8-10 սմ տարբերություն տալ: Խնդիրն ունի ավելի խորը ուսումնասիրության կարիք և հետագա գտածոները կարող են ժխտել կամ ավելի հավաստի դարձնել առաջադրված վարկածը:

Տախտակ 1

АНАИТ ХУДАВЕРДЯН (ИАЭ)

РЕНТГЕНОПАТОЛОГИЧЕСКИЕ НАБЛЮДЕНИЯ НАД КОСТНЫМИ МАТЕРИАЛАМИ ИЗ НЕКРОПОЛЯ ВАРДБАХ

В далеком прошлом, также как в наши дни, человек испытывал негативное воздействие среды. Учитывая, что древнейшая эволюция человеческого вида сопровождалась постоянными миграциями, вплоть до самых суровых климатических регионов Земли, можно полагать, что свойства лавильности, мобилизации и переключения различных адаптивных реакций для человека стали его биологической нормой.

Раскопки Вардбаха (археолог С.Тер-Маркарян, 1998-1999гг.) привели к накоплению значительного объема разноплановых материалов, в том числе и антропологических, наличие которых, наряду с проблемами развития культуры, обеспечивает также возможность освещения ряда этноэкологических, медицинских и др. вопросов.

Последствия гипоксического стресса. Поскольку питание является основным каналом проникновения в организм “информации” о биогеохимическом составе и характере среды, многие авторы склонны считать их высокую общую адаптивность к конкретным условиям обитания следствием эволюционно выработанных алиментарных (пищевых) адаптаций. Частота встречаемости кариеса у погребенных в Вардбахе – 17%. Прижизненное выпадение зубов наблюдается у 33.4%.

Значительная и постоянная нагрузка способствовала возникновению валикообразных утолщений на альвеолярном крае с внутренней стороны верхней и нижней челюстей. Остеоподобные утолщения наблюдаются у погребенных в 2 случаях. Другой показатель пищевого стресса является присутствие зубного камня. Этот признак встречается у 55.6% субъектов в Вардбахе. У 66.7% погребенных была обнаружена гипоплазия эмали.

Последствия криогенного (холодового) стресса. У погребенных последствия криогенного стресса (апельсиновая корка) обнаружена у 3 субъектов.

Инфекции. Из установленных нами случаев остеомиелита, одним из наиболее характерных является случай хронического метадиафизарного остеомиелита на наружной поверхности диафиза. У 2 субъектов обнаружены следы воспалительного процесса в среднем ухе.

Дегенеративно-дистрофические поражения костно-суставного аппарата. Частота дегенеративно-дистрофических поражений, в частности деформирующих артрозов, на скелетах высокая (59.7%).

Доброкачественные и злокачественные опухоли костной ткани. Обнаружены две остеомы на нижней челюсти. Помимо доброкачественных образований в костях были обнаружены злокачественные (синдром Мари-Бамбергера).

Некоторые индивидуальные особенности овлика человека и их появления на скелете.

Четкие следы преднамеренной деформации головы отмечены у 2 субъектов.

Во всем скелете у мужчины из погребенного Вардбахе обнаруживается так называемый акромегалоидный акцент.

Палеоантропологический анализ серии из Вардбаха дает возможность предположить наличие сформировавшегося населения с определенным

комплексом паталогий, отражающих процесс дизадаптации организма к экстремальным условиям.

ԱՐԾՐՈՒՆԻ ՍԱՀԱԿՅԱՆ (ՄՄ)

ԵՐՎԱՆԴՅԱՆ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔԻ ՇԻՄԱՐԿԵՔԻ ՊԱՇՏԱՍՈՒՆՔԱՅԻՆ ՇԱՅՑԱԿԱՐԳԸ (Երվանդակերտ, Դրասխանակերտ)

1. Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» II գրքում Երվանդ թագավորի 4 կառույցների մասին պատմող ԼԹ-ԽԲ գլուխներն աչքի են ընկնում մի քանի ներքնագրային հակասություններով:

ա. ԼԹ գլուխը՝ «Յաղագս շինուածոյ Երուանդաշատ քաղաքի», պատմելով նոր մայրաքաղաքի տեղի ընտրության և շինության մասին, կիսատ է մնում, որովհետև ավարտվում է միայն միջնաբերդի ամրացման տվյալներով՝ ոչինչ ըստ էության չասելով բուն քաղաքի մասին:

բ. Խ գլուխը՝ «Թէ որպէս շինեաց զԲագարան քաղաք կոռց», պատմելով անվտանգության նպատակներով առանձին հոգևոր կենտրոնի շինության մասին, նշում է. «Նման իւրոյ քաղաքին շինեաց քաղաք փոքր»: Ինչո՞ւ է նման յուր քաղաքին, որը նախորդ գլխի Երվանդաշատն է, եթե վերջինս նկարագրված է միայն միջնաբերդով: Այսինքն, դարձյալ ոչինչ ըստ էության չի ասվում, միայն կեղծ տպավորություն է ստեղծվում, որ կոռքերը ամրացվում են ավելի փոքր չափի միջնաբերդում, ինչը հակասում է հասաժողովրդական պաշտամունքի վայրի վերաբերյալ Երվանդյան ծրագրին:

գ. ԽԲ գլուխը՝ «Վասն ձեռակերտին, որ կոչի Երուանդակերտ», կարծես ինչ-որ ծանոթ նյութի շարունակություն լինի, որին և ակնարկելով՝ ասում է. «Եւ այսպիսի գեղեցկութեան դիր անքթթելի իմն զոգցես ի բարձրաւանդակ թագաւորանիստն զհայեցուածս ունի»: Այսինքն՝ ըստ էության նկարագրված քաղաքը անթարթ հայացքով նայում է ինչ-որ թագավորանիստ բարձրավանդակի, որի մասին թեկուզ ոչինչ չի ասվում, բայց հասկացվում է, որ հենց դա է նախապես ծանոթ նյութը, որի պատմությունը սկսվել է ԻԹ գլխում և ընդհատվել:

դ. Մ. Խորենացու վերականգնած բնագրից երևում է, որ մեզ հասած «Պատմության» գլխակարգը հեղինակային չէ, կազմվել է VIII-IX դդ. ընթացքում, և որ ԽԲ գլուխը եղել է ԻԹ-ի շարունակությունը՝ որպես մեկ միասնական հանգամանալի պատում Երվանդի քաղաքի կառուցման մասին: ԻԹ և ԽԲ գլուխները որպես մեկ ամբողջություն կարողարու դեպքում վերանում են վերոնշյալ ներքնագրային հակասությունները: Մասնավորապես, լուծվում է Երվանդի անունով երկու քաղաքների ընկալման ու տեղադրման տարօրինակ խնդիրը, երկուսի փոխարեն ստանում ենք մեկ մայրաքաղաք՝ անվան երկու տարբերակով (-շատ և -կերտ):

Այսու լուծվում է այն հակասությունը, որ կար ԼԹ և Խ գլուխների միջև, ըստ որի՝ պարզ չէր, թե Բազարանը ինչի նման շինվեց: Այժմ հասկանալի է՝ Երվանդակերտի նման:

2. Երվանդյան կրոնապաշտամունքային համակարգում շեշտված դեր է ունեցել «Աչքի» առասպելությունը, որից մնացել են հետևյալ հետքերը:

ա. Ըստ Խորենացու՝ Երվանդի քաղաքի հատակագծում պատկերված էր աչք, որի կառուցվածքային բաղադրիչներն էին՝ բիր, բուրբուրակ, արտևանունք, հոնք, ծնոտներ՝ շրթերով, ի վերջո՝ անքթթելի հայեցվածք: Մ. Խորենացու համար աչքի նկարագրությունն ունի միայն ոճական, փոխաբերական արժեք, որովհետև նա չի նկատել հայկական ավանդություն պահպանված առասպելաբանական մյուս կողային տվյալները:

բ. Երվանդն ուներ գորեղ աչք, որով լուսաբացին պայթեցնում էր որձաքարե վեմեր:

գ. Երվանդի անվան (հին ձևը՝ Երեւանդ) հնչյական անագրամատիկ տարբերակները ակնարկում էին ամպրոպային զլխավոր աստծո հատկանիշներ (երևացող, հեր-հայր, ճիւղավոր և այլն):

դ. Քրոնական մեկնաբանության ազդեցությամբ «Երվանդ» անվան հունական տառադարձումը դարձել է նրա յուրօրինակ բարգմանությունը՝ Օրոնոնես, որ հայերեն նշանակում է Տեսանողը:

«Աչքի» առասպելության այս և այլ հետքերը օգնում են հասկանալու, որ հելլենիստական Հայաստանի թագավոր-աստվածը երկրի աշխարհիկ և հոգևոր կենտրոնները հիմնել է իր անունով ու նմանությամբ, այսինքն՝ աչք նշող անունով և աչքի տեսքով, քանի որ Երվանդյան առասպելածիսական համատեքստում ուներ որոշակի հմայական նշանակություն:

Եվ իրոք, Երվանդը՝ որպես թագավոր, իր աշխարհիկ մայրաքաղաքը կոչեց Երվանդակերտ, իսկ ի՞նչ կոչեց, որպես աստված, իր հոգևոր մայրաքաղաքը:

3. Մ. Խորենացու նշած Բազարանը ակնհայտորեն հետագա ժողովրդական նկարագրական անվանում է (ինչպես Դիցարան, Սրբավայր), որն էլ ինքը մոտավոր ճշտությամբ ստուգաբանում է: Նման ոչ պաշտոնական անվանում կարող էր տրվել ոչ թե իր բուն կրոնապաշտամունքային միջավայրում, այլ նրան հաջորդած նոր մշակութային փուլում, որպիսիք են Արտաշիսյան կամ քրիստոնեական շրջանները:

Թեև Բազարանը կրկնում է աշխարհիկ կենտրոնի հիմնարկեքը, ճիշտ կլինի ասել, որ աշխարհիկն է կրկնում հոգևորին: Վերջինս նույն կերպ («նման իւրոյ քաղաքին») հատակագծվում է իբրև աչք և անվանվում արդեն ուղղակի իմաստով՝ որպես ազդու, շանթող հայացքի տիրոջ քաղաք, մոտավորապես ինչպես՝ արեգակնակերտ:

Նման կրոնա-իմաստաբանական չափանիշին կարող է բավարարել Դրասխանակերտ տեղանունը, որը ստուգաբանվում է որպես իրան.*

drs հայացք- **hvan* արև > միջին պրսկ. * *darsxvan* > *hայ*. *Drasxan* (Ս. Փե-րիխանյան):

Դրասխանը ոչ թե Երվանդ-թագավորի, այլ Երվանդ-աստծո գլխավոր հատկանիշներից է, նրա, այսպես կոչված, վարդապետական մակ-դիրը, որով էլ կոչվում է նոր հոգևոր մայրաքաղաքը:

Մ.Խորենացու «Վեժ դաստակերտն Արտաշիսի» արտահայտությու-նը, որը վերաբերվում է Դրասխանակերտին, միշտ պետք է համարել ոչ թե կառուցելու, այլ Երվազից գրավելու իմաստով: Այն Երվանդակերտի հետ միասին Արշակունիների կողմից տրվել է Կամսարականներին, առաջինը՝ իբրև Արշարունիքի, երկրորդը՝ Շիրակի կենտրոն, որոնք IX դ. 20-ական թթ. անցան Բագրատունիներին, որոնց թագավորական իշխանության օրոք էլ հնարավոր դարձավ ընտրել նոր կաթողիկոս՝ Դրասխանակերտից, հանձնին պատմիչ Հովհաննեսի (IX դ. վերջ):

Այսպիսով, Երվանդ թագավորը կառուցում է երկու քաղաք՝ Երվան-դակերտ (= Երվանդաշատ) և Դրասխանակերտ (= Բագարան):

ԼՈՒՄԻՆԵ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ (ՇՀՀԿ)

ԱՐՁԱԿ ԹԱԳԱՎՈՐԻ ՕՐՈՔ ՏԵՂԻ ՈՒՆԵՅԱԾ «ԲՈՒՂԱՐԱԿԱՆ» ԳԱՂԹԻ ՄԱՍԻՆ

Ըստ Մովսես Խորենացու՝ Հայոց Արշակ թագավորի օրոք տեղի են ունեցել հետևյալ իրադարձությունները. 1. հաղթական պատերազմը պոն-տացիների դեմ, 2. Վեժ խռովությունները «Կովկաս Վեժ լեռան գոտիներ-ում, բուլղարների աշխարհում», երբ «նրանցից շատերը հեռանալով ե-կան մեր աշխարհը և բնակվեցին Կողից ներքև», 3. Բագրատունի տոհմի դեմ ձեռնարկված թագավորական հալածանքները (Խոր., Բ,թ): Կարծում ենք, որ երեք իրադարձություններն էլ սերտորեն կապված են եղել մի-յանց հետ և արձագանքներն են Պարխարյան// Արևելապոնտական լեռ-նաշղթայի գոտում մ.թ.ա. III դարում տեղի ունեցած բուռն անցուղարձերի: Մ. Խորենացու մեկ այլ հաղորդումից պարզվում է, որ «Կողից ներքև» ա-սելով՝ նա ի նկատի է առել Վանանդ գավառը (Վերին կամ Անփայտ Բա-սեան), որտեղ Արշակ թագավորի օրոք հաստատված գաղթականներին, Մար Աբաս Կատինայի հետևությանը, նա «բուլղարական» ծագում է վե-րագրում (Բ,գ, Բ, թ): Այդ նույն գաղթականությանը Հովհաննես Դրասխա-նակերտցին համարում է «ի հրէից բնակելոց ի Բուլկարս» (էջ 30): Հիշենք, որ դարձյալ Մար Աբասի հետևությանը, մեր պատմահայրը հրեական ծա-գում է տալիս նաև Բագրատունիներին (Ա, իբ, Բ, գ, Բ, է), երբ, ըստ Անա-նունի (Մեբեոս), նրանք սերունդներն էին Հայկի Արամանյակ որդու (գլ. Ա): Հիշենք, որ Բագրատունիների տիրույթ Սպերը Մեծ Հայքի պարխարյան գոտու գավառներից էր:

Մովսես Խորենացու ժամանակագրության համաձայն՝ Արշակ Թագավորը գահակալել է մ.թ.ա. 110-97թթ. միջև: Սակայն, պատմահոր բերած արքայացանկը հուշում է, որ նրա պատմական նախատիպը ապրել է ավելի վաղ ժամանակներում, որովհետև այս Արշակը համարվում է մակեդոնական նվաճողների դեմ հաղթանակ տարած Վաղարշակի որդին, Արտաշեսի հայրը (Խոր., Բ, ք) և Տիգրանի պապը (Բ, Ժբ): Ապացուցված է վերջինիս և Տիգրան Մեծի (մ.թ.ա. 95-55թթ.) նույնությունը: Նրա պապի դերն ստանձնած և հիշյալ իրադարձությունների ակտիվ մասնակիցը համարված Արշակ Թագավորը որպես պատմական նախատիպ ունենալու էր մինչարտաշիսյան ժամանակներում ապրած մի հայոց Թագավորի:

Մեծ Հայքի պարխարյան գոտու մեջ էր մտնում նաև Տայք նահանգը, որը Սպերի արևելյան և հյուսիսարևելյան հարևանն էր: «Աշխարհացույցում» Տայք նահանգի գավառների թվում հիշատակվում են. «Ըստ հարառյ զԲուղխա, զՈքաղէ, զԱզորդացփոր իւրեանց [համանուն] գետակօք» (էջ 110): Բուղխա/Բողխա կոչվել է ոչ միայն Տայքի այդ գավառը և Շորոխի նրանով հոսող վտակը, այլև գավառի կենտրոնը՝ կոչված նաև Բուլխա, Բուլխ, Բողբերդ (Տեղանունների բառարան, 1, 720): Անտարակոյս, այս տեղանունների հետ ծագումնաբանական կապի մեջ է նաև Պարխարյան լեռնաշղթայի արևելյան հատվածի Բուլխար անունը (H.Azotat, Арменія..., էջ 62, Տեղ. բառ., 1, 720): Ուրեմն, վերոհիշյալ «բուլղարների աշխարհը» (ի դեպ, Հ. Աճառյանը հիմնավորել է բուլղար-ի բուլկար ուղղումը- Արմ. բառ., 4, 653) գտնվելու էր հենց Պարխարյան գոտում, հավանաբար, նույն Տայքում: Որ Մովսես Խորենացին և Հովհաննես Դրասխանակերտցին Պարխարյան լեռնաշղթան Կառկաս/Կովկաս են կոչում, քյուրիմացության տեղիք չպետք է տա, որովհետև հին և միջին դարերում այդ անունը տրվում էր միմյանց շարունակությունն ընկալված այն լեռնաշղթաներին, որոնց մի ծայրը գտնվում էր Բալկանյան թերակղզում (Պրոկոպիոս, Գոթական պատերազմի մասին, IV, 3), իսկ մյուսը՝ Միջին Ասիայում (Ստրաբոն, XI, 81): Մ. Խորենացու կրտսեր ժամանակակից Պրոկոպիոս Կեսարացին «Կովկասյան լեռներ» ասելով հասկանում էր նաև Պարխարյան լեռնաշղթայի արևելյան հատվածը (Պարսկական պատերազմի մասին, I, 15):

Վանանդում հաստատված պարխարյան այս գաղթականությանը առանձին ուսումնասիրողներ վերագրել են նախաթուրք-բուլղարական (պրոտոթուրքար, բուլգար) ծագում: Ասենք, որ արդի թուրք պատմագրության մեջ շահարկումների առարկա դարձած այդ տեսակետը կատարելապես հիմնազուրկ է, որովհետև հոնական մեծ հորդայի մաս կազմած նախաթուրք-բուլղարները մինչև մ.թ.ա IV դարի վերջերը ապրում էին ներկայիս Ղազախստանի տափաստաններում: Միայն դրանից հետո է, որ հոների գլխավորությամբ անցնելով Վոլգա գետը՝ նրանք հայտնվել էին Հյուսիսային Կովկասում: Վերոշարադրյալը ցույց է տալիս, որ վաչկա-

տուն այդ ցեղը ոչ միայն ժամանակագրական, այլև տարածական մերձավորության առումով որևէ առնչություն չէր կարող ունենալ Վանանդում հաստատված և իր արտագաղթի պարխարյան վայրի անունով բողիսար (<բողիս-ար) կոչված հայկական այն տոհմի հետ, որի Տայքում մնացած հատվածից էր սերում Բուխա Դիմաքսեան (Բուխա<Բողիսա) հին հայկական նախարարական տոհմը:

ՖՐԻՆԱ ԲԱԲԱՅԱՆ (ՀԱԻ)

ԱՆԻԻ ԶՆԱՐԱԿԱՆ ԹԱՍԵՐԻ ՎՐԱ ՊԱՏԿԵՐՎԱԾ ԿԵՐՊԱՐՆԵՐԻ ՆՈՐ ՄԵԿՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

«Անի» ամսագրի 1992թ. N 3-4-ում մեր կողմից հրատարակվել է Անիի X-XIIրդ. քվարզվող երկու ջնարակված թաս, որոնց պատկերագրության մասին արվել է նոր մեկնաբանություն: Մակայն տպագրության ընթացքում թույլ տրված սխալների արդյունքում վերջինս աղավաղվել է, դարձել անհասկանալի: Արդյունքում ներկայացված նյութը, հակառակ իր պատմահնագիտական և գեղարվեստական արժեքի չի մտել գիտական շրջանառության մեջ: Հենց այդ պատճառով էլ լրամշակված մեր հոդվածը լրացումներով ներկայացվում է ստորև:

Թասերի պատկերագրերին ժամանակին անդրադարձել է Հ. Օրբելին: Իբրև հավաստի աղբյուր իրերի նկարագրությունը նույնությամբ կրկնվել է հետագա հետազոտողների, մասնատողների հեղինակի կողմից:

Պատկերներից մեկը (ՊՊԹ Անի -316) ներկայացվել է իբրև կին, որը մի ձեռքում հայելի է բռնել մյուսը հենել է կողքին (կան հագուստի հետ կապված մանրամասներ): Մյուս օրինակում նույնպես կին է պատկերված (ՊՊԹ Անի-306)՝ ձեռքերը վեր բարձրացրած, երկար մազերով, լայնավուն հագուստով...

Վերանայված սյուժեն հետևյալն է. վերը ներկայացված առաջին թասի վրա ոչ թե կին է պատկերված, այլ տղամարդ: Վերջինս աջ ձեռքում բռնել է հայելի, իսկ ձախում՝ երկարավիզ բարակ դանակ՝ ածելի:

Մատենագրական աղբյուրներում հանդիպում են նմանատիպ գործիքներ, որոնք օգտագործվել են միջնադարյան ծաղկող գրիչների կողմից:

Մակայն նյութի համեմատական քննությունը (հագուստ, գլխարկ, ոտնաման), դիմապատկերի հյարտ կեցվածքը խոսում են նրա պատվիրատու լինելու մասին: Չեքին բռնած գործիքները, որոնք ուղղված են դեպի դիտողը, հնարավորին չափ ցուցադրում են վերջինիս «Մեփհական սափրիչի և բժշկի վիրաց» մասնագիտությունը:

Անիի երկրորդ թասի վրա պատկերված կինը թերևս մատենագրական աղբյուրներում հիշատակված արքայական խնջույքների, թատերական ներկայացումների անանուն կնոջ ընդհանրական կերպար է, կամ պարզապես պարունի, որը ճանաչված էր Անի քաղաքում և որի դիմանկա-

րը պատվիրվել է տեղ է գտել սույն խնդրերին անոթի վրա: IX-XI դդ. և հատկապես XII-XIIIդդ. արտաշխարհում, նաև մեզանում սկսվում է համապարփակ մի շարժում, որը հայտնի է որպես քաղաքային կյանքի և աշխարհիկ մտածողության զարգացման շրջան: Դա ռեալ աշխարհի զգացողության և ճանաչման մի սկիզբ էր, երբ արվեստագետը, մի կողմ թողնելով կրոնական դոգմաները, կարողացել է իր տաղանդի և վարպետության սահմաններում ստեղծել ժամանակի ոգուն համապատասխան գործեր: Գեղարվեստական արտահայտման մի թեմա, որտեղ իշխել է մարդուն շրջապատող իրականությունը՝ նրա առօրյա կյանքը, կենցաղը, մարմնական բարենասնությունները:

Վերածննդի տարրեր պարունակող այդ ժամանակահատվածում էլ (համբարություններ, առևտրավաշխառուական հարաբերություններ, գեղագիտական նոր ճաշակ և այլն), պատրաստվել են Անիի հանրահայտ ճնարակած թասերը:

Պատկերազրային մանրամասները լույս են սփռում ոչ միայն միջին դասին պատկանող քաղաքացու տարազի, այլև միջնադարյան սահրդական արհեստի և թատերական խաղերի անցյալի վրա:

ԱՐԱՎՆԻ ԺԱՍԿՈՉՅԱՆ (ՀԱԻ)

ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՇԱՅԱՍՏԱՆԻ ՈՍԿԵԹԵԼ ԳՈՐԾՎԱԾԵՂԵՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

(Ըստ Տի՝րան Հոնենցի եկեղեցու որմնակարի պատառիկի)

Անիի պաշտամունքային շինությունների շարքում, որմնակարչական արվեստի ճոխ հարդարանքով առանձնանում է Տիգրան Հոնենցի կառուցած Ս. Գրիգոր եկեղեցին:

Քննության առարկան որմնակարի ընդհանուր շարքը ձևավորող տարրերից մեկն է, ուր գեղիկաշար երիզավիակ շրջանների մեջ լեզուն դուրս գցած, բաց բերանով շան ու թռչունի քաղաղրիչներից կազմված երկշարք կոմպոզիցիան (սեննուրով) արժանի է առանձին ուշադրության:

Ն. Մառը ժամանակին, խուսափելով որևէ մեկնաբանությունից, պատկերաշարքի այդ հատվածը նկատել և բնութագրել է իբրև արմատներով սասանյան մշակույթի հետ կապված զարդած: Ավելի ուշ Կ. Տրևերը նույնը դիտել է իբրև թանկարժեք գործվածքեղենի արտահայտչամիջոց՝ կրկին գերծ մնալով որևէ պատճառաբանումից:

Երևույթը բացատրելի է X դարից սկսված մշակութային կյանքի մի նոր վերածնունդով, երբ սասանյան (V-VIIIդդ.) կանոնիկ շատ զարդածներ վերակենդանացան՝ կիրառության լայն ասպարեզ գտնելով արքունական ու ազնվական հագուստների հարդարանքում (Աղթամարի Ս. Խաչ եկեղեցու՝ Գազիկ Արծրունու և Տայքի Օշկի եկեղեցու՝ Բագրատ Արիստակեսի

ու Դավիթ Մազիստրոսի քանդակների հագուստի զարդանախշերի մանրամասերում):

Մենմուրվների մոտիվների «սասանյան» ոճի կոմպոզիցիայի պատկերումը **Տ. Հոնենցի Ս. Գրիգոր եկեղեցու որմնանկարի ընդհանուր պատկերաչարքում ժամանակի ոսկեթել գործվածքերենի պատճենը վերարտադրելու մի փորձ էր:**

Հայտնի է, որ Տիգրան Հոնենցի գերդաստանը, չվարելով վարչական պաշտոններ, դասվում էր Անհի ազդեցիկ և հարուստ տերերի շաքին: Այդ մասին պահպանված է ընդարձակ մի արձանագրություն, որտեղ հիշատակվում է նվիրատվությունների այն ճոխ ցանկը, որ նա տրամադրել է եկեղեցուն և նրա սպասավորներին:

Բնավ զարմանալի չէ, որ քաղաքի ունևոր ու պատկառելի կշիռ ունեցող այդ գերդաստանն իր նյութական հնարավորություններով հասու էր օգտվելու տվյալ ժամանակաշրջանում ընդունված ճոխ ու ճաշկուղ հագուստներից, որի պատասխիլը վերարտադրվել է որմնանկարում:

Այդ իմաստով **Տ. Հոնենցի եկեղեցու որմնանկարում գործվածքերենի պատասխիկի առկայությունը հազիվ թե պատահականություն լինի:**

Մեր հետախույզները թերևս թեական համարվեն, որովհետև շատ խնդիրներ ավելի խոր հիմնավորման կարիք ունեն, բայց սա մտածողության մի նոր տարբերակ է միջնադարյան Հայաստանի ազնվականության կենցաղի կարևոր պարագաներից մեկի՝ հագուստի մասին պատկերացում կազմելու համար:

ԱՐԵԳ ՀԱՄԱԹՅԱՆ (ԱԻ)

ՇԻՐԱԿԱՎԱՆԻ Ս. ԱՄԵՆԱՓՐԿԻՉ ԵՎ ԱՐՈՒՃԻ Ս. ԳՐԻԳՈՐ ՏԱՃԱՐՆԵՐԻ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՐԴԱԿԱՆ ԿԱՊԸ

Արարական տիրապետությունից ազատագրվելուց հետո՝ 885 թ. անկախ Հայաստանի մայրաքաղաք դարձավ Շիրակավանը (Երազգավորս), որտեղ կառուցվեցին Բագրատունիների արքունիքի համալիրը և Հայոց եկեղեցու գլխավոր Ս. Ամենափրկիչ տաճարը: Ճարտարապետության պատմությանը նվիրված ուսումնասիրություններում Շիրակավանի տաճարը միշտ թվագրել են Մմբատ Բագրատունու իշխանության տարիներով՝ 890-914թթ.: Սակայն Հովհաննես Դրասխանակերտցին որոշակի նշում է կառուցման ժամանակը՝ 890 թվականներից մինչև իր կաթողիկոս օծվելը՝ 898թ:

Շիրակավանի տաճարը պատկանում է վաղ միջնադարում հայ ճարտարապետների ստեղծած եկեղեցական շենքի «գմբեթավոր դահլիճ» տիպին և չափազանց մեծ է իր հորինվածքի մանրամասներով Արուճի Ս.

Գրիգոր տաճարին (662-666թթ.): Նմանությունը և շատ հանգույցներում նույնությունն ակնհայտ են այս երկու հուշարձաններում: Համարյա նույնն են չափերը և համաչափությունները: Շիրակավանում ևս գմբեթը դրված է ողջ շենքի կենտրոնում, քեթևակի դեպի արևմուտք տեղաշարժված (նույնն է և Արուճում), երկու զույգ հզոր որմնամույթերի՝ դեպի գմբեթատակ քառակուսուն ուղղված ելուստները նույնպես կիսասյունիկների ձև ունեն, դռներն ունեցել են ճակտոնով շքամուտքեր, գմբեթի թմբուկը Արուճի օրինակով զարդարված է եղել դեկորատիվ կամարաշարով, շենքի արտաքին անկյունները մշակված են կիսասյունիկներով, խորանն այստեղ ևս լուսավորվում է երեք պատուհանով և այլն: Պետք է կարծել, որ Շիրակավանի Ս.Աննափրկիչ տաճարը կառուցող Հայաստանի արքա Սմբատ Բագրատունին նորանկախ պետության իր մայրաքաղաքում որպես «Մայր եկեղեցի» որոշել է կրկնել VII դ. Հայաստանի կառավարիչ իշխան Գրիգոր Մամիկոնյանի օրոք երկրի վարչական կենտրոն Արուճի «Մայր եկեղեցու» ճարտարապետությունը:

ՄՈՒՐԱԴ ՀԱՍՐԱԹՅԱՆ (ԱԻ)

ԾՓՆԻ ԿԵՆՏՐՈՆԱԳՐԵԹ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Պատմական Շիրակի Ծփնի գյուղում (այժմ՝ Թուրքիայի Կարսի Ջիքինի գյուղ, Տեկորից 6 կմ հարավ) գտնվում է խաչաձև գմբեթավոր եկեղեցին, որը մասնագիտական գրականության մեջ նախկինում հայտնի էր միայն իր պատկերաքանդակներով: Միայնորան, քառաթև, սրբատաշ տուֆով կառուցված եկեղեցու միակ դուռը հարավային խաչաթևից է, ունի եռյակ կիսասյունների վրա հանգչող կամարով շքամուտք:

Հյուսածո զարդաքանդակով քիվը և լուսամուտների նախնական, օղակաձև քանդակներով հոնքաձև երեսակալները բնորոշ են VII դ. հայկական շինարվեստին:

Հետագայում, հավանաբար X-XI դդ., երեսակալների հորիզոնական թևերը տաշել են, և բացվածքները ողջ պարագծով ստացել են զարգացած միջնադարին հատուկ զարդաքանդակներով շրջանակներ (սրանց հիման վրա հուշարձանը տեղում ուսումնասիրած արևմտաեվրոպական գիտնականներ Պաոլո Կունեռն և Ժան-Միշել Թիերին Ծփնիի եկեղեցին թվագրում են X-XI դդ.): Վ. Գրիգորյանը եկեղեցու հորինվածքի, մանրամասների և պահպանված նախնական դեկորի վերլուծության հիման վրա այն համոզիչ թվագրում է VII դ. վերջով, իսկ նրա վերակառուցումը՝ X-XI դդ.:

Ծփնիի եկեղեցու հարավային խաչաթևին՝ լուսամուտից վերև և ձախ, ցույի խոշոր բարձրաքանդակ է եղել, իսկ ներքևում՝ բավական արտահայտիչ, շարժման մեջ պատկերված հովազի քանդակ: Բ. Առաքելյանը պատկերաքանդակները թվագրում է VII դ.:

XX դ. թուրքական իշխանությունները եկեղեցին վերածել են մզկիթի, քանդել են նրա գմբեթը և պատերը մինչև լուսամուտների վերևի նիշը ու փայտե հարթ ծածկ կառուցել: Ըարվածքով փակվել է հարավային մուտքը, որի մեջ ներսից, դեպի Մեքքա ուղղված միրհար է շինվել, անհետացել են բարձրաքանդակները: Այժմ Հայաստանի պատմության պետական թանգարանում պահվող լուսանկարներն են միայն պատկերացում տալիս Ծփնիի եկեղեցու VII դ. ծավալատարածական հորինվածքի և դեկորի մասին:

ԼԻԼԻԹ ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ (ԵՊՀ)

ՐԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԱՂՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ ԲԱՑ ՍՅՈՒՆԱՍՐԱՐԱՆԵՐԻ ՖՈՒՆԿՑԻՈՆԱԼ ԵՎ ԷՍԹԵՏԻԿԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՅՈՒՑ ԶՈՒՐՋ

Հայաստանի IV-VI դդ. եկեղեցիների շարքում հայտնի են զգալի թվով միանավ և եռանավ բազիլիկներ, որոնք կամ մեկ, կամ մեկից ավելի կողմերում (բացի արևելյանից) ունեն բաց սյունասրահներ: Ճարտարապետական այս մտտիվը հայտնի է նաև ողջ Մերձավոր Արևելքի վաղքրիստոնեական մի շարք կառույցներում (Կալատ-Սեմանի համալիրը, Մերջիլյայի բազիլիկը Միրհայում, Բուլնիսի Միոնը Վրաստանում և այլն): Շիրակում են գտնվում այս տիպին պատկանող կարևորագույն հուշարձաններից երկուսը՝ Տեկորը և Երերույքը:

Հայ ճարտարապետությանը նվիրված ուսումնասիրություններում սյունասրահների վերաբերյալ հիմնականում ասված է, որ դրանք ծառայել են իբրև առանձնացված տարածքներ չմկրտվածների և եկեղեցուց վտարվածների համար (Շ. Տեր-Գևորգյան), որոնք իրավունք չունեին բուն եկեղեցի մտնելու: Տոկարսկին, ելնելով որոշ սյունասրահների արևելյան պատում փորված փոքր արսիդների և, առավել ևս, Երերույքի հարավային սրահի խորանում հայտնաբերված մկրտության ավազանի առկայությունից, եզրակացնում է, որ հենց այստեղ էլ կատարվել է նորահավատների ու երեխաների մկրտությունը: Առավել մանրամասն բաց սրահների նշանակության, ծագման և զարգացման խնդիրներին անդրադարձել է Թ. Թորամանյանը: Նա, ելնելով նախ և առաջ հուշարձանների թվագրման խնդիրներից, փորձել է պարզաբանել հայ եկեղեցու ծիսակարգի, կանոնների և հուշարձանների հատակագծային առանձնահատկությունների միջև առկա անխուսափելի օրինաչափությունները:

Այսպես, հայ եկեղեցու կանոններից հայտնի է, որ ինչպես ժամանակի ողջ քրիստոնյա աշխարհում, մեզ մոտ ևս ապաշխարողներին պարտադրվել է եկեղեցուց դուրս գտնվել: Մակայն այդ օրենքներում չի հիշատակվում որևիցե կայանի անվանում կամ տեղադրում, որտեղ անհրաժեշտ էր գտնվել նորահավատներին: Առավել ևս, Թորամանյանը շեշտում է, որ

Արևմտյան եկեղեցիներում գլխավոր մուտքից առաջ գտնվող *porche* կամ *nartex* կոչվող բաժանումները բացարձակապես գոյություն չեն ունեցել հայկական եկեղեցիներում, ուստի «կմնա կարծել, որ ամենայն հավանականությամբ *portique*-ները ապաշխարողաց կայանի կոչումը ունեին»:

Այն հարցին, թե ինչու VI դարից հետո սյունասրահներ այլևս չեն կառուցվում, Թորամանյանը և հետագայում նաև Վ. Հարությունյանը, Ս. Մաֆարյանը և այլք գտնում են, որ Հայաստանի ցուրտ ձմռան պայմաններում անհնարին էր ապաշխարողների բացօթյա կանգնելը: Այդ ժամանակ ապաշխարողաց կայանների դեր կարող էին կատարել, ըստ Թորամանյանի, VII դարի որոշ եկեղեցիներում առկա արևմտյան քառակուսի սենյակները (Հռիփսիմե, Էջմիածին և այլն), որոնց այլ նշանակություն հեղինակը դժվարանում է տալ: Սակայն VII դարում կան նաև շատ եկեղեցիներ, որոնք այդ սենյակները չունեն, ինչը, ըստ Թորամանյանի, հետևանք էր այդ ժամանակաշրջանում ապաշխարողների նկատմամբ կիրառվող օրենքի թուլացման (Ներսես Լամբրոնացի):

Ըստ Թորամանյանի տեսության՝ վաղքրիստոնեական եկեղեցիների հատակագծերը զարգացել են պարզից դեպի բարդը: Ըստ այդմ, առանց օժանդակ սենյակների և սյունասրահների կառույցները նա թվագրել է վաղագույն ժամանակաշրջանով, իսկ հավելյալ մասեր ունեցողները համարել ավելի ուշ կառուցվածներ: Մի շարք եկեղեցիներում էլ հեղինակը բացահայտել է սրահների և օժանդակ սենյակների հետագա հավելումը նախկին բոլորովին պարզ հատակագծային ձևերին (Տեկոր, Էջմիածին, Քասաղ և այլն):

Այս տեսակետը որոշ չափով հերքվել է վերջին տասնամյակներում կատարված ուսումնասիրություններով (Շահե Տեր-Գևորգյան), որոնք ցույց տվեցին, որ Հայաստանում միաժամանակ կառուցվել են և արտաքին սրահներով և առանց սրահների եկեղեցիներ: ՌԽտի հարց է ծագում՝ արդյոք բոլոր եկեղեցիները չպետք է ունենային ապաշխարողաց կայաններ: Մյուս կողմից հայտնի է, որ Միրիայի որոշ եկեղեցիներ ունեցել են և սյունագարդ սրահներ, և միաժամանակ, նարտեքսներ (Իլ-Բարահ):

Վերոհիշյալ փաստարկները ստիպում են նաև այլ տեսանկյուններից դիտարկել վաղ շրջանում սրահների կառուցման պատճառները: Չի բացառվում, որ դրանք կարող էին ծառայել որպես ապաշխարողաց կայաններ և մկրտավայրեր, սակայն, մեր կարծիքով, նրանք ի սկզբանե նախագծված չեն եղել որպես այդպիսիք: Առավել կարևոր և առաջնային է թվում նրանց կառուցման հարցում ճարտարապետական տրադիցիայի գործոնը: Հայտնի է անտիկ ճարտարապետության մեջ բաց սյունասրահների և կամարասրահների լայն տարածումը ինչպես աշխարհիկ, այնպես էլ պաշտամունքային կառույցներում: Անշուշտ, դրանք բազմաթիվ այլ ճարտարապետական ձևերի և տարրերի հետ ուղղակիորեն ժառանգվել են վաղքրիստոնեական արվեստի կողմից:

Անտիկ աշխարհում սրահների կարևորագույն ֆունկցիաներից էր ուղղակիորեն կազմակերպել և ձևավորել էքստերյերի և ինտերյերի միջև կապը: Այս էսթետիկական հնչողությունն է, որ VII դ. արդեն ինքնուրույն և կազմավորված քրիստոնեական մտածելակերպին պետք է խորթ թվար:

VII դարի ճարտարապետությունը, ընդհակառակը, խիստ հակադրում էր եկեղեցու ներքին տարածությունը և տրամադրությունը արտաքին «աշխարհին», ուստի սյունասարսի կապող, «հրավիրող» ֆունկցիան այլևս տեղին չէր:

ԱՇՈՏ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ (ՃԱԹԻ)

ՃԱՌԻՃԻ ՎԱՆՔԱՅԻՆ ՃԱՄԱԼԻՐԻ ՀՈՐԻՆՎԱՔԱՅԻՆ ԱՌԱՆՁԱՆԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԽՈՐՀՐԴԱՆՇԱՆԱՅԻՆ ՄՏԱՆՈՂՈՒԹՅԱՆ ՏԵՄԱԼԿՅՈՒՆԻՑ

Հառիճավանքը կառուցվել է VII-XIIIդդ.: Համալիրի հնագույն կառույցը կենտրոնագմբեթ խաչաձև Ս. Գրիգոր եկեղեցին է:¹ Համալիրի ամենամեծ կառույցը Ս. Աստվածածին եկեղեցին է: Այն ուղղանկյուն հասակագծով, գմբեթավոր դահլիճ տիպի եկեղեցի է, որի արևմտյան կողմի երկրորդ հարկի ավանդատները փոխարինված են հայկական ճարտարապետության եզակի եռակամար բացվածքներով սյունագաղղ օթյակներով:²

Ինչպես Ս. Գրիգոր, այնպես էլ Ս. Աստվածածին եկեղեցիների հորինվածքները հարուստ են խորհրդակիր հորինվածքային տարրերով:

Ս. Գրիգոր եկեղեցին իր հորինվածքում (ինչպիսիք են՝ Աշտարակի Կարմրավոր, Լմբատավանքը, Թալինի փոքր եկեղեցին և այլն) ներկայում է խաչ-կենաց ծառ, աշխարհի չորս կողմ, դեպի արևելք կողմնորոշում, չորս գետ, չորս տարր, չորս ավետարանիչներ, Ս. Երրորդություն, աշխարհի քառակողմ և եռադաս կամ եռամաս բաժանման համակարգ հորինվածքներ և այլ խորհրդակիր էլեմենտներ ու խորհրդանշաններ:

Փաստորեն Հառիճի Ս. Գրիգոր եկեղեցու հորինվածքում մենք տեսնում ենք այն խորհրդանշանային մեկնությունները, ինչը հատուկ է հայ ճարտարապետության բոլոր խաչաձև կենտրոնագմբեթ և այլ տիպերի եկեղեցիների հորինվածքներին:

Ավելի «տեսանելի» են Ս. Աստվածածին եկեղեցու խորհրդանշանային մեկնությունները: Ըստ կառույցի ծավալատարածական հորինվածքի՝ դրանք առանձնանում են եկեղեցու երկրային (ճակատներ) և երկնային (թմբուկ վեղար) մասերի, որոնց համատեղ խորհրդանշանային ընթերցումը ամբողջացնում է հորինվածքի խորհուրդը: Այսպես, օրինակ եկե-

¹ Քրիստոնյա Հայաստան, Եր., 2002, էջ 567:

² Նույնը:

ղեցու արևելյան ճակատը բաժանված է երկու մասի (ինչպես Աղթամարի Ս. Խաչ եկեղեցու հորինվածքում): Առաջին ստորին մասը, որ մտտ է եկեղեցու ցուկոյին, շեշտում է ընդհանուր հորինվածքի եռամասնության շղթայի անդրաշխարհային մասը՝ նրան «միացնելով» հորինվածքի երկրային մասի մի հատվածը, որի մակերեսը զերծ է որևէ զարդարանքից: Միայն երկու հայկական խորշերն են, որ «կտրում են» ճակատն ըստ ուղղահայացի՝ փաստորեն այն ընդլայնական ուղղությամբ բաժանելով երեք մասերի: Ընդհանրապես եկեղեցու արևելյան ճակատում հստակ տեսանելի են 1,2,3 թվերի, ուղղանկյան, քառակուսու, կլորի, խաչի, հավերժի, 4-ի, երկնային և երկրային ուժերի և այլ խորհրդակիր հորինվածքները: Ճակատի վերնամասը ամբողջացնում է հավասարաթև խաչի պատկերը, որը խորհրդանշում է Աստծո երկրային տան ձգտումը երկնային հաստատության, ուր է խաչ-Քրիստոսը, Հայր Աստծո և Ս. Երրորդության հետ: Այս հորինվածքից ներքև քառակուսի շրջանակի մեջ (երկիր-խորհրդանշանալիս պատկեր) պատկերված են Չաքարե և Իվանե Չաքարյան իշխանների կտիդորական քանդակները, որոնք (ինչպես Աղթամարի Ս. Խաչ եկեղեցում Գագիկ արքայի կտիդորական բարձրաքանդակի օրինակում) եկեղեցին նվիրաբերում են Խաչ-Քրիստոսին, երկնային հաստատությանը՝ ի նշան Չաքարյանների իշխանական քրիստոնեամետ գերդաստանի:

Արևելյան ճակատի լայնքով երեք լուսամուտներն են, որոնք լուսավորում են եկեղեցու ներսի տարածքը, իսկ նրանցից կենտրոնականը՝ խորանը, որի վերնամասում հավերժ Արև-Երկնային լույս պատկերն է, իսկ աջ և ձախ ավելի փոքրիկ լուսամուտների հարևանությամբ հավերժության և լույսի աշխարհի չորս կողմերը լինելու խորհուրդները պատկերող սկավառակներն են: Վերջիններս, միաժամանակ գտնվելով հայկական խորշերի վերնամասում, միանում են նրանց խորհուրդներին՝ հաստատելով արևածագի և արևամուտի շարունակականությունը, որով և պայմանավորված է երկնային հաստատությունից առ երկիր հավերժ լույսի և ճշմարտության խորհուրդը, քանզի, ըստ Դավթի սաղմոսի խոսքի, «Եթէ ճշմարտութիւն յերկրէ բուսաւ, արդարութիւն յերկնից երևեցաւ»:³ Եկեղեցու մյուս ճակատները նույնպես հարուստ են խորհրդակիր պատկերներով:

Եկեղեցու ինքնատիպ խորհրդակիր հորինվածքներից է գմբեթը, որի թմբուկը բաժանվում է եռյակ որմնասյուներով, վերևում եռանկյունի սղոցատան լուծումով 20 հարթությունների (ինչպես Մակարավանքում է): Թմբուկն ունի լուսամուտներ արևելյան և արևմտյան կողմերից, որոնք խորհրդանշում են արևածագն ու արևամուտը, իսկ հյուսիսային և հարավային լուսամուտները՝ Աստվածային լույսի աշխարհի չորս դիմ տարածումը: Թմբուկի մնացած նիստերի կենտրոններում փոքրիկ սյուն գավա-

³ Տե՛ս Խորանների մեկնություններ, Եր., 1995, էջ 28:

զաննների վրա հենված խոյանում են կենաց ծառ պահպանիչ հորինվածքները, որոնք ավարտվում են շրջանակաձև իրար չկրկնող հարթաքանդակներով: Վերջիններիս մեջ նշմարելի են խաչ, աստղ, կլորի մեջ ներգծված քառակուսի, ծաղիկ, հավերժ, ճաճանչ և այլ խորհրդակիր պատկերներ, որոնցից վերև, գազաթները դեպի վեր եռանկյունի հարթությունները զարդաքանդակված են: Ողջ թմբուկի խորհրդանշանային հորինվածքը պատկերում է երկնային դրախտ-հաստատությունը, ուր որ ձգտում է հասնել մարդու երևակայությունը: Գմբեթի վեղարը պարզ նիստավոր է և ավարտվում է խնձորակ-խաչով:

Հատիճավանքի համալիրի խորհրդանշանային մեկնությունը կօգնի ամբողջացնելու մեր պատկերացումները թե՛ այս և թե՛ Շիրակի դաշտի այլ հուշարձանների խորհրդանշանային և հորինվածքային առանձնահատկությունների մասին:

ՆԱՏԱԼՅԱ ԹԱԴԵՎՈՍՅԱՆ (ԵՃՇՊՀ)

ՇՈՊՈՍՈՒ ՎԱՆԱՎԱՆ ՇԱՍԱԼԻՐԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ

Միջնադարյան մայրաքաղաք Անիի արվարձաններից Հոռոմոսը համարվել է ամենանշանավոր ամառային նստավայրը՝ Բագրատունյաց արքունիքի, իսկ հետագայում նաև հանգստարան՝ տոհմի իշխանավորների համար:

Կան իշխանությունների դեռևս X դ. սկզբին մի խումբ հոգևորականներ, որոնց մեջ էր Բյուզանդիայում հալածանքներից փախած Հովհաննես վարդապետը, այստեղ հիմնել են առաջին եկեղեցին՝ հետագայում վերածելով այն վանական համալիրի:

XXդ. սկզբին ճարտարապետ Թ. Թորամանյանը մանրակրկիտ հետազոտել է այն, և հիմնվելով հնագիտական ուսումնասիրությունների, սեփական հետազոտությունների և պրպտումների վրա, 1911թ. հրատարակել է հոդված՝ «Որն է իսկական Հոռոմոսը» վերնագրով:

Հուշարձանախմբի առանձին շինությունների կառուցման փաստերը ճարտարապետը ներկայացրել էր ըստ պատմիչ Ասողիկի, Ղ. Ալիշանի վկայությունների, և այդ տեղեկությունների համադրությամբ հստակ կերպով հաստատել յուրաքանչյուր շինության կառուցման ժամանակաշրջանը: Համաձայն այդ վկայությունների և շինությունների վրա առկա մեծաքանակ արձանագրությունների՝ Հովհաննես վարդապետի կառուցած առաջին եկեղեցական շինությունը եղել է հյուսիսային կողմի ճորակի մեջ կառուցված Ս. Մինաս եկեղեցին (930-953թթ), իսկ հետագայում՝ Գազիկ Ա Բագրատունի թագավորն իր գահակալության տարիներին (990-1021 թթ), նրան մոտիկ կառուցել է Ս. Գևորգ եկեղեցին:

Բարձրավանդակի վրա կառուցված Ս. Հովհաննես եկեղեցին համալիրի ամենաուշ կառուցված եկեղեցական շինություններից է, որի մասին գրավոր աղբյուրներում պահպանված վկայությունները վերաբերում են Բագրատունի Հովհաննես Մնբատ քազավորի շինարարական գործունեությանը (1038թ):

Այսպիսով, հիմնավոր կերպով ներկայացնելով հուշարձանահամալիրի պատմական անցյալն ու կառուցողական ժամանակահատվածները, Թ. Թորամանյանը, հավանաբար, նպատակ է ունեցել հետազայում, հնարավորության դեպքում լրացնել այդ աշխատությունը սեփական չափագրություններով, որոնց կատարման համար նա այդքան ուժ և ժամանակ էր տրամադրել 1905-1907թթ.: Սակայն, ցավոք, այդ ծրագիրը չի իրականացվել: Ճարտարապետի կատարած մեծաքանակ չափագրական աշխատանքներից հրատարակվել են միայն մի քանի զծապատկերներ՝ ներկայացնելով հուշարձանների որոշ հատակագծային և դեկորատիվ հարդարանքներ:

Գրեթե հարյուրամյա պատմություն ունեցող թորամանյանական արխիվային նյութերից այն աշխատանքները, որոնք վերաբերում են Հոռոմոսի հուշարձանախմբին, 2002թ. հրատարակվել են Փարիզում՝ լույս սփռելով կործանման եզրին կանգնած ճարտարապետական հուշարձանների վրա, նրանց մասին լիարժեք և հիմնավոր տեղեկությունները ընձեռելով մեզ: Ներկայումս հնարավորություն է ստեղծվել ավելի մանրակրկիտ հետազոտել այդ հուշարձաններից յուրաքանչյուրի ճարտարապետական առանձնահատկությունները և կառուցողական օրինաչափությունները:

Համաձայն այդ տեղեկությունների՝ մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում գլխավոր երեք եկեղեցիների համեմատական հետազոտությունները, ըստ որոնց՝ հուշարձանախմբի Ս. Մինաս, Ս. Գևորգ և Ս. Հովհաննես եկեղեցիներն իրենց ճարտարապետական և կառուցողական առանձնահատկություններով պատկանում են գմբեթավոր դահլիճների տիպին:

Ս. Մինասի եկեղեցին համալիրի առաջին և ամենափոքր պաշտամունքային կառույցն է, որի ճարտարապետական կերպարը հետազայում հավանաբար հիմք է ծառայել ամբողջ համակառույցի գեղարվեստական պատկերի ձևավորման համար: Նրա հատակագծային և ծավալատարածական առանձնահատկությունները որոշակի արտացոլում են գտել մյուս երկու եկեղեցական կառույցների մեջ:

Դրանց հատակագծային, ինչպես նաև ծավալատարածական և հատկապես դեկորատիվ հարդարանքների պարզ ու հստակ հորինվածքները բոլորովին չեն համապատասխանում նույն շրջանի Անիի կառուցողական շքեղ ոճին, և ունեն ավելի վաղ շրջանի ճարտարապետական հատկանիշներ, դրանով հանդերձ միջմադարյան այս կառույցների յուրահատուկ լուծումները եկեղեցական կառույցի ճարտարապետական ավարտուն և ինքնատիպ կերպարավորումներ են:

Այսպիսով, մոտավորապես հարյուրամյակի ընթացքում (X-XIդդ) Հռոմնոսի գեղատեսիլ բնության գրկում իրարից ոչ շատ հեռու կերտվել են ճարտարապետական և գեղարվեստական էական առնչություններ ունեցող երեք շինություններ, որոնք բնորոշում էին զարգացման մի ժամանակաշրջան, երբ ձևավորվում էին տարածաշրջանի կառուցողական արվեստի առանձնահատուկ հորինվածքները:

**ԱՐԱՄ ԶԱԼԱՆԹԱՐՅԱՆ,
ԳԱԳԻԿ ՍԱՐԳՍՅԱՆ (ՀԱԻ)**

**ՇՈՊՈՍՈՒ ՎԱՆՔԻ ՆՎԻՐԱՏՎԱԿԱՆ
ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ**

Շիրակ աշխարհի նշանավոր վանական հաստատություններից մեկն է Հռոմնոսի վանքը: Այն եղել է միջնադարյան Հայաստանի ոչ միայն հեղկվոր, այլև ուսումնական և մշակութային խառնուրդով կենտրոն:

Վանքի պատմության կարևոր սկզբնաղբյուր են հուշարձանախմբի տարաբնույթ կառույցների որմերին փորագրված բազմաթիվ վիմական արձանագրությունները: Ի բարեբախտություն այսօրվա ուսումնասիրողների՝ այդ արձանագրությունները ընդօրինակվել և ուսումնասիրության առարկա են դարձել դեռևս XIX դարում, երբ համակառույցը քիչ թե շատ կանգուն ու անաղարտ վիճակում էր:

Հռոմնոսի վիմագրերը ընդօրինակել և հրատարակել են Հ. Շահխաթունյանցը, Ա. Մխիթարյանը, Մ. Բրոսեն, Ն. Սարգիսյանցը:

Վերջերս հայագետ հետազոտողների սեղանին դրվեց քանքարաշատ Թորոս Թորամանյանի «Հռոմնոսի վանքը» (անտիպ նյութեր) գիրքը (2002թ.), որում գետեղված են մեծ ճարտարապետի Հռոմնոսի վանական համակառույցի չափազանց արժեքավոր չափագրությունները: Գիրքը կազմողներ Ա. Ժալատյանը, Ժ. Թիերին և Ժ. Մահեն կատարել են ևս մի շնորհակալ գործ. գրքում ներառել են նաև հուշարձանի բոլոր արձանագրությունները դրանք համեմելով համապատասխան ծանոթագրություններով (ֆրանսերեն): Հեղինակները, ցավոք, հնարավորություն չեն ունեցել ստուգելու, որոշ անհրաժեշտ ճշգրտումներ ու լրացումներ կատարելու վիճակի բնագրերում, քանի որ դրանց մեծ մասը չեն պահպանվել:

Գրքի վիմագրական հավելվածում ի մի են բերված վանքի նախկինում հրատարակված թվով 64 արձանագրություն: Դրանցից 46-ը նվիրատրվական վկայագրեր են: Նվիրատրվական արձանագրություններն արժեքավոր տեղեկություններ են հաղորդում Հռոմնոսի վանքի տնտեսական գործունեության, կալվածքների, զանազան անշարժ և շարժական ունեցվածքի, նվիրատուների մասին:

Շնորհիվ արձանագրված նվիրատվությունների՝ վանքը տնօրինել է հսկայածավալ ունեցվածքի: Դրանք խաղողի այգուներ են, գյուղեր, մարզեր, հողակտորներ, պարտեզներ, տարբեր եկամտաբեր հաստատություններ՝ կուղպակներ, ջրաղացներ, ձիթհաններ, պանդոկ: Մեծ թիվ են կազմում բնակելի տները: Այդ նվիրաբերված գույքը աշխարհագրական լայն ընդգրկում է ունեցել: Այգիներ են նվիրվել Մրենից, Կողբից, Արուճից, Օշականից, Փարպիից, Թալինից, կուղպակներ՝ հիմնականում Անհի տարբեր ասևորասարհեստավորական թաղերից՝ Դարբնոց փողոց, Կոշկակարոց, Ծռագուգակ և այլն: Նվիրվել են ոչ միայն արդեն գործող, այլև նոր կառուցված կամ վերաշինված օբյեկտներ (տներ, ջրաղացներ): Գերիշխել է նվիրատվության երկու եղանակ՝ «հայրենիք» և «գանձագին»:

Անշարժ գույքի նվիրատվությունները թվական տվյալներով հետևյալ պատկերն ունեն.

Կուղպակ – 9	Տուն – 9 (բացի այդ 5 անգամ նշված են «տներ»)
Այգի – 8	Ջրաղաց – 5
Մարզ – 6	Պարտեզ – 2
Գյուղ – 5	Ձիթհան – 2
Հող – 5	Փնդուկ – 1

Ուշագրավ պատկեր է շարժական գույքի նվիրատվություններում: Այս ցանկում արձանագրված են 6 կով, 5 եգ, 4 էշ, 2 ձի, 100 բեռ աղ, 40 կապիճ ցորեն, 2 քշոց, մեկական խաչվառ և շուրջառ: Վանքի մատենադարանին նվիրվել են մեկ Ավետարան և մեկ ճառքնախոս (մարտիրոսաղագ): Ընդամենը երկու վկայություն է առկա դրամական նվիրատվությունների մասին՝ 40 դահեռակ, 1500 սպիտակ:

Առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում վանքի նվիրատուների ցանկը: Դրանք հասարակական աստիճանակարգում տարբեր դիրք ու անուն ունեցող աշխարհիկ և հոգևոր անձինք են: Կարևորվում են Բագրատունյաց Հովհաննես Մմբատ արքայի (1036թ.) երկու, Չաքարյան Վահրամ արքայի (Չաքարե ամիրասպասարի որդի Շահնշահի թոռը – 1336թ.), Հռոմմուսի պատրոններ Հենուր Գրիգորի և Մմբատի (1227թ.), Չաքարե ամիրասպասարի (1206թ.), Տիգրան Հոնենցի (1201թ.), Անհի արքեպիսկոպոս Գրիգոր Պահլավունու, Կլուրիկյան Վասակ իշխանի նվիրազրերը: Անշուշտ Հռոմմուսի վանքի ունեցվածքն ու կալվածքները չեն սահմանափակվել վիճաբերում նշված գույքով: Իր բազմադարյան գործունեության ժամանակահատվածում վանքը տիրապետել է նաև այլ սեփականությունների:

ԱՐՄԵՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ (ՇՀՀԿ, ԳՊՄԻ)

ԳՅՈՒՄՐԻ - ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԷԹՆՈ-ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ԵՎ ԿՐՈՆԱԴԱԿԱՆԱԲԱՆԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐՆԸ XIX ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ

Դեռևս VIII դ. հիշատակված Կումայրիին, որ XIII դ. արդեն մեծ գյուղաքաղաք էր, XIX դարասկզբին հասավ որպես մի փոքրիկ գյուղ՝ Գյումրի անունով, ուր ժամանակակիցների վկայությամբ՝ կար մի հին եկեղեցի, և այլուր էին մոտ 30 տուն պարսիկներ և 20 տուն պարսկահպատակ հայեր: Բնակավայրի էթնոժողովրդագրական պատկերում էական փոփոխություններ չնկատվեցին նաև XIX դարի առաջին երեք տասնամյակների ընթացքում: Կարճ զաղթականների պատմելով, իրենց այստեղ գալու պահին գյուղն ուներ հազիվ 100 տուն բնակչություն «տեղավորված Չերկեզի ձորի» գլխին (Գյումրի-Լենինականի անցյալը (1935թ.), ձեռագիր, ՊԻԱ, գործ 103, Ն. Նիկողոսյանի նյութերը): Առաջին լուրջ փոփոխությունները Գյումրու էթնոժողովրդագրական պատկերում տեղի ունեցան միայն 1829-1831 թթ. արևմտահայերի զաղթից հետո, երբ օգտվելով ցարական կառավարության ընձեռած արտոնություններից ու ստեղծված հնարավորությունից՝ շուրջ 1250 ընտանիք արևմտահայեր (600 ընտանիք կարսեցիներ, 200 ընտանիք էրզրումցիներ, մոտ 300 ընտանիք բայազետցիներ, 30-40 ընտանիք բոշաներ և մոտ 100-120 ընտանիք բասենցիներ ու մշեցիներ) հաստատվեցին այստեղ:

1837 թ. Գյումրին հռչակվեց քաղաք, որոշ ժամանակ անց ստացավ Ալեքսանդրապոլ անունը, իսկ 1840 թ. դարձավ գավառակենտրոն: Մեր կարծիքով, վերոբերյալ գործոնները էական դեր խաղացին Գյումրի-Ալեքսանդրապոլի բնակչության թվաքանակի հետագա պարբերաբար, համաչափ և անընդհատ աճի գործում, որովհետև, եթե արևմտահայերի ներգաղթից հետո (1831թ.) Գյումրու բնակչության թիվը հասավ 1350 ընտանիքի, և հայեր էին 96%-ը, հույներ՝ 3%-ը, իսկ մահմեդականներ՝ միայն 1%-ը (ՀՀ ԱՍ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 83, 84), ապա արդեն 1848թ. Ալեքսանդրապոլ քաղաքն ուներ 1957 ընտանիք բնակչություն, որից հայեր էին 1871 ընտանիքը կամ 95,6%-ը, հույներ՝ 27 ընտանիքը կամ 1,4%-ը, իսկ մահմեդականներ՝ 59 ընտանիքը կամ 3%-ը (ՀՀ ԱՍ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 97): Փաստորեն, XIX դարի 30-ական թվականների կեսերից սկսած, չնայած իր նորաստեղծ լինելու հանգամանքին, Գյումրի-Ալեքսանդրապոլը դարձավ ամենահայեցի ու միատարր բնակչությամբ քաղաքն ամբողջ Անդրկովկասում:

Քաղաքի բնակչության կազմի միատարրությունը փոքր-ինչ խախտվեց միայն XIX դ. 40-ական թվականների վերջերին, երբ ցարական կառավարությունը մի քանի հետաձգումներից հետո վերջապես կյանքի կոչեց Անդրկովկասում մեծաթիվ ռուս զաղթականների՝ հիմնականում ա-

դանդավորների վերաբնակեցնելու նախօրոք մշակած ծրագիրը: Գաղթականների ընդունման, բնակեցման և բնակավայրերի բնութային գործը հանձնարարվեց Կովկասյան գլխավոր վարչության խորհրդի անդամ, երկրագործության և պետական գույքերի մինիստրության կովկասյան լիազոր Ֆադեևին և Երևանի գավառապետ Բալախանյանին, որոնք էլ որոշեցին Սևանա լճի ավազանի, Ալեքսանդրապոլի գավառի և Լոռվա դաշտի գյուղական շրջաններից բացի, առայժմ փոքր թվով ռուս գաղթականների՝ արհեստավորների տեղավորել նաև Ալեքսանդրապոլում:

Մեր ունեցած տվյալներով՝ այս գործընթացն իր նախնական փուլում ընթանալով համեմատաբար դանդաղ, որևէ էական ազդեցություն չի ունեցել քաղաքի էթնո-ժողովրդագրական և կրոնադավանաբանական պատկերի վրա: Ալեքսանդրապոլը պահպանել է իր նախկին հայեցի դեմքը, իսկ բնակչության թիվը շարունակել է աճել համաչափորեն: Այսպես, եթե 1849 թ.՝ Ֆադեևի կողմից Ալեքսանդրապոլի գավառը ռուս աղանդավորներով վերաբնակեցնելու նախագծի մշակման նախօրեին Ալեքսանդրապոլը՝ ունենալով 10260 բնակիչ (Кавказский календарь на 1850 год, Тифлис, 1849, отд. III), այսպես, Երևանի նահանգում երկրորդն էր Երևանից հետո իր մարդաշատությամբ և առաջինն ամբողջ Անդրկովկասում իր բնակչության միատարրությամբ (հայեր էին 95,8%-ը, հույներ՝ 1,3%, մահմեդականներ՝ 2,5%-ը), ապա 1850-1851 թթ.՝ վերոհիշյալ ծրագրի արդեն իրագործման պահին, քաղաքային բնակչության թիվը հասավ 11280 մարդու (Документы и материалы по истории армянского народа. Социально-политическое и экономическое положение Восточной Армении после присоединения к России (1830-1870), Ер., 1993.): Այս շրջանում է, որ իբրև ցարական կառավարության՝ Արևելյան Հայաստանը ռուսներով վերաբնակեցնելու ծրագրի առաջին թույլ նկրտումներ. հայ, հույն և մահմեդական բնակչության կողքին Ալեքսանդրապոլում հայտնվեցին նաև առաջին ռուս վերաբնակները՝ ընդամենը 11 մարդ, որ կազմում էր քաղաքի ընդհանուր բնակչության միայն 0,1%-ը: Իսկ քաղաքային բնակչության մնացած 99,9%-ը ըստ ազգությունների ուներ հետևյալ պատկերը. հայերն Ալեքսանդրապոլում 1852թ. ճնշող մեծամասնություն էին և կազմում էին բնակչության 94,9%-ը (10696 մարդ), մահմեդականներ էին 3,6%-ը (410 մարդ), հույներ՝ 1,4%-ը (163 մարդ):

ԿԱՐԻՆԵ ԱԼԵՔՍԱՆՅԱՆ (ՊԻ)

1919-21թթ. ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԳԱՎԱՌԻ ՎԱՐՉԱՏԱՐԱՆՔԱՅԻՆ ԿԱՌՈՒՅՎԱԾԵՒ ԵՎ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՅՈՒՑՆԵՐ

XX դարի սկզբին Ալեքսանդրապոլի գավառը շարունակում էր մնալ Երևանի նահանգի ամենահոծ հայկական բնակչություն ունեցող գավառը՝ իր չորս ուսուիկական տեղամասերով Մեծ Ղարաքիլիսայի, Քալթառ-լուի, Ալեքսանդրապոլի, և Աղինի: 1916թ. տվյալներով՝ գավառն ուներ 176200 բնակչություն, որի բացարձակ մեծամասնությունը (90%) հայեր էին: Նաև սրանով պիտի բացատրել թուրքական իշխանությունների կողմից արևելահայության այդ խոշոր հատվածի բնաջնջման քաղաքականությունը 1918-20թթ., որ հայերի նկատմամբ իրականացվող ցեղասպանության քաղաքականության վերջին ակտը պիտի լիներ: 1918-1920 թթ. ընթացքում երկու անգամ Առաջին համաշխարհայինում պարտված Թուրքիան պատմաքաղաքական տարրեր իրադրություններում դիվանագիտական խարդավանքներով տիրացավ Ալեքսանդրապոլի գավառին: Վտանգի դեմ անօգնական մնացած բնակչության տնտեսական քայքայման և ֆիզիկական բնաջնջման թուրքական քաղաքականությունը, որ արևմտահայության բնաջնջման քաղաքականության ուղղակի շարունակությունն էր, Ալեքսանդրապոլի գավառում ունեցավ իր առանձնահատկությունները: Խոսքն առաջին հերթին վերաբերում է իրենց պլանների իրականացման մեջ և իրենց գործողություններին օրինական տեսք տալու համար թուրքերի կողմից տեղական կառույցների հնուտ օգտագործմանը:

Թուրքերն առաջին անգամ Ալեքսանդրապոլ մտան 1918թ. գարնանը՝ մայիսի 15-ին, և մնացին մինչև դեկտեմբեր՝ այդ ընթացքում հմտորեն օգտագործելով տեղական, դեռևս ցարական կառավարությունից ժառանգություն մնացած օրենքներն ու վարչական կառույցները: Դա նրանց հնարավորություն էր տալիս «օրինական» տեսք տալ գավառի խաղաղ բնակչության թալանին և սպանդին: 1918թ. թուրքական օկուպացիայի հետևանքով Ալեքսանդրապոլի գավառի բնակչության թիվը կտրուկ նվազեց, միաժամանակ նկատելի դարձավ գյուղական բնակչության հոսքը դեպի Ալեքսանդրապոլ, իսկ քաղաքի հատկապես ունևոր դասի ներկայացուցիչներից շատերն էլ շտապեցին տեղափոխվել Թիֆլիս: Ալեքսանդրապոլը, լցվելով թաթար գաղթականներով, զգալիորեն կորցրեց իր ընդգծված հայկական բնույթը: Թեև թուրքերի հեռանալուց հետո փախստականների որոշ մասը հետ վերադարձավ, այնուամենայնիվ Հայաստանի կենտրոնական վիճակագրական բյուրոյի 1919 թ. հունվարի տվյալներով՝ գավառի բնակչությունը կազմեց ընդամենը 152414բնակիչ (ծխերի թիվը՝ 18220): Գավառում բավականին մեծ թիվ էր կազմում Կարսից փախսած և սահմանների բացմանը սպասող գաղթականությունը, որի գերակշիռ մասը, մինչև անգլիացիների կողմից Կարսի շրջան վերադառնալու թույլտվու-

բյան ստացվելը, դատապարտված էր սովի ու մահվան: Բռնկվում են նաև համաճարակներ, որոնցից տուժում է հատկապես Ալեքսանդրապոլի բնակչությունը:

Դժկամությամբ կատարելով Մոսկուսի զինադադարի պահանջները՝ թուրքերը 1918թ. դեկտեմբերի սկզբին թողեցին Ալեքսանդրապոլի գավառը, որը մտավ Հայաստանի Հանրապետության կազմի մեջ՝ իր 25 գյուղական հասարակություն կազմող 129 գյուղերով: Նշանակվեցին գավառի և նրա չորս գավառամասերի կոմիսարներ, ավելի ուշ 1919թ. մայիսի 4-ին անցկացվեց տեղական ինքնակառավարման մարմինների վերակազմավորում:

1919 թվականին Հայաստանի կառավարության մի շարք միջոցառումների շնորհիվ (Երևանից որոշ հիմնարկությունների, մասնավորապես համալսարանի, երկաթուղային վարչության, փոստ-հեռագրատան տեղափոխումը Ալեքսանդրապոլ) նկատվեց քաղաքի բնակչության թվի աճ: Վերջինիս նպատեց նաև կառավարության որոշումը՝ Ադրբեջանից և Վրաստանից բռնագաղթած հայ ընտանիքներին գավառում և հիմնականում Ալեքսանդրապոլում տեղավորելու մասին:

1920թ. նոյեմբերին Ալեքսանդրապոլի գավառը կրկին գրավվեց թուրքերի կողմից, և սկսվեց գավառի բնակչության տնտեսական և ֆիզիկական բնաջնջման մի նոր փուլ: Փորձելով փրկել բախտի քմահաճույքին թողնված հայ բնակչությանը թուրքական նոր սարսափներից, տեղի բոլշևիկները համաձայնում են Ալեքսանդրապոլում խորհրդային իշխանություն հռչակելու թուրքերի առաջարկին, և նոյեմբերի 17-ին, բոլշևիկների և թուրքերի փոխադարձ համաձայնությամբ, Ալեքսանդրապոլում ու գավառում հռչակվում է խորհրդային իշխանություն: Նորաստեղծ Հեղկոմի իշխանությունը թուրքերը ճանաչում են այնքանով, որքանով այն պետք էր իրենց մտադրությունները իրականացնելու համար: Խորհրդային իշխանությունն իրենց ծառայեցնելու նպատակով թուրքերը քաղաքում և գյուղերում ստեղծում են իշխանության մարմինների լայն ցանց. նշանակում են քաղաքի և քաղաքամասերի, գավառի և գավառամասերի կոմիսարներ, քաղաքային և գավառային միլիցիա: Հայերին թալանելու և սպանելու համար թուրքերը չէին խորշում ոչ մի միջոցից: Խորհրդային Հայաստանի պետական հանձնաժողովի տվյալներով՝ մինչև թուրքերի Ալեքսանդրապոլի գավառից դուրս գալը՝ 1921թ. սպրիլը, գավառում սպանվել է 30000 մարդ, 32000-ը մեռել է սովից, գերելարվել է 26000-ը:

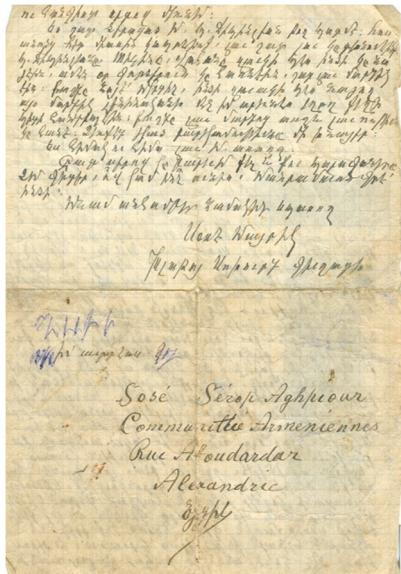
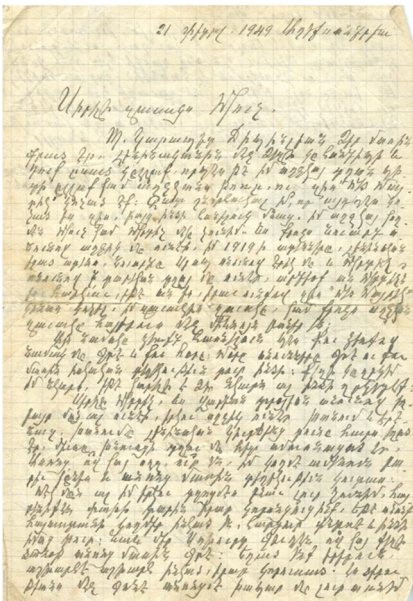
Պատկերացում կազմելու համար թուրքական օկուպացիայի ընթացքում գավառի և հատկապես Ալեքսանդրապոլի բնակչության կրած անդառնալի կորուստների մասին, բերենք ընդամենը մի փաստ. 1926 թվականի մարդահամարի տվյալներով Լենինական քաղաքն ուներ 42313 բնակիչ, մոտ 10000-ով պակաս 1916թ., երբ քաղաքում բնակվում էր 51800 մարդ: Եվ սա այն դեպքում, երբ Մերձավոր Արևելքից, Կոստանդնու-

պոլսից և Հունաստանից 1924-25թթ. Հայաստան գաղթած հայերի զգալի մասը ևս բնակեցվել էր Ալեքսանդրապոլում: Այնուամենայնիվ, նույնիսկ տասը տարի անց թուրքերից էսպես տուժած քաղաքի բնակչությունը չիասալ 1916թ. մակարդակին:

ԱՎԱԳՅԱՆ ԻՆԳԱ (ԿԱԹ)

ՄՈՍԵ ՍԱՅՐԻԿԻ ԼՈՐԱՐԱՅՏ ՆԱՍԱԿԻ ԵՎ ԼՈՒՍԱՆԿԱՐԻ ՇՈՒՐՋ

2002-ի դեկտեմբերին «Կոմսայրի» արգելոց-թանգարանը նախաձեռնեց Շիրակի մարզում՝ մասնավորապես Գյումրիում, Մեծ եղեռնի ականատեսների թողած գրավոր և իրեղեն աղբյուրների որոնողական գիտարշավ, որը լույս աշխարհի հանեց հանրությանը դեռ անձանոթ արժեքավոր

նյութեր: Վերջիններիս մեջ հատկապես ուշագրավ են Մեծ եղեռնի ականատեսների գրառումները՝ հուշագրություններ, մամակներ, մակ եգալի լուսանկարներ, որոնք շուրջ հարյուրամյակի պատմություն ունեն և զալիս են փաստագրելու և լրացնելու ականատեսների հիշողությունները: Մեր որոնումների արդյունքում հավաքված շուրջ չորս տասնյակի հասնող մամակների մեջ, որոնց հեղինակները արհավիրքի ականատեսներն են, առանձնանում է հայ ազգային-ազատագրական շարժման ականավոր դեմքերից մեկի՝ Աղբյուր Մերոբի (Մերոբ Վարդանյան) կնոջ՝ Մոսե

Մայրիկի (Սոսե Վարդանյան) 1949-ին գրած մի նամակը, որի հետ Սոսե Մայրիկը Լենինական է ուղարկել նաև իր փոքրիկ լուսանկարը:

Եզիպատոսի ՀՕՄ-ի ներկայացուցիչ Սոնա Բայրամյանի հաղորդմամբ՝ իր կյանքի վերջին տարիները Սոսե Մայրիկը անցկացրել է երեք հայ ընտանիքների հոգածության ներքո, որոնցից մեկը Խանամիրյաններն են: Մյուս ընտանիքի մասին տեղեկություն կարելի է քաղել նրա լենինականյան նամակից, որում Սոսե Մայրիկը մեծազույն ակնածանքով է խոսում 1949թ. Լենինական տեղափոխված Կարապետ Ծնայինեանի և նրա ընտանիքի մասին: Ստորև նեկայացնում ենք նամակը՝ քվազրված 1949-ի փետրվարի 21-ով. Արդյոք Սոսեն ի՞նքն է գրել նամակը: Պարզելու համար դիմեցինք ՀՀ Ազգային արխիվ, որտեղ Հայաստանի առաջին հանրապետության կառավարության անդամ՝ ռազմական նախարար Ռուբեն Տեր-Մնասյանի ֆոնդում (նախնական գործ N 113) պահվում են Սոսեի՝ Աղեքսանդրիայից Ռուբենին ուղարկված ևս երկու նամակ, առաջինը՝ «19 Յուլիս 1939 Աղեքսանդրես», երկրորդը՝ «10 նոյ. 1939 Աղեքսանդրես» քվազրություններով: Այս

24/4/1949
 Այստեղ կրկին այս
 Գրքից մեկ կե իրկի
 երբ միշտակ
 անհուսույթիմ.
 Անուկ Արդյոք Աղեքսանդր
 Կ
 1
 1949 - 1949
 1949 - 1949

նամակների և մեր ձեռքի տակ եղածի նախնական համադրումը բույլ է տալիս ենթադրելու, որ դրանք ամենայն հավանականությամբ գրված են տարբեր ձեռագրերով, թեև առայժմ դրանց ձեռագրափորձադատական քննություն չի արվել: Կարծում ենք, որ զոնեն մեր ձեռքի տակ եղած նամակը, որ գրված է նախորդներից տասը տարի անց, երբ Սոսե Մայրիկը շուրջ 80 տարեկան էր, կարող է նրա կողմից թելադրված լինել: Դա ավելի հավանական է քվում, մասնավորապես որ նամակի հետ ուղարկված նրա լուսանկարն էլ՝ մակագրված ոմն Մկրտչի, որը Սոսե Մայրիկի կարծիքով՝ իր քրոջ Նվարդ աղջկա տղան պիտի լիներ, և քվագրված 1949-ի փետրվարի 24-ով, գրված է մի բոլորովին այլ ձեռագրով:

Անկախ այս ամենից՝ բոլոր երեք մամակներն էլ, որ ունեն նույն՝ «Սօսե-Մերոբ Աղբիւր» ստորագրությունը, աչքի են ընկնում նաև գրելաճոհ և բովանդակության ամուր պղծություններով. ներանձնական բնույթի են, արտացոլում են սփյուռքում ընտանիքը կորցրած և միայնակ Մեծ Մայրիկի անսահման կարոտն ու վիշտը, որ ողջ կյանքի ընթացքում ուղեկցել են նրան, մինչև մահ տանջել և կեղեքել նրա հոգին: Այդ մամակներում ավանդապաշտ հայ կնոջ անկորնչելի ձգտումն է՝ նույնիսկ մահից առաջ գտնել իր կենդանի մնացած մերձավորներից կամ բարեկամներից որևէ մեկին՝ քաջ գիտակցելով իր ազգի ճակատագրի յուրահատկությունը. հայը կարող է կորցնել ամեն ինչ, սակայն հույսը՝ երբեք:

ԳԱՅԱՆԵ ԾԱԳՈՅԱՆ (ՀԱԻ)

ՐԱՅՈՑ ՐԱՐԱՆԻԷԻ «ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ» ՈՐՈՇ ԴՐՈՒՅԹՆԵՐ

Յուրաքանչյուր ազգագրական ուսումնասիրություն նախևառաջ հենված է որևէ նկարագրության վրա: Մակայն, երբ գործ ունենք այնպիսի բարդ երևույթի հետ, ինչպիսին է ծեսը, որտեղ միաժամանակ կիրառվում են արտահայտության տարբեր ձևեր (օրինակ՝ խոսք, պար, երգ, խաղ, տարագ, իմաստավորված որոշակի դասավորություն տարածության մեջ ևն), ապա նրանց նկարագրությունը բոլոր դեպքերում հանգեցնելու է նկարագրող լեզվի ուրույն «քերականության» ձևավորմանը, ինչպես նաև նկարագրվող տեքստի որոշակի ընտրությանը, խմբագրմանն ու «թարգմանությանը»՝ ոչ խոսքային լեզվից՝ խոսքայինի: Այսպիսի քերականությունը հաշվի է առնում նաև տեքստը կազմող հեղինակի կողմից նախընտրած այն գրական ժանրի կանոնները, որոնք ազդում են ներկայացվող բովանդակության վրա՝ մտցնելով տարբեր շեշտադրություն, որոշ սահմանափակումներ և հաստուկ տեսանկյուն:

Այս առումով առավել հետաքրքիր է հարսանիքների գրանցումների ու նկարագրությունների դիտարկումը՝ հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ հարսանյաց ծեսի գրանցումը ոչ միայն մասնագետ-ազգագրագետների ուշադրության առարկան է, այլ նաև վերածվել է ժողովրդական ստեղծագործության ուրույն գեղարվեստական ժանրի (հմմտ.՝ Ա. Գուռա, 1999, Գ. Շաղոյան, 2000):

Որպեսզի սահմանազատենք հարսանիքների նկարագրությունների ժանրային ազդեցությունը ծեսի իրական բովանդակությունից, առաջարկում ենք համեմատել գրավոր տեքստերի մի քանի հիմնական կետեր. ինչպես օրինակ՝ նկարագրությունների և բուն նկարագրվող հարսանիքների սկիզբն ու վերջը, հարսանիքի պայմանական բաժանումներն ըստ ենթածեսերի և կամ «շարադրության» գլուխների, նախապատրաստական

(«սևագիր») ծեսերն ու համապատասխանորեն՝ հարսանիքի «շիտակ» կամ որպես հիմնական նշվող մասերը: Առանձին ուշադրության է արժանի իրական ծեսի կառուցվածքային որոշ տարրերի համապատասխանեցումը հարսանիքի գրավոր նկարագրությունների կետադրությանը (հմմտ. օրինակ՝ հարսանիքի տոնական անկառավարելի մասը և այդ պահերը նկարագրություններում բազմակետերով ներկայացնելը):

Խոսելով հայոց հարսանիքի «քերականության» մասին՝ մենք առաջարկում ենք ծանրանալ ոչ միայն և ոչ այնքան գրավոր նկարագրությունների՝ վերը նշված իմաստով «քերականության», որքան ինքնին ծիսական գործողությունների ընթացքի՝ որպես սեմանտիկ տեքստի, օրինաչափությունների վրա (հմմտ. Բ. Успенс кнѣ, 2000; Левинтоп, Бабурян, 1978): Այս առումով կարևորվում են հարսանիքի կազմակերպման այնպիսի սկզբունքներ, ինչպիսին են ծիսական ժամանակը (հմմտ.՝ հարսանյաց սեզոնը, հարսանիքներ կատարելու արգելված ժամանակաշրջանները, հարսանիքի տևողությունը, պսակադրության և հարսանեկան այլ ծեսերի ամրագրված շարաքվա օրերը, գիշերն ու ցերեկը հարսանիքում, ժամանակի ծիսական արտահայտչամիջոցը, ճայնային ազդանշանները որպես սկզբի և վերջի նշան, հանդիսավոր ճայնանշան և տոնական աղմուկ) ու տարածությունը (տոնական բաց հրապարակ և ծիսական սրբազան կենտրոն՝ խորանի այլընտրանքային տարբերակներ, հարսանյաց թափորի ճանապարհը, դրախտային այգու թեման հարսանյաց տեսաֆիլմերում, տան շենը, հարսանյաց տունը որպես առասպելաբանական կոսմոս, հարսի և փեսայի տեղերը ավանդական և ժամանակակից հարսանիքում, հարսանյաց տարածքի երևակայական կենտրոններ. հարսանյաց տորթ):

Հարսանյաց «քերականության» մեջ կարելի է մտցնել նաև ծիսական տեքստի կազմակերպման մի քանի մեխանիզմներ, որոնք մեզ հաջողվել է առանձնացնել՝ տալով հետևյալ պայմանական անվանումները.

- ծիսական մոնտաժ (ծիսական որոշ գործողությունների տրամաբանական կապի միջոցով ծեսի բովանդակության վերականգնում՝ անտեսելով այլ գործողություններով ընդհատումը, օրինակ, դանակ կամ կողպեք փակելն ու բացելը, որոնց արանքում անցնում են հարսանյաց ծիսակատարություններով հագեցված ժամեր և նույնիսկ օրեր),
- ծիսական այգորիթ (ծիսական գործողությունների և պայմանների այնպիսի կապակցվածություն, որը բերում է որոշակի գործողությունների վերարտադրությանը այդ պայմաններից նույնիսկ մեկի առկայության պարագայում, օրինակ, հարսանիքում որևէ դռան կամ շենի առկայությունը ենթադրում է «դուռ բռնելու» ծիսական գործողությունների ամբողջ շարքը. փակել, պահանջել գումար, սակարկել, գումար ստանալ, բացել (հմմտ. հարսի տան, եկեղեցու, նաև մեքենայի «դուռ բռնելու» ինքնաբերաբար կրկնվող այս ծեսը),

- *Ծխական մեջքերում (անցումային, օրացուցային կամ ժողովրդական այլ ծեսերի և հարսանիքի փոխազդեցությունների այնպիսի շարք, որն արդեն ընկալվում է որպես տվյալ ծեսի քաղկացուցիչ տարր, օրինակ, համաձայն որոշ նկարագրությունների, հարսի մտներով պարի հարմարեցումը գիշերվա ժամը տասներկուսին՝ ընդօրինակում կամ մեջքերում ամանտրյա ծեսից, ծննդյան տորթի ծխականացված առկայությունը հարսանիքում և ընդհակառակը, օրինակ, դպրոցականների վերջին զանգի ժամանակ մեքենաների զարդարումը, թափորի աղմկայից շրջագայությունները և հարսանյաց ծեսից մի շարք այլ մեջքերումներ:*

Այսպիսով, հարսանիքների նկարագրությունների վերլուծության վերը բերված նոտեցումը, կարծում ենք, որ հնարավորություն է տալիս հարսանյաց ծեսի որոշ կառուցվածքային և իմաստաբանական անփոփոխակների բացահայտմանը:

ԺԵՆՅԱ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ (ՀԱԻ)

ՕԺԻՏԻ ՏԻԿՆԻԿԸ ԳՅՈՒՄՐԻՈՒՄ

Հայ ազգագրության մեջ ծխական տարրեր արարողությունների անհրաժեշտ առարկան համարվել է մարդու կրկնակ տիկնիկը, որն իր մեջ ամփոփել է մարդկային բոլոր հատկանիշները:

Գյումրի քաղաքի կենցաղում առանձնահատուկ նշանակություն է ստացել հարսանեկան արարողությունների հետ կապված օժիտի տիկնիկը, որի տարրեր դրսևորումները պահպանվել են մինչև օրս (հարսանեկան երթերի առաջնորդ):

2001թ. աշնանը՝ «Աշխարհի հիշողություն»՝ ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի մշակութային ժրագրերի շրջանակներում կատարված գրառումների ժամանակ, բազմաթիվ տեղեկություններ ու վկայություններ արվեցին ասացողների կողմից, սակայն ամենաարժեքավոր տեղեկությունները գրանցվեց Գյումրի քաղաքի բնակիչ, նախկին մանկավարժ Էմմա Մարտիրոսյանից (75 տարեկան), որի տատը քաղաքում հայտնի է եղել որպես օժիտի և խաղալու տիկնիկ պատրաստող:

Ըստ եղած բազմաթիվ տեղեկությունների՝ օժիտի տիկնիկը ունեցել պատրաստելու ավանդության լայն դաշտ և առանձնահատկություններ.

1. *Այն պատրաստվել է հարսանեկան նախապատրաստությունների ժամանակ՝ պսակից մեկ-երկու օր առաջ, գաղտնի:*
2. *Պատրաստողը հայտնի էր՝ հարսի հայրական կողմի տատը, որին վերագրվել է հմայական հատուկ զորություն: Երբեմն տատը փոխարինվել է հատուկ անձով, եթե նրա զորության հմայության համբավը մեծ է եղել:*

3. Տիկնիկի հետ շփվելու իրավունքը պատկանել է միայն հարսին, որն ամբողջ կյանքում պետք է նրան պահեր ու պահպաներ: Վերջնական նպատակը՝ որպես ժառանգություն առաջնեկ աղջկան փոխանցելն էր:

4. Տիկնիկի շուրջը պահպանվել է արգելք (տաճ), այն պատրաստելու միակ պատճառաբանությունը փեսայի տան աղջիկ երեխային նվեր ուղարկելն էր, իսկ իրականում այն երեխայի հետ կապ չուներ: Ընդհակառակը, պահում էին իրենց երեխաների աչքերից ու ձեռքից հեռու, սովորաբար անկողնու ծայքի մեջ:

5. Տիկնիկի կորուստը կամ անհետացումը համարվել է խիստ բացասական երևույթ և բացատրվել որպես չարի գործունեություն:

6. Նորասպակների՝ գերդաստանից բաժանվելու դեպքում նորաստեղծ ընտանիքն իր հետ է տարել օժիտի տիկնիկը:

7. Օժիտի տիկնիկը նոր ստեղծված օջախի պահպանողն ու ջերմացնողն էր, միջնորդը՝ գերդաստանի կին հովանավորների առաջ, որը հարսին պետք է պահպանի չար ուժերից, օգնի նրան պտղավորվելու և ծննդաբերելու:

ԼԻԼՅԱ ԱՎԱՆԵՍՅԱՆ (ՀՊԹ)

ԵՐԿԵՐԵՍ ԿԱՐՊԵՏԻ ԵՉԱԿԻ ՆՈՒՇ

1973թ. Հայաստանի պատմության թանգարանի ազգագրության բաժնի աշխատակիցները Գյումրի կատարած գիտարշավի ժամանակ ձեռք են բերել օժիտի բուսանախշերով մի կարպետ, որը ուսումնասիրողների որոշակի շրջանակներում անվանվել է «քալկանյան» կամ «եվրոպական»: Այս կարպետը գործվել է Բարձր Հայքում XIX դ. առաջին կեսին, չափը՝ 140x265 սմ, նյութը՝ վուշ և բուրդ:

Գործվածքը դասվում է երկերես կարպետների խմբին: Մակերեսը գործված է կարմիր, մանուշակագույն, սպիտակ գույներով: Գործող թելը, կորուսյա՛մբ խախտելով շարքերը, կարող է իջնել կամ բարձրանալ, ինչը բնորոշ է ասեղնագործության մեջ հայտնի լիցք տեխնիկային:

Չարդածների խիստ երկրաչափականացված ոճավորումը այս կարպետի մակերեսին չի պահպանվում: Պատկերները ձեռք են բերում պլաստիկ կոր ուրվագծեր: Կարպետի նկարի հորինվածքը համահունչ է քիբլիական թեմաներից դրախտի պատկերին: Ծաղկեճյուղերը, եղենական ծաղիկներն ու պտուղները, թռչունները ընտանիքի, մայրության, պտղաբերության խորհրդանիշերն են: Այդ պատճառով էլ դրանց պատկերները ավելի հաճախ հանդիպում են աղջկան օժիտ տրվող գործվածքեղենի վրա:

1984թ. «Հալի» ամսագրում (թիվ 3) հրապարակվել են նույնատիպ կարպետներ, որոնք մինչև XIX դ. կեսերը լայն տարածում ունեին Հյուսիսային Եվրոպայում: Նման կարպետներ գործում էին նույնիսկ Շվեդիայում: Դրանց հիմնաթելը, եզրաթելը, գլուխները վուշից են, գործող թելը՝ բրդից, գույները՝ սև, կարմիր, սպիտակ են, զարդամոտիվները բիրյիական այգիների պատկերներ են ինչպես մեր նկարագրած կարպետի վրա: Նույն հողվածում ասվում է, որ կարպետի այս տեսակը մուտք է գործել Հյուսիսային Եվրոպա XVII դարում Մերձավոր Արևելքից: Ժամանակագրական առումով այն համընկնում է հայ վաճառականների ակտիվ մուտքի հետ դեպի Հյուսիսային Եվրոպայի շուկա: Նշվում է նաև, որ այս կարպետները, ինչպես Հայաստանում, դրել են հարսանեկան օժիտի մեջ:

Կարսում գործված մմանօրինակ կարպետ է հրատարակված Ս. Դավթյանի «Հայկական կարպետ» գրքում:

Եվրոպական համարվող կարպետների այս տեսակի հետադարձ մուտքը Բարձր Հայք XIX դ. բացառվում է, ինչը հաստատում է, որ գործվածքի այս տեսակը տեղական ծագում ունի:

ՍՎԵՏԼԱՆԱ ՊՈՂՈՍՅԱՆ (ՀԱԻ, ՀԱՊԹ)

ԲԱՐՁՐ ԸԱՅՔԻ ԶԱՐԴԱԿԱՍԱԽԻՐԸ. ԶԱՐԴ ԵՎ ՆՇԱՆ

Զարդը տարազի համակարգի կարևոր բաղադրիչներից է: Իբրև ավանդական մշակույթի տարր՝ այն արտահայտել է կրողի գեղագիտական նախասիրությունները և գեղեցիկի ընկալման առանձնահատկությունները, աշխարհայացքը, կարգավիճակը, կենսական այս կամ այն իրադրությունը (առօրյա, տոն, ծես):

Զարդարանքն ընկած է տարազի ծագման հիմքում: Զարդ բառը հայերենում ստուգաբանվում է որպես ձև, կարգավորություն, սարք, և բառի նախնական ձևն արդեն է: Ուշագրավ է, որ տարազի հոմանիշներից մեկը ևս ձև, կերպ բառն է:

Գործառությանին (ֆունկցիոնալ) տիպարանությունը ցույց է տալիս ոչ թե զարդը որպես ինքնին իր, այլ դրա նշանը, իմաստախորհրդանիշը, դրա նկատմամբ մարդու վերաբերմունքը, զարդի կիրարկմամբ այս կամ այն կենսական իրադրության տարբերակումը:

Զարդն ուներ սոցիալ-ընտանեկան ցուցիչի դեր: Եթե ամուսնացած-չամուսնացած տարբերակումն իրականացվում էր որոշակի զարդատեսակների առկայությամբ կամ դրանց նկատմամբ կիրառվող քարտի ձևով (չամուսնացած աղջիկն իրավունք չուներ արծաթե, ոսկե գոտի, աջ ձեռքի

մատնենմատին ոսկյա մատանի կրելու), ապա սոցիալական ցուցիչն առանձնահատուկ զարդարանք չէր ենթադրում: Ընդամենը՝ հարուստ խավերում զարդերի տեսականին բազմազան էր ու քանկարծեք:

Հայկական միջնադարյան մանրանկարչության էջերում պահպանվել են որոշ պատկերներ, որոնք ակնհայտ զուգահեռներ ունեն Վասպուրականի, Բարձր Հայքի տարազախմբերում գործածված զարդերի հետ: Հայ աղջկա օձիտի մեջ միշտ եղել են զարդարանքի առարկաներ: Կարիճու, Շիրակում, Չավախքում գործածվել են սև սաթե, մարջանե, մարգարտյա ուլունքաշարեր: Մեծ տարածում են ունեցել ոսկյա, արծաթյա, ձվածև, ձկնակերպ, թռչնածև և բուսանախշ, ակնազարդ կախիկներով վզնոցները: Այս համալիրում առանձնապես առատ կիրառություն ունեին մարգարտակուռ զարդերը՝ վզնոցներ, քունքակախիկներ, ճակատազարդեր՝ մարգարտի և ոսկու համադրությամբ:

Բարձր Հայքի կանանց զարդերից էին եռաշարք ոսկիների շարաններից վզնոցը, ոսկյա կամ արծաթյա զարդատախտակներով մանյակը: Շատ հարզի էին ոսկյա, արծաթյա սևադափնյա բուսանախշերով հարդարված (յուրաքանչյուր ձեռքին մեկական) մանրարուք տեխնիկայով կամ ցորենահյուսքով արված ապարանջանները:

Շիրակ-Չավախքում հարսին նվիրել են հետևյալ զարդերը. ոսկե դրամաշարով ճակատնոց, ակնացակալ (զարդ), ճակատազարդ կտոց, ոսկե մատանիներ, քունքակախիկներ, ոսկե շղթա, կրծքի ոսկե քորոցներ, ոսկեշարով կրծքազարդ, որոնք դրվել են մետաքսյա տուտկապ-բոխչայում:

Կիրառական, գեղագիտական ընկալումներից զատ՝ զարդերի վրա եղած ակներին վերագրվել է նաև բուժական նշանակություն: Այսպես, մարգարտն օգտակար է համարվել հավկուրության, աչքի այլ հիվանդությունների, որոշ դիմահարդար բուժումների համար: Պատահական չի թվում դրանց կիրառությունը քունքակախիկների և ճակատակալների ձևով: Հայոց զարդարանքում գործածվել են նաև փիրուզ, մարջան, որոնցից առաջինն օգտակար էր տեսողության համար, երկրորդը՝ մոռացկոտության, ուղեղի ցնցման, աչքի, սրտի հիվանդությունների դեմ: Չմրուխտը գործածվել է տեսողությունը կարգավորելու և օձի խայթոցների դեպքում: Զարդարանքի կենցաղում, մանավանդ հարուստ խավերի շրջանում, շատ հարզի են եղել այմաստե ակները, որոնք տեղադրվել են մատանիների, քորոցների և ակնաջողերի ակնախտոչներում: Ենթադրվել է, որ այդ քարերը ապահովում են իշխանություն և հաջողություն, օգտակար են ստամոքսի բուժման, հիշողության պահպանման համար, ունեն հակաթույնի գորություն:

Փաստորեն գեղեցկացնելով մարդուն, ավելի ակնահաճո տեսք տալով նրան, շեշտելով սեռատարիքային կարգավիճակը՝ զարդերը միաժամանակ միտում են ունեցել պահպանել կրողի առողջությունը, հիվանդության դեպքում բուժել նրան: Մարդու առողջության պահպանման նպա-

տակով որպես չարխասիան միջոցներ գործածվել են հմայիլ-պահպանակներ՝ եռանկյունաձև զարդամասով, մահիկաձև կախիկներով, սև կամ կապույտ-սպիտակ գունային զուգորդումներով աչքուլունքներ, երկաթե մանյակներ, վզնոցներ, ապարանջաններ, մատանիներ: Հայոց մեջ կայծակի հարվածներից զերծ մնալու նպատակով կրել են դարբնի պատրաստած պողպատե մատանիներ:

Կանայք կրել են ոսկյա, արծաթյա, պղնձյա՝ առանց ակի և ակով (թանկարժեք և կիսաթանկարժեք քարերով) մատանիներ:

Ալաշկերտում, ավելի ուշ՝ նաև Արթիկի շրջանի որոշ գյուղերում երիտասարդ աղջիկները, կանայք կրել են սև ուլունքներով ոտքի ապարանջան, ըստ որում, քայլելիս դրանք անպատճառ երևացել են, հավանաբար չար ուժերին հարվածելու դիտավորությամբ:

Մտանձնապես ուշադրության արժանի է երիտասարդ կանանց, աղջիկների գործածած արծաթյա գլխազարդ-զղակ քասակը՝ թռչնակերպ, շերեփուկանման, գնդաձև կախիկներով: Այն դրվագազարդ է և ասես արևի սկավառակ լինի: Բարձր Հայքում այն դրոշմազարդ և արևի ճառագայթներ հիշեցնող գծանախշերով էր:

Բարձր Հայքում աղջիկները գղակի վրա կրել են կիսալուսինների (նորերի) շարան՝ տերևիկներով, շղթայիկներով և հմայիլներով հանդերձ, իսկ բազմաթիվ ծամերին (մինչև քառասուն) ամրացրել արծաթյա գնդիկներով և շղթայիկներով ծամթելը:

Ազգագրական մյուս խմբերի, առանձնապես զանգեզուրցիների համեմատությամբ, Շիրակի և Ջավայխքի հայերը, ավանդապահ լինելով, խնամքով պահել և այժմ էլ պահպանում են ժառանգություն ստացած զարդեղենը՝ դրա նկատմամբ դրսևորելով գնահատանքի ավանդական, ինքնատիպ գծեր: Ներկայումս էլ վերոհիշյալ շրջաններում կենսունակ է հազուստ - կապուտի, արդուզարդի նկատմամբ ունեցած պաշտամունքը, նկատելի է զարդեղենի հեղինակավոր դերը: Գյումրիում, Ախալքալաքում, Ախալցխայում այժմ էլ շատ հարգի են ոսկյա և արծաթյա ավանդական կամ նույն ոճով պատրաստված զարդերը:

ՄԱՄՎԵԼ ՄԿՐՏՉՅԱՆ (ՀԱԻ)

ՇԻՐԱԿԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ՏՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐՔԱԳԻԾԸ ԸՆՅ ԷԹՆՈՍԻ ՆԵՐԷԹՆԻԿ ԽՄԲԵՐԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԸԱՄԱԼԻՐՈՒՄ

Էթնոսոցիոլոգիական հետազոտությունները* ցույց տվեցին, որ ներէթնիկ գործոնի ազդեցությունը հայոց կենցաղում տարածված առանձին

* Ծան. Էթնոսոցիոլոգիական հետազոտություններն անցկացվել են 1980-1990-ական թթ. ՀՀ քաղաքային և գյուղական բնակավայրերում, ուր ընդգրկված էր նաև Շիրակի մարզը:

տոների կամ տոնական համալիրների կենցաղավարման մասշտաբների վրա շատ էական է:

Սույն ուսումնասիրության աշխարհագրությունն այնպիսին էր, որ ՀՀ պատմաազգագրական մարզերի (Այրարատ, Գեղարքունիք, Լոռի, Տավուշ, Սյունիք և Շիրակ) դիտարկված բնակավայրերը գրեթե ամբողջությամբ ներկայացնում են տոնական համակարգի (ընդհանրապես՝ կենցաղի ու մշակույթի) նկատմամբ առանձնահատուկ վերաբերմունք ունեցող մեր էթնոսի հիմնական ներէթնիկ խմբերը, որոնք են՝ ՀՀ-ում ներկայում բնակվող արևմտահայերի, պարսկահայերի և տեղաբնիկների սերունդները:

Ըստ հետազոտության արդյունքների՝ կրոնաավանդական տոներն (Քրիստոսի Ծնունդ, Տեսնընդատաջ, Վարդանանց, Ջատիկ, Համբարձում, Վարդավառ, Ս. Աստվածածնի Վերսփոխումն, Խաչվերաց և այլն) ամենից շատ տարածված էին արևմտահայ և պարսկահայ ներէթնիկ հանրույթների սերունդներով վերաբնակված շրջաններում: Այդ տոներն առավելապես կենցաղավարում էին Շիրակի պատմաազգագրական մարզի քաղաքային և գյուղական բնակավայրերում: Էթնոսոցիոլոգիական ուսումնասիրություններն անցկացվել էին Գյումրի քաղաքում, Ախուրյանի ավանում և Ախուրյանի տարածաշրջանի այն գյուղերում (Լեռնուտ, Կապս, Մարմաշեն, Վահրամաբերդ), որոնք մեծամասամբ բնակեցված էին արևմտահայերի սերունդներով, Այրարատում (Աշտարակ, Բյուրեղավան, Էջմիածին, Արմավիր) և Երևան քաղաքներում, ինչպես նաև Էջմիածնի տարածաշրջանի գյուղերում, որոնք հիմնականում պարսկահայերի [գլխավորապես՝ գաղթած Պարսկաստանի Խոյ և Մարմաստ նահանգներից] և արևմտահայերի սերունդներն են ու Գեղարքունիքի և Կոտայքի մարզերում (Կամո [ներկայում՝ Գավառ], Հրազդան քաղաքներ և Հրազդանի տարածաշրջանի Արզական, Բջնի ու Քաղսի գյուղերը, ուր համամասնաբար ներկայացված էին արևմտահայերն ու պարսկահայերը):

Ամենևին էլ պատահական չէ, որ հենց այս պատմաազգագրական մարզերում կրոնաավանդական տոներն ունեին տարածվածության ամենաբարձր վարկանիշը:

Ինչ վերաբերում է Լոռի-Տավուշին և Սյունիքին, որոնք հետազոտության ընտրույթում համապատասխանաբար ներկայացված էին Իջևան քաղաքով և այդ տարածաշրջանի գյուղական բնակավայրերով և Կիրովական (ներկայում՝ Վանաձոր) ու Կալինինո (ներկայում՝ Տաշիր) քաղաքներով, ինչպես նաև Միսիանի տարածաշրջանի գյուղական բնակավայրերով և Միսիան ու Կապան քաղաքներով, ապա ընտրույթում եղած բնակավայրերում ճնշող մեծամասնությամբ ներկայացված էին տեղաբնիկները, իսկ արևմտահայերի ու պարսկահայերի սերունդները շատ փոքր մաս էին կազմում:

Ուշագրավ է, որ կրոնաավանդական տոներն ամենացածր տարածվածությունն ունեին տեղաբնիկների շրջանում, որոնք առանձնանում էին առավել աշխարհիկ վարքագծով: Պատահական չէ, որ ներթնիկ այդ խմբի մոտ էին հատկապես տարածված աշխարհիկ բովանդակությամբ և, մասնավորապես, խորհրդային տոները («Մարտի 8», «Մայիսի 1», «Մայիսի 9», «Նոյեմբերի 7», «Փետրվարի 23» և այլն):

Հանրապետության բնակչության շրջանում կրոնաավանդական և աշխարհիկ բնույթի տոների տարածվածությունը մեծ չափով պայմանավորված է հայ էթնոսի ներթնիկ խմբերի կրոնական վարքագծով: Արևմտահայ և պարսկահայ խմբերի կրոնական հավատքը (բնականաբար՝ կրոնաավանդական տոների բավական մեծ տարածվածությունը) իր հերթին կապված է երկու հիմնական գործոնների հետ: Այն է՝ այլթնիկ միջավայրի, հատկապես իշխող այլադավան էթնիկ հանրույթների (թուրք, քուրդ, պարսիկ, և այլն) առկայությունը, որն օբյեկտիվորեն ուժեղացրել է հայոց ներթնիկ այդ խմբերի կրոնական հավատքը և որն ուներ ազգային, էթնոպահպանիչ բնութագիր: Նշված խմբերի կենցաղում էլ հենց կրոնաավանդական տոներն ունեին տարածվածության ամենաբարձր ցուցանիշը և այդ ավանդույթներն են, որ ժառանգաբար փոխանցվել են ՀՀ-ում ներկայումս բնակվող նրանց սերունդներին: Ներթնիկ խմբերի տոնական վարքագծի վրա ազդող հաջորդ կարևոր գործոնը, իշխող պետության հետ կրոնական առնակատման բացակայությունն է: Այստեղ նկատի ունենք, օրինակ, քրիստոնյա Ռուսաստանի հետ արևելահայության կրոնական ընդհանրությունը (չնայած դավանաբանական առանձնահատկություններին): Հետևաբար, արևելահայ այդ հատվածի ինքնագիտակցության մեջ կամ բնագրում կրոնական ուժացման (որից մինչև էթնիկ ուժացում, որպես օրինակափոխություն, ընդամենը մեկ քայլ է) վտանգի բացակայությունը նրանց մոտ աստիճանաբար թուլացրել է այդ կարևոր էթնոպահպանիչ մեխանիզմները: Ուշագրավ է, որ առաջին հայացքից դրականորեն ընկալվող նույնակրոնության գործոնը բացասաբար է անդրադարձել ներթնիկ այդ խմբերի վրա՝ էթնիկ իմունիտետի աստիճանական կորստի տեսակետից:

Հետազոտված առանձին մարզերի (Լոռի, Տավուշ, Սյունիք) բնակչության աշխարհիկ վարքագծի ձևավորմանը բավական նպաստել են նաև ինտենսիվ շփումները խոշոր քաղաքների հետ (նկատի ունենք, մասնավորապես, Թիֆլիսը, Ելիզավետպոլն ու Բաքուն), որոնք ընդիուս պինչև XXդ. սկզբներն ունեին քրիստոնյա էթնիկ հանրույթների (հայեր, ռուսներ, վրացիներ, գերմանացիներ և այլն) բավական մեծ զանգված: Իսկ քաղաքն ու քաղաքային միջավայրն օբյեկտիվորեն միշտ նպաստել են էթնիկ ավանդույթների, այդ թվում, նաև ազգային տոների անկման և ձևափոխման գործընթացին, առավել ևս, որ այդ քաղաքները խոշոր էին և բազմաէթնիկ: Նշված քաղաքների (ուր հայերն էթնիկ նկարագրի անկմանը զուգահեռ,

ձեռք էին բերում զուտ քաղաքային ինտերնացիոնալ գծեր) հետ վերը նշած շրջանների բնակչության հարյուրամյա ավանդույթներ ունեցող սերտ կապերը նպաստել են նրանց կրոնաավանդական տոների աստիճանական անկմանը: Ամենևին էլ պատահական չէ, որ խորհրդային ինտերնացիոնալ գաղափարախոսությունն արտացոլող տոնական համակարգն ամենապարարտ հողը գտավ հենց հայ էթնոսի ներէթնիկ այդ խմբերի շրջանում:

ԿԱՌԼ ՍԵՂԲՈՍՅԱՆ (ՀԱԻ)

ԱՎԱՆՂԱԿԱՆ ՃԱՇԱՏՏԱԿՆԵՐԸ ՇԻՐԱԿՑԻՆԵՐԻ ՈՒՏԵՍԻ ՇԱՍԱԼԻՐՈՒՄ

«Հ Շիրակի մարզի բնակչության ճնշող մեծամասնությունը կազմող հայերի ավանդական և արդի կենցաղի հիմնահենքի վրա է ձևավորվում գյուղերի և քաղաքների բնակչության ներկայիս կենցաղն ու մշակույթը, ընդ որում, վերջիններիս մեջ երբեմն գերիշխում են առանձնահատկություններ, որոնք պարտրված են տվյալ ազգագրական շրջանին հատուկ ավանդույթայնությամբ: Կյանքի բոլոր բնագավառներում փոփոխվելով՝ որոշակիորեն պահպանվում, նույնիսկ յուրահատուկ զարգացում է ապրում ավանդականը, որը պայմանավորված է ինչպես բնակլիմայական պայմաններով, այնպես էլ սովորույթով ու ժամանակի թելադրանքով:

Հայոց ավանդության կենցաղում պահպանվածության առումով աչքի է ընկնում առանձնապես ուտեստը, որի մեջ ավանդական կերակրատեսակներից ու ճաշատեսակներից մի քանիսը կապված են եղել տոնածիսական արարողությունների հետ, ունեցել դերային կամ հարգիության նշանակություն, իսկ մի մասն էլ, կապված հայոց դարավոր տնտեսաձևերի արգասիքների հետ, մտել են առումին օգտագործման կերակրատեսակների շարքը, սակայն ունեցել են սնման նպաստավորության գործնական ուղղվածություն: Կյանքի տարբեր ժամանակահատվածներում նրշված խմբերի որոշ ճաշատեսակներ (մաև կերակրատեսակներ, որոշ ուտեստներ), անկախ նախկին օգտագործման շրտտից կամ նշանակությունից, ձեռք են բերում հարգիության նոր իմաստավորում և անհրաժեշտություն՝ ուրախառիթ կամ տխրառիթ որոշ հանդիսությունների համար: Հատկանշական է մաև այն իրողությունը, որ գրեթե մոռացված համարվող շատ կերակրատեսակներ նորից ի հայտ են գալիս հատկապես դրժվարին տարիներին (պատերազմ, բնական աղետներ և այլն):

Ընդհանրապես ուտեստի իսկ մասնավորապես ճաշատեսակների հիմնական մթերքներ են բուսական, կենդանական մթերքներն ու կաթնամթերքները: Մասնթերքների շարքում զգալի տեղ է զբաղեցնում մաև թռչնի միսը: Ի տարբերություն այլ մարզերի՝ Շիրակում մեծ տարածում չունեն

մրգատեսակներից պատրաստվող ճաշատեսակները, ընդհակառակը, տարածում ունի բազմապիսի բանջարեղենից թթուների, նաև մսի («զավուրմա») պահածոյալարումը: Ավանդական ճաշատեսակներից այսօր առավել հարգի են՝ «խորովածը», «լյուլա-քյաբաբը», «տոլման», «չանախը», «բողլաման», «քյալլան», «քյուֆթան», ցուրտ ամիսներին՝ «խաշը», որոշ առիթներով՝ «խաշլաման», «մատաղը» և այլն: Սակայն պակաս համարում չունեն առտնին ճաշատեսակների մեջ երբեմն հանդիպող «ավելուկը», «սիբեխը», «հարիսան», «բոզբաշը», նույնիսկ «վոխիմնդ» ու «սպապը» և այլն: Այս ամենի կողքին թե՛ առտնին կենցաղում և թե՛ մանավանդ հանդիսություններում պակաս տեղ չեն գրավում նաև արևելյան ու եվրոպական ճաշատեսակները և նախուտեստները:

Հետաքրքրական է նաև այն երևույթը, որ չնայած ընտանիքներում ճաշատեսակները հիմնականում պատրաստում են կանայք, այնուամենայնիվ, որոշ ճաշատեսակներ (խաշը, խորովածը, խաշլաման և այլն) հարգի է պատրաստել տղամարդկանցով: Սակայն շիրակցու համար ամենակարևորը ուտեստի և խմիչքի որակն է ու դրանց առատությունը:

ԱՐՏԱՇԵՍ ԲՈՅԱՋՅԱՆ (ՇՀՀԿ)

ՉԿՆՈՐՍՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ՉԿՆԱԲՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ՇԻՐԱԿԻ ԱՐԴԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿԵՆՑԱՂՈՒՄ

Չկնորությունը Շիրակի բնակչության օժանդակ տնտեսական գրադմունքների մեջ ավանդաբար մեծ կշիռ չի ունեցել, և համաձայն XIX դ. և XX դ. սկզբի աղբյուրների՝ ձկնեղենը մշտապես նշվել է Ալեքսանդրապոլի գավառ ներմուծվող սննդամթերքների թվում: Միայն 1970-ական թվականներից սկսած՝ բազմաթիվ փոքր ջրամբարների կառուցմամբ բարենպաստ պայմաններ ստեղծվեցին ձկնորսության և ձկնաբուծության զարգացման համար: Այդ տեսակետից Շիրակում բարենպաստ գոտիներ են Արփիի լիճ-ջրամբարը, Մանթաշի, Սառնաղբյուրի, Կառնուտի, Ախուրյանի և այլ ջրամբարները: Չկնատեսակներից հիմնականում տարածված են կարպը, ծածանը, կարասը և կարմրախայտը: Ախուրյանի ջրամբարում հանդիպում են նաև լոբո, ճանառ ձկնատեսակները: Վերջին տարիներին նկատելիորեն ավելացել են նաև փոքր արհեստական լճակները որտեղ արհեստական ճանապարհով բուծում են հիմնականում սիզ և իշխան տեսակի ձկներ: Մյուս կողմից էլ՝ որոշ ձկնատեսակների՝ հատկապես կարմրախայտի քանակը տարբեր պատճառներով (ամիսնա օգտագործում, գետաջրերի բնապահպանական վիճակի վատացում և այլն) վերջին շրջանում խիստ նվազել է: Եթե սրան ավելացնենք նաև, որ Շիրա-

կի հյուսիսի գյուղական բնակավայրերի (Բավրա, Ղազանչի, Թավշուտ և այլն) ձկնորսները ձուկ են որսում նաև Վրաստանի Նինոծմինդայի շրջանի լճերից՝ Սաղամո, Մադաքափա և Խենչալի, ապա միանգամայն պարզ կդառնա, որ Շիրակի բնակչության արդի տնտեսության օժանդակ ճյուղերի մեջ ձկնորսության և ձկնաբուծության դերը անհամեմատ մեծացել է: Գրան անշուշտ նպաստում է նաև հետխորհրդային Հայաստանում սոցիալ-տնտեսական իրավիճակը, հատկապես կյանքի որակի կտրուկ անկման միտումը, գործազուրկների թվի աճը, ինչը շատերին տարավ դեպի օժանդակ տնտեսության այս բնագավառը: Եթե Գյումրիից հեռու ընկած գյուղական բնակավայրերում ձկնորսությունը հիմնականում սիրողական բնույթ ունի և հանդիսանում է ժամանցի ձև, ապա քաղաքներում և մասնավորապես Գյումրիում շատերի համար դարձել է հիմնական զբաղմունք: Եթե գյուղում որսած ձուկը սպառվում է գերազանցապես ձկնորսի ընտանիքում, երբեմն բաժանվում է նաև մոտիկներից, հարազատներին և ազգակիցներին, ապա քաղաքում այն վաճառքի է հանվում՝ դառնալով քաղաքացու եկամտի միակ աղբյուրը:

Շիրակում ձկնորսությանը զբաղվում են հիմնականում 15-50 տարեկան տղամարդիկ: Չկնորսությունը մարզում կրում է ինչպես անհատական, այնպես էլ խմբակային բնույթ:

Ներկայումս բազմաթիվ ջրամբարների և արհեստական լճակների առկայությամբ Շիրակում բավականին լավ նախադրյալներ են ստեղծված ձկնաբուծության զարգացման համար: Կարծում ենք տնտեսաձևի նկատմամբ պետական լուրջ հովանավորության դեպքում կարելի է հասնել մարզում անհատական ձկնաբուծության խթանմանը, ինչի արդյունքում Շիրակի բնակչության համար ոչ միայն կստեղծվեն հարյուրավոր նոր աշխատատեղեր, այլև սպառողի սեղանին կհայտնվեն այդ մատչելի սննդամթերքի նոր տեսակներ:

ԱՐՄԵՆՈՒՀԻ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ, ԿԱՐԼ ՍԵՂԲՈՍՅԱՆ (ՀԱԻ)

ԵՐԵՎԱՆԱԲՆԱԿ ԼԵՆԻՆԱԿԱՆՑԻՆԵՐԸ (ազ օա րական դիմա փե)

Երևանի բնակչությունը, ինչպես հայտնի է, միատարր չէ ոչ այնքան էթնիկ փոքրամասնությունների, որքան ազգագրական բազմաթիվ խմբերի առկայության առումով:

XIX դ. վերջին և XXդ. առաջին քառորդում Երևանը առավելագույնս ներառված էր միգրացիոն գործընթացներում: Պատմաքաղաքական աննպաստ պայմանների բերումով հայությունը մեծ և փոքր խմբերով, զրեթե միշտ հոսել է դեպի Երևան: Հայաստանի խորհրդայնացումից անմիջա-

պես հետո կազմակերպված հայրենադարձության հոգսերի ծանրությունը հիմնականում ընկած էր Երևանի վրա: 1920-ականներից սկսած՝ հատկապես 1926թ. Լենինականի երկրաշարժից հետո և 1930-ականների բռնի կոլեկտիվացման տարիներին, դեպի Երևան բնակչության հոսք սկսվեց հանրապետության տարբեր բնակավայրերից՝ Շիրակից, Լոռուց, Գեղարքունիքից և այլն, ինչի հետևանքով XXդ. 30-ական թվականների վերջին Երևանը ներկայացնում էր Պատմական Հայաստանի բնակչության խճանկարային պատկերը՝ էթնիկ և ազգագրական խմբերի բազմազանությամբ, որոնցից յուրաքանչյուրն ուներ ուրույն ու ինքնատիպ դիմագիծ: Այս առումով հետաքրքիր է վեր հանել շիրակցիների, ավելի կոնկրետ՝ Երևան տեղափոխված կամ երևանաբնակ ալեքսյով-լենինականցիների ազգագրական դիմագիծը:

Ալեքսյով-Լենինականից, Շիրակից բնակչության հոսք դեպի Երևան տեղի է ունեցել մշտապես: Եթե միայն հիշատակենք այն փորձությունները, որ անցել են Շիրակի, հատկապես Ալեքսյով-Լենինականի գլխով ընդամենը մի հարյուրամյակի ընթացքում (պատերազմներ, երկրաշարժեր, ջրհեղեղներ, անցագրային ասհմանափակումներ և այլն), ապա պատկերը պարզ է դառնում: Այս ամենը ցիրուցան էր անում բնակչությանը, ստիպում տեղափոխվել տեղից տեղ: Փոքրաթիվ մտավորականությունը ստիպված էր լինում, գրեթե պարբերաբար, շարժվել Երևան, իսկ գյուղացիությունը դեպի Ալեքսյով- Լենինական:

Խորհրդային շրջանում Լենինականից (ներկայիս Գյումրի) դեպի Երևան բնակչության նկատելի շարժում սկսվեց 1926-ից, որն էլ ավելի մեծ ծավալներ ունեցավ հետպատերազմյան տարիներին՝ շարունակվելով մինչև 1960-ականների սկիզբը: 1960-ականների կեսերից մինչև աղետալի 1988թ., այն տարիներին, երբ Լենինականը ծաղկում ու բարգավաճում էր որպես հանրապետության երկրորդ խոշոր քաղաք, բնակչության արտահոսքն ինչ-որ չափով դադարել էր: Մակայն երկրաշարժից հետո այն նորից ակտիվացավ: Լենինականցիների նկատելի շարժումը դեպի Երևան կարելի է բաժանել երեք փուլի՝ մինչպատերազմյան (1926-1941թթ.), հետպատերազմյան (1945-1960թթ.) և հետադետյան (1988-ից ցայսօր):

Եթե առաջին փուլում լենինականցուն Երևան բերող պատճառը հիմնականում երեխաների ուսման և ավելի լավ ապագայի հետանկարներն էին, ապա երկրորդ փուլում դրանց ավելացան նաև պատերազմի հետևանքով քայքայված տնտեսությունը:

1988-90-ականներին բնակչության տեղաշարժը թելադրված էր հիմնականում երկրաշարժով ու ստեղծված անբարենպաստ պայմաններով: Ի դեպ, աղետից հետո Երևան հաստատվածներից միայն քչերը վերադարձան Լենինական:

Երևանում լենինականցիները հոծ բնակեցմամբ տեղակայումներ գրեթե չունեն (ինչպես, օրինակ, հայրենադարձ սփյուռքահայերը, ջալալխե-

ցիները), բայց միայնաց հետ սերտ շփումների մեջ են՝ հարազատական-ազգակցական կապերից զատ, նաև մասնագիտության ու աշխատանքի բերումով, ինչպես, օրինակ, երաժիշտները, շինարարները, տնտեսական, ինժեներատեխնիկական աշխատողները և այլն:

Երևանաբնակ լենինականցիներին բնորոշ է ծագման ինքնագիտակցությունը: Հանգամանքների բերումով Երևան տեղափոխված, և իր քաղաքային ծագմամբ հպարտացող լենինականցին այսօր էլ իրեն համարում է այդպիսին և սովորաբար հպարտությամբ ու կարոտի զգացումով է հիշում հայրենի քաղաքը: Ուշագրավ է, որ այլ ազգագրական շրջաններից, նույնիսկ Շիրակի գյուղերից Լենինականում հաստատված և հետագայում Երևան տեղափոխվածների ընտանիքում ծնված սերունդը նույնպես իրեն համարում է լենինականցի:

Ազգագրական այս խմբին բնորոշող մյուս կարևոր հանգամանքը ինքնամեծարման նկատելի միտումն է, որը 1930-1960-ական թթ. «մենք-դուք» սահմանազատման պատճառ հանդիսացավ Երևան տեղափոխված լենինականցիների և տեղաբնակների միջև, ինչը բնորոշ է նաև ազգագրական այլ խմբերի, հատկապես հայրենադարձների ու տեղացիների փոխընկալումներին: Երևանաբնակ լենինականցին իրեն համարում է իբրև շնորհալի, տաղանդավոր, ավանդապաշտ և, իհարկե, հումորով օժտված անձնավորություն:

Այս ինքնագնահատականին հակակշիռ է երևանցու գնահատականը, որը չժխտելով լենինականցիների հումորի բարձր զգացումը, նրանց բնորոշում է իբրև մեծախոսի, «մեծաբերանի», մեծամտի, պարծենկոտի:

Այս ազգագրական խմբին բնորոշող մեկ այլ կարևոր հատկանիշը բարբառն է, որը սովորաբար չի հաղթահարվում մեկ սերնդի մեջ: Լենինականցուն «մատնում» է նրա յուրահատուկ առոգանությունը:

Երևանաբնակ լենինականցիներին առանձնացնող մյուս հատկանիշը ավանդապաշտությունն է, հատկապես, ընտանեկան կենցաղում: Նրանք սովորաբար շարունակում են կապեր ունենալ հայրենի քաղաքի հետ՝ ոչ միայն ազգակցական-բարեկամական, այլև համաքաղաքային, աշխատանքային, ավանդության ին և այլ առումով:

Երևանաբնակ մի խումբ շիրակցիների նախաձեռնությամբ 2000թ. հոկտեմբերի 20-ից ստեղծվել է գործում է «Շիրակ միջազգային միություն» հասարակական կազմակերպությունը, որն ունի երևանաբնակ շիրակցիներին և հատկապես լենինականցիներին միավորելու, համախմբելու, ծննդավայրի հետ մշակութային կապերն ամրապնդելու առաքելություն:

XX դ. 30-60-ական թթ. երևանաբնակ լենինականցիներն իրենց զգալի ներդրումն են ունեցել Երևանի մշակութային, քաղաքական, տնտեսական, շինարարական և այլ բնագավառներում:

ՄԻՆԻՍՏՐ ԳԱԼՍՏՅԱՆ (ՀԱԻ)

ԵՐԵՒԱՆԵՐԻ ՆԿԱՏԱՍԲ ԿԱՏԱՐՎՈՂ ԲՈՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԶԻՐԱԿԻ ՄԱՐԶՈՒՄ (ըստ սոցիոլոգիական հետազոտության արդյունքների)⁴

1. Հայ ժողովրդի արժեքային համակարգում առանձնահատուկ տեղ են գրավում երեխաները, որոնք մեր իրականության մեջ ընկալվում են որպես ազգի և սերնդի շարունակող և անմիջականորեն գտնվում են ծնողների և հարազատների ուշադրության կենտրոնում: Երեխայի ձևավորման և նորմալ զարգացման համար շատ կարևոր նշանակություն ունեն ընտանիքը, ծնողների և երեխաների միջև ձևավորված հուզական շփումները, որտեղ երեխաները ձեռք են բերում որոշակի վարվելակերպի նորմեր, վարքագծային կերպարներ: Հասարակության մեջ, բացի երեխայի նկատմամբ գործող արժեքային համակարգից, նրանց իրավունքները կարգավորված են նաև ՄԱԿ-ի կողմից «Երեխաների իրավունքների մասին» կոնվենցիայի սկզբունքների և ՀՀ-ում գործող օրենքների հիման վրա: Դրանով հանդերձ՝ առօրյա կյանքում բնակչության զնահատականները հաճախ ոչ միայն չեն համընկնում գործող օրենքներին, այլև, ելնելով ավանդական դիրքորոշումներից, ծնողները, որպես «դաստիարակության մեթոդ», երեխաների նկատմամբ կիրառում են մի շարք պատժամիջոցներ:

2. Սոցիոլոգիական հետազոտությունները, որոնք անցկացվել են Հայաստանի տարբեր մարզերում, այդ թվում և Օհրակում, նպատակ էին հետապնդում բացահայտելու, թե որո՞նք են համարվում երեխաների նկատմամբ կատարվող բռնությունների պատճառները, ձևերը, ովքե՞ր են հիմնականում բռնություններ կատարում երեխաների նկատմամբ, ո՞ր միջավայրն է երեխաների համար համարվում առավել ապահով, ի՞նչ հետևյալներ են ունենում կատարվող բռնությունները, ինչպիսի՞ գործողու-

⁴ Հետազոտության կարևոր աղբյուր են ծառայել Հայաստանում ընտանեկան բռնությունների վերաբերյալ «Ակունք» Էթնոսոցիոլոգիական հետազոտությունների կենտրոն հասարակական կազմակերպության կողմից 1626 հարցորդների, 341 փորձագետների շրջանում և 28 խմբային քննարկումների հիման վրա կատարված սոցիոլոգիական ուսումնասիրության արդյունքները: Տե՛ս Ընտանեկան բռնությունները Հայաստանում. սոցիոլոգիական հետազոտություն, Եր., 2002: Հետազոտության համար հիմք է ծառայել նաև ՄԱԿ-ի մանկական հիմնադրամի հայաստանյան գրասենյակի և Հայ օգնության միություն հասարակական կազմակերպության կողմից 2003թ. միակողմանի և երկկողմանի ծնողազուրկ երեխաների և նրանց ծնողների և խնամակալների (550 երեխա և 550 ծնող/ խնամակալ), երկսեքունդ (308 ընտանիք և 425 երեխա) ընտանիքներում և ուսուցիչների շրջանում անցկացված հետազոտության արդյունքները: Տե՛ս Երեխաների նկատմամբ կատարվող բռնությունները Հայաստանի Հանրապետությունում, UNICEF, Եր., 2003:

բյուրոների են դիմում երեխաները, հասարակությունը ինչպիսի՞ ղիրքորոշումներ ունի կատարվող բռնությունների նկատմամբ, ի՞նչ ուղիներ են առաջարկում հարցվողները երեխաների նկատմամբ բռնությունները կանխարգելելու համար:

3. Հետազոտության արդյունքների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ Շիրակում երեխաների նկատմամբ կիրառվող բռնությունները հիմնականում պայմանավորված են մարզում առկա սոցիալ-տնտեսական և կենցաղային ծանր պայմանների, գործազրկության բարձր տեմպերով: Այդ գործոնները անմիջականորեն և միջնորդավորված ձևով ազդում են ներընտանեկան հարաբերությունների վրա՝ ընտանիքում ստեղծելով լարված մթնոլորտ, որի հետևանքով երեխաները երբեմն առաջինն են դառնում «քավության նոխազ»: Պատճառների մյուս խումբը առնչվում է ծնողների հոգեֆիզիոլոգիական վիճակի, նախասիրությունների և աշխարհայացքի, սերունդների արժեքային համակարգի տարբերության հետ: Որոշ ծնողների մոտ այն կապված է մանկության և պատանեկության տարիներին իրենց ծնողների կիրառած բռնության հետ, ինչը նրանք համարում են սովորական երևույթ և նույնը կիրառում են իրենց երեխաների նկատմամբ: Ըստ հետազոտության արդյունքների՝ երեխաների նկատմամբ բռնություններ կատարվում են նաև ծնողների կողմից ակնհռի չարաշահման հետևանքով, որի պատճառով երեխաները հաճախ դառնում են հոգեբանական և ֆիզիկական բռնության թիրախ:

4. Ինչպես ողջ հանրապետությունում, այնպես էլ Շիրակի մարզում երեխաների նկատմամբ առավել տարածված են անտեսման, հոգեբանական, ֆիզիկական և սեռական բռնության ձևերը:

Հարցումները ցույց են տալիս, որ Շիրակի մարզում երեխաների նկատմամբ կիրառվող անտեսման երևույթը առավել շատ տարածված է սոցիալապես անապահով ընտանիքներում և հատկապես այն երեխաների հանդեպ, ովքեր գտնվում են գիշերօթիկ դպրոցներում: Ջգացմունքային անտեսման ժամանակ երեխան լքվում է ծնողի կողմից, ենթարկվում է անտարբերության, սառնության, քնքշանքի բացակայության և չի արժանանում պատշաճ ուշադրության: Անտեսման դրսևորման ձև կարելի է համարել նաև ծնողների կողմից երեխաների նկատմամբ շփման, մեկուսացման և նախասիրություններով զբաղվելու արգելքների կիրառումը, ինչը մյուս մարզերի համեմատությամբ Շիրակում կազմել է 39%: Այն հետազայում կարող է առաջ բերել երեխաների առողջության և ֆիզիկական զարգացման հետ կապված խնդիրներ:

Ինչպես հանրապետության մյուս մարզերում, այնպես էլ Շիրակում, երեխաների շրջանում առավել բարձր տոկոս է կազմում հոգեբանական բռնության ձևը (92%): Ծնողների կամ դպրոցի ուսուցիչների կողմից այն դրսևորվում է նկատողության, վիրավորանքների, քննադատության, անթանկանքի, մերժումների, անընդհատ մեղադրանքների, սպառնալիքների,

վախեցնելու և այլ ձևերով, որոնք բացասական ազդեցություն են գործում երեխայի հոգեվիճակի և վարքագծի զարգացման վրա:

Ֆիզիկական բռնությունը երեխայի կամ դեռահասի նկատմամբ իրական կամ հնարավոր ֆիզիկական վնաս հասցնելն է: Ծնողների կողմից կիրառվող ֆիզիկական բռնության ձևերից մարզում տարածված են ապտակը, ծեծը, երբեմն նաև մարմնական վնաս հասցնելը, որը հարցման արդյունքներով կազմել է 22,9%: Հետազոտությունը ցույց տվեց, որ բացի ծնողներից, բռնության վերը նշված ձևերը, հատկապես ֆիզիկական, տարածված են նաև դպրոցներում: Երեխաների կարծիքով, ուսուցչին չեն քարկվելու, դասը խանգարելու, դասից փախչելու և այլ արարքների դիմաց ուսուցիչների կողմից առավել տարածված պատժամիջոցներից է համարվում ապտակը, քանոնով հարվածելը, ականջները քաշելը, ծեծը, ինչը հանրապետության մյուս մարզերի համեմատությամբ, բարձր չէ՝ 17.3%: Սոցիոլոգիական հետազոտության արդյունքներով մարզում գրանցվել են նաև երեխաների նկատմամբ ներդնատանեկան և արտարժնատանեկան սեռական բռնության մի քանի դեպքեր: Դրա վերաբերյալ բացակայում են պաշտոնական վիճակագրական տվյալները, քանի որ այդ երևույթը բնակչությունը դիտում է «ընտանեկան փակ» համակարգի տարր և որոշ ծնողներ «ընտանիքի պատիվը չարատավորելու» համար այն պահում են «տան պատերի» ներսում: Ընդհանրապես երեխաների նկատմամբ կիրառվող ապտակը և հոգեբանական բռնության մի շարք ձևեր բնակչության որոշ մասի շրջանում դեռևս ընկալվում են որպես «դաստիարակության միջոց», և հասարակական կարծիքը չունի մերժողական վերաբերմունք այդ երևույթների նկատմամբ:

5. Ուսումնասիրությունից պարզվեց, որ կապված պատժամիջոցների ուժգնության, հաճախականության, տարածվածության աստիճանի հետ, բռնությունները երեխաների հետագա զարգացման վրա թողնում են լուրջ սոցիալ-հոգեբանական բացասական հետևանքներ: Դրանք ոչ միայն մարմնական տարրեր աստիճանի վնասվածքներն են, այլև տրամադրության անկումը, ընկճվածությունը, ճնշվածությունը, զլխացավը, անքնությունը, վախի, ագրեսիայի դրսևորման երևույթները, դպրոցը թողնելու, դասերից բացակայելու, տնից փախչելու ցանկությունը: Բռնությունների հետևանքով երեխաները դառնում են դեպրեսիվ, և նրանց մեջ ձևավորվում են ընտանիքում և դրսում չսիրված և անցանկալի լինելու, ինչպես նաև ճնշված անձի հատկանիշներ, ինչը ազդում է նրանց հետագա բնավորության գծերի ձևավորման վրա:

Կոնֆլիկտային ընտանիքներում բռնությունների հետևանքով խաթարվում են երեխաների նորմալ սոցիալականացման գործընթացները, որի հետևանքով նրանք երբեմն դրսևորում են շեղված սոցիալական վարքագիծ, ինչն էլ իր հերթին նրանց սնում է մուրացկանությամբ, գողությանը, մարմնավաճառությամբ զբաղվելուն:

6. Երեխաների նկատմամբ կիրառվող բռնությունների կրճատման և կանխարգելման համար անհրաժեշտ է մարզում իրականացնել կանխարգելման և աջակցության միջոցառումներ: Բացի օրենսդրական դաշտի կատարելագործումից՝ անհրաժեշտ է մշակել երեխաների նկատմամբ կիրառվող բռնությունների դեպքերի գրանցման հստակ մեթոդաբանություն, ինչը հնարավորություն կտա դրա մասին ունենալու հավաստի վիճակագրական տվյալներ: Երեխաների նկատմամբ բռնությունների կանխարգելման համար մարզի առողջապահական, սոցիալական, դատաիրավական համակարգի, հոգեբանական ծառայությունների, պետական և ոչ պետական մի շարք կառույցների համատեղ գործունեությամբ անհրաժեշտ է ստեղծել միասնական ցանց, որը հնարավորություն կտա իրականացնելու բռնությունների կանխարգելման համալիր միջոցառումներ, ինչպես նաև երեխաներին և ընտանիքներին ցուցաբերել առողջապահական, իրավական, հոգեբանական աջակցություն: Ստեղծված այդ կառույցի և համայնքային աջակցության խմբերի հիման վրա մարզում կարելի է զարգացնել տնային այցելությունների մեթոդը, ինչը հնարավորություն կտա ռիսկային ընտանիքներում մինչև երեխաների նկատմամբ բռնությունների իրականացումը կատարել որոշակի աշխատանք: Ըստ ուսումնասիրության արդյունքների՝ երիտասարդ ծնողների և մանկավարժների շրջանում անհրաժեշտ է նաև որոշակի միջոցառումների իրականացում, որը հնարավորություն կտա բարձրացնելու նրանց տեղեկագրվածությունը և իրավական գիտելիքները երեխաների հիմնախնդիրների վերաբերյալ:

ԿԱՐԻՆԵ ՍԱՀԱԿՅԱՆ
ՌՈԶԱ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ (ՇՀՀԿ)

ՆԵՅՐՈՒԵԶՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ԾՐԱԳՐԱՎՈՐՄԱՆ
ԱՐԴՅՈՒՆԱԿԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԶԻՐԱԿԻ ՄԱՐԶԻ ԱԶԳԱԲԱԿՉՈՒԹՅԱՆ
ՇՐՋԱՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾՆԵԹԱՑՈՒՄ ԱՂԵՏԻՑ ԸՏՈՒ

Ներդրելով արանական ծրագրավորումը (ՆԼԾ) միջանձնային մոդելների համակարգ է, որը մյարդաբջիջների միջոցով արտացոլում է անձի ներքին ծրագրերը:

ՆԼԾ-ն՝ իբրև մոդելային պատկերացումների տեսական համակարգ, ուղղված է մարդու հաղորդակցմանը և զարգացմանը, ինչպես նաև անձնային հիմնահարցերի հավասարակշռմանն ու իմաստավորմանը: Ունենալով ընդգրկուն հնարավորություններ՝ այս համակարգի գործնական կիրառկմամբ կարելի է հասնել հոգեթերապևտիկ արդյունավետության:

Այսպիսով՝ ՆԼԾ-ի հիմնական սկզբունքներն են.

- Անձի ենթագիտակցական փորձը գիտակցականի վերածելու սկզբունքը, որն արդյունավետորեն օգտագործում ենք հոգեկարգավորման գործընթացում: Հոգեկարգավորման գործընթացում լայն կիրառություն ունի մահ հոգեկան ճկունության սկզբունքը: Քանի որ իրականում գոյություն չունեն զգայական փակուղիներ, հետևաբար միշտ հնարավոր է գտնել այլ ելուղիներ:
- Գերակշռող բազմակերպության սկզբունք. Քանի որ օգտագործված մոդելները կառուցվում են սուբնոդալ հասկոթյուններով, հետևաբար տեսողական, լսողական և շարժագրայական պատկերները հանդես են գալիս գերակշռող բազմակերպության մեջ, որոշակի անցումներով, որով հեշտանում են պատկերների կառավարումը և նոր՝ ցանկալի պատկերների կառուցումը:
- Մարդկային ամեն մի փորձի հակադարձելիության սկզբունք. Անհանգրստությունները դրսևորվում են տարբեր բնույթի հոգեկան պատկերների որոշակի գուգորդումներով, որոնք նկարագրում են մարդու հոգեկան առկա վիճակը: Եթե վարքի այդ գուգորդումները պատկերենք վերջից սկիզբ շրջված գծապատկերով, ապա կփոխվեն պատկերային կապերի շղթան ու դրանց հաջորդականությունը: Դրանով էապես կսեծանա հոգեկարգավորման գործընթացի արդյունավետությունը:
- Մարդու ներքին հնարավորությունների անասհմանափակության սկզբունք. Կան իրադրություններ, որոնք օբյեկտիվորեն հնարավոր չէ փոխել, բայց, շնորհիվ մարդու ներքին հոգեկան ռեսուրսների օգտագործման, կարելի է փոփոխել իրադրության սուբյեկտիվ պատկերացումները, հետևաբար մարդու վերաբերմունքը վերջինիս նկատմամբ:
- Ենթագիտակցականին վստահելու սկզբունք. Ըստ փորձի արդյունքների՝ որոշ մարդիկ առավելապես հիմնվում են գիտակցականի վրա՝ ամեն ինչ ցանկանալով բացատրել և սպացուցել: Նման պարագայում անվստահություն է դրսևորվում ենթագիտակցականի հանդեպ, և անձը դժվարանում է վերհիշել չգիտակցված առանձին դեպքեր: Մինչդեռ այս սկզբունքի կիրառմամբ հնարավոր է նվազ գիտակցված կամ չգիտակցված պահերն ուժեղացնել, օգտագործելի դարձնել:
- Դրական մտադրություն ստեղծելու սկզբունք. Հոգեկարգավորման աշխատանքը ենթադրում է միջանկյալ և վերջնական այնպիսի արդյունքներ, որոնք առաջ են բերում դրական հուզական վիճակներ և այնպիսի մտադրություններ, որոնք անձի համար ընդունելի են և ցանկալի:
- Իրականության ներկայացման կամ դրա մոդելի և բուն իրականության միջև առկա տարբերությունները պայմանավորված են նյարդաֆիզիոլոգիական, սոցիալական, անձնային-անհատական գործոններով: Անձնային մոդելի ձևախախտումը կարող է լինել մոդելավորման երեք հիմնական գործառնությունների՝ ընդհանրացման, բացթողման և աղճատման սահմաններում: Ընդհանրացումը մոդելի տարրերի կամ դրանցից

որևէ մեկի անջատումն է, մեկուսացումը երակետային փորձից և դրա բովանդակության տարրալուծումը իրականության այլ պահերի վրա: Ընդհանրացված տարրերը արտացոլում են այնպիսի բովանդակություններ, որոնց նկատմամբ անձի երակետային փորձը հանդես է գալիս որպես մասնավոր դեպք:

- Բացթողումը անձնային մոդելի որոշ մասերի վրա ուշադրության կենտրոնացումն է այն դեպքում, երբ մյուս մասերը կամ նույնիսկ ամբողջական բլոկները կարող են անտեսվել:
- Աղճատումը այս կամ այն հանգամանքի առկայության դեպքում անձի ամբողջական փորձի կամ դրա որոշ դրվագների տեղաշարժն է ենթատեքստային կոնկրետ բովանդակությունների նկատմամբ: Ներկայացված գործառնությունները ձևախախտում են անձնային մոդելները, և դրսևորվող վարքի ձևերը հեռանում են օբյեկտիվ իրականությունից՝ դադարելով վերջինիս համապատասխանելուց: Հետևաբար, հոգեկարգավորման գործընթացը նպատակատուղիվում է խեղող և կաշկանդող մոդելի ձևափոխմանը, դրանով իսկ ընդլայնելով թե՛ ընտրությունների շրջանակը, թե՛ համապատասխան վարքի դրսևորման ձևերը:

Հետադետյան ժամանակահատվածում անձի բարոյաժողովրդական, ֆիզիկական վիճակի փոփոխությունները ենթադրում են նաև սոցիալական միջավայրի, հուզական դիրքորոշումների ու չափանիշների փոփոխություններ: Եթե անձի մշակութային ստերեոտիպը կայացած է, կորուստներն անպայման ճնշում են գործադրում: Աղետյալը հոգեկան լարման մեջ լինելով՝ ոչ միայն կաշկանդված է, այլև ամեն ինչի նկատմամբ ունի նոր վտանգի, սպառնալիքի վախ: Վտանգները, դեպրեսիաները թարմացնում են հին վերքերը. խախտվում է անձի հոգեկան հավասարակշռությունը: Բավական տևական ժամանակ է պահանջվում, որպեսզի վերականգնվի նրա կյանքի բնականոն ընթացքը, ինչպես նաև օրգանիզմի օրինաչափ գործառնությունները: Մեխիկան «ես»-ի վերագտնումը դառնում է հիմնախնդիր:

Իրականության մոդելն ընկած է անձի գործունեության հիմքում: Նա գործում է համաձայն իր մոդելի, և եթե առկա են հոգեբանական բարբոտյուններ, որոնք խոչընդոտում են կամ կազմալուծում վերջինիս գործունեությունը, ապա դրանց պատճառը պետք է որոնել անձնային մոդելի ինքնատիպության մեջ: Անձի հետադետյան ասպրումների հոգեբանական հաղթահարումը, տևական գործընթաց է՝ պայմանավորված տարաբնույթ դժվարություններով: Շիրակի մարզի ազգաբնակչության հետ կատարված հոգեվերականգնողական աշխատանքների ընթացքում պարզվեց և հատկապես գործնականորեն հիմնավորվեց այն ենթադրությունը, որ աղետյալներին ծանր հոգեվիճակից հանելու, նրանց խոր վիշտը սփոփելու, կյանքի և ապագայի նկատմամբ հավատ ներշնչելու համար հույժ կարևոր

է միջանձնային հաղորդակցման գործընթացի իմացությունը՝ ներյուրելովա-
րանական ծրագրավորման կիրարկման միջոցով:

Հիշյալ սկզբունքների կիրառման հետևողականությունը հեշտացնում
է հոգեկարգավորման գործընթացը, օժանդակում ամենատարբեր իրա-
դրությունների մոդելավորմանը և էապես նպաստում հոգեթերապևտիկ
արդյունքների ձեռքբերմանը:

ՀԱՅԿԱՆՈՒՑ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ (ԼԻ)

ՇԻՐԱԿԻ ԲԱՐԲԱՆԸ ԶԱՊՈՒՄ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՈՒ «ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ» ԳՈՐԾՈՒՄ (X դար)

Դեռևս X դ. սկզբներին արդեն հայտնի և գործածության մեջ է եղել
Շապուռի Բագրատունու «Պատմութիւն» երկասիրությունը, որը նյութ է
տալիս մահմեդականության հաստատման, Բագրատունյաց թագավորու-
թյան հիմնադրման, արարների դեմ պայքարի մասին: Նրանից օգտվել և
իրենց գործերում քաղվածքներն են արել նրա կրտսեր ժամանակակից
պատմիչ կաթողիկոս Հովհաննես Դրասխանակերտցին, սպա Ստեփա-
նոս Տարոնացին՝ Աստղիկը, Ուխտանես եպիսկոպոսը: Վերջինս տեղեկաց-
նում է, որ Շապուռը եղել է Աշոտ Պատրիկ Բագրատունու որդին: «Շա-
պուռ որդոյ (Շապուռ) որդոյ) Աշոտոյ սպանի պատրակի ասացեալ ի
պատմութեան իւրոյ» (Ուխտ. եպ. «Պատմութիւն Հայոց» 1871թ.): Իսկ
Դրասխանակերտցին էլ նշել է, որ «Պատմութիւն»-ը գրված է «Գեղջուկ
բանի»:

Եվ իսկապես, Շապուռի Բագրատունին միջին հայերեն համարված ժա-
մանակաշրջանից շատ առաջ՝ X դարասկզբին գրել է բարբառախառը
գրաբարով, գուցե փորձ անելով հասու լինել լայն շրջանակներին, ինչպես
հետագայում իրենց գործերում վարվել և նշել են Մխիթար Հերացին և
Սմբատ սպարապետը: Թեև Շապուռը բավարար կրթություն է ստացել,
ինչպես հարկն է թագավորական տան անդամին, որը երևում է «Պատմու-
թյան» բուն լեզվին տիրապետելուց, սակայն հետևողական չի եղել լեզվի
նկատմամբ և խոսքը կառուցել է ազատ ոճով, ինչպես հարմար է գտել:

«Պատմութիւն»-ը, իրոք, մի վավերագիր է նրա ժամանակի՝ IX-X դդ.
լեզվավիճակի մասին: Թեև գրքի լեզուն հիմնականում գրաբարն է, սա-
կայն քիչ չեն նաև բարբառային բազմապիսի երևույթները՝ կապված թե
հնչյունաբանության, թե բարբառային բառերի առկայության, և թե խոսքի
կառույցի հետ: Իսկ այդ երևույթները վերաբերում են Շիրակ աշխարհի
բարբառին: Կան նաև Վասպուրականին հասու կփաստեր (քանի որ մայ-
րը հեղինակի Արծրունյաց իշխանական տոհմից է եղել), սակայն ուսում-
նասիրության նյութ են վերցվել Շիրակի բարբառային փաստերը:

Առաջնության կարգով նշել ենք գրքում տեղ գտած կու մասնիկով բա-
յի ներկա ժամանակի կազմության փաստը, որը Շիրակի բարբառի
կարևոր յուրահատկություններից մեկն է: Այսպես օրինակ՝ կու տառապի,
կու գործինք, կու սիրե:

Բարբառի կարևոր բնորոշիչներից են բաղաձայնական համակարգի
հնչյունական տեղաշարժ-փոփոխությունները, որոնք տարածում են գրք-
քում բաղաձայնական բոլոր շարքերում՝ եռաշարք, երկշարք և բոլոր դեպ-
քերում՝ բառասկզբ, բառամեջ, բառավերջ, ինչպես նաև ձայնավորների
հնչյունափոխություններ, ինչպես օր.՝ բիւրոց-փիւրոց, փայտ-բայտ, Գա-
զիկ-Կազիկ, դողամ-թողամ, թուր-դուր, Հերակլ-Հեռակլ, ձեր-ձեռ, ոսկե-
կուռ-ոսկեկուր, Խլատ-Լլատ, ձագ-ցագ, ջորի-չորի, քվերորդի-զվերորդի,
/ե/ երիվար, /ե/ երամակ...Միայն թուղթ բառում եռակի հնչյունափոխու-
թյուն է կատարվել դուխտ:

Առկա են նույնիսկ Շիրակյին հատուկ բառակարգի շնչեղ-ձայնեղաց-
ման երևույթներ՝ յ հնչյունի կից գրությամբ. յորէր սիրէր զնա յայրն, յան
ցան են, ինչպես նաև բառակարգին երբեմն յ հնչյունը կորցրած, կամ ե-ից
առաջ յ-ի հավելագրման փաստեր. օր.՝ /Յ/ Ոհան, /յ/ ապաղէր, /յ/ աղօթու-
թիւն, յելա:

Մոտ 85 էջանոց գրքում բավական բազմազան են հոգնակի թիվ կազ-
միչները՝ -եր, -անի, -նի, -ան, -ն -եր հավաքական մասնիկներով, ինչպես՝
նաւեր, ձիւն, ամբոցանի, ամբոցնի, դաշտներդ...

Բայի ժամանակների արտահայտության առումով բավական տարա-
ծուն բնույթ է կրում վաղակատար ժամանակի այժմյան ձևը՝ չեմ ճանաչել,
սպականել ես, թողել է, նաև հարակատար դերբայի և նրանից կազմված
արդի ժամանակաձևեր՝ ծնած, գրած է:

Բարբառի բնորոշիչներից են նաև բարբառային բառերը, որոնք մեծ
քանակ են կազմում գրքում, և որոնց շարքում կարելի է հանդիպել տարբեր
խոսքի մասերին պատկանող և տարբեր թեքումներ ունեցող բառեր, ինչ-
պես՝ դորդ, հերիք, հոս, հոն, ան, դադրեց, դարկեց, խշտի, կուշտ (կող)...

Փաստերի այս ամբողջ համախումբը թույլ է տալիս ասելու, որ Շապուհ
Բագրատունու գործը ոչ միայն պատմագրական արժեք ունի, այլև յու-
րատեսակ փաստագրում-վավերագրում է IX-Xդդ. կիրառության մեջ
եղած Շիրակի բարբառի՝ իր բոլոր առանձնահատկություններով և օրինա-
չափություններով, թե հնչյունաբանական, թե կառուցվածքային և թե
բառաֆոնդի առումներով և անփոխարինելի արժեք է ներկայացնում բար-
բառագիտական ուսումնասիրության համար: Գրքում առկա փաստերը ոչ
հաստ ու կենտ բնույթ են կրում, այլ օրինաչափ են:

Այս ամենով հանդերձ, սակայն թող այն տպավորությունը չստեղծվի,
թե Շապուհ Բագրատունին իր «Պատմութիւն»-ը գրել է բարբառային
լեզվով, ինչպես իրենից շատ հետո եկած Կրիկիան շրջանի շատ հեղի-
նակներ: Նա փորձ է արել իր խոսքը կառուցել գրաբարի սահմաններում և

շատ հատվածներում պահպանել է դասական կանոնիկ քերականության և ոճին համապատասխան լեզուն: Եվ երբ հենց այդ հատվածներում են հանդիպում հնչյունաբանական տառադարձության երևույթներ, էլ ավելի է կարևորվում նրա ավանդը հայ լեզվաբանության համար: Այդ առումով հենց իրեն կարող ենք վերադարձնել իր իսկ խոսքը՝ ասված հերոսներից մեկի՝ Ալիի կողմից Սահակ եպիսկոպոսի հասցեին. «Թմաստութիւնն առնն ի թղղէ իւրմէ ճանաչի»:

Թեև իմաստուն է եղել այրը՝ գրելով հայ ազգի համար կարևոր ժամանակահատվածի պատմությունը, սակայն հենց վերջին բառից դարձյալ բարբառային բույր է զգացվում:

ՋԵՍՍԱ ԲԱՌՆԱՍՅԱՆ (ԼԻ)

ՏԱՐԿԱ ԵՂԱՆԱԿՆԵՐԻ ԱՐՏԱՆԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆ ԸՆԴՅԵՆԵՆԻ ԲԱՐԲԱՌՆԵՐՈՒՄ

Տոմարագետների կարծիքով՝ Հին Հայաստանում, ինչպես Հին Եգիպտոսում, տարին բաժանել են երեք եղանակի՝ ելնելով կլիմայական պայմաններից: «Ամենայն հավանականությամբ Հայկական լեռնաշխարհի օրացույցը պարունակել է ձմեռ, ամառ, աշուն, կամ ավելի ճիշտ՝ ցուրտ, տաք և բարեխառն եղանակներ» (Բ. Թունանյան, Տոմարի պատմություն, 1972, էջ 36):

Ջավախքի գյուղերում տարիքավորները հիշում են, որ իրենց մեծերը տարվա մեջ երկու եղանակ էին տարրոշում: Ասենք, գյուղատնտեսական աշխատանքների առավել կարևոր շրջանն ընդունված էր գարուն հասկացության հետ զուգորդել, իսկ այդ աշխատանքների ավարտից մինչև հաջորդ տնտեսական տարին ընկած ողջ ժամանակահատվածը՝ ձմեռ:

Հայերենի բարբառներում գարուն, ամառ, աշուն, ձմեռ հասկացությունների բառային դրսևորումների մասին կարելի է ասել, որ շատ բարբառներում գործածական են հոգնակերտ մասնիկով գարունք, աշունք ձեվերը, ինչը բնորոշ չէ ամառ և ձմեռ անվանումների համար: Բարբառների գերակշիռ մասում գարուն և աշուն բառերը -ան հոլովման են ենթարկվում, իսկ ամառ, ձմեռ՝ -վա հոլովման: Հոգնակերտի առկայությամբ դրսևվորվող, ասենք, Արարատյան բարբառին բնորոշ է այս ժամանակամիջ բառերի համար -վա հոլովում ունենալը, ինչպես՝ գարունքվա, աշունքվա, ամառվա, ձմեռվա:

Աշուն բառը լեզվաբանները ներկայացնում են հնդեվրոպական անվանումների շարքում, բայց չեն ստուգաբանում: Գ. Ղափանցյանը աշուն բառին առանձին չի անդրադարձել, բայց գարուն-ի առիթով գրում է. «Ենթադրվում է, որ հայոց գարուն ձևը ազդված է աշուն բառից, ինչպես, ասենք, ձևաբանական հարմարեցում (բառային առնմանություն) կա ձմեռն-

ամառն, երկին-երկիր *ձևերում*» (Գ. Ղափանցյան, ՀԼՊ. հին շրջան, 1961, էջ 316):

Ձմեռ բառը ըստ Հ. Աճառյանի, ածանցման մեջ է մտնում ձմեռն և ձմեր ձևով՝ *հողի ազդեցությամբ ո-ի փոխվելով* (Հ. Աճառյան, ՀԱԲ. հ. 3, էջ 156): Հայերենի բարբառներում այս բառն օրինաչափորեն *հնչյունափոխվել է, ինչպես՝* ձրմեռ (Երևան, Պոլիս, Մուշ, Ակն, Կարին), ձրմեր (Թիֆլիս), ձրմրեռ (Խոյ, Վան), ձրմրեռներ (Ղարաբաղ), ցրմիռ (Տիգրանակերտ), ձրմիռ (Քեսար) և այլն:

Բաղադրիչների միասնությամբ իմաստի նույնություն արտահայտող հարադրություններ կազմելիս ձյուն և ձմեռ ձևերը, որոնք սերում են նույն արմատից (ըստ վերոհիշյալ աղբյուրների), *հանդես են գալիս հարակցական բաղադրիչներով՝* ձին-ձրմեռ (Լռոի), ձուն-ձրմրեռ (Մուշ), ձյուն-ձրմեռներ (Ղարաբաղ) և այլն:

Բասենի Ամպտոյու գյուղի խոսվածքում *առկա է մի եզակի ձև՝* գայմարի: Արմատական բառարանի ձմեռ բառահոդվածի տակ Հ. Աճառյանը նշում է վրացերենում *առկա* զամբարի *համապատասխանությունը և այն կապում պարսկերեն zambhar «կարի ցուրտ»* ձևի հետ (Հ. Աճառյան, նույն տեղում):

Կարսի, Բասենի, գյուղերի խոսվածքներում գործառող գայմարի բառը, *հավանաբար, իրանական այս փոխառությունն է՝* հնչյունափոխական համապատասխան զարգացումներով:

ԽԱՉԻԿ ԲԱԴԻԿՅԱՆ (ԵՊՀ)

ՂԱՐՉՎԱԾԱՅԻՆ ՄԻԱՎՈՐՆԵՐԸ ԾԻՐԱԿԻ ԽՈՍՎԱԾԵՐՈՒ

Լեզվի դարձվածները տվյալ լեզվի աղն ու համեմունքն են, այդ լեզուն կրող ժողովրդի հոգևոր մշակույթի հարստությունը: Դարձվածները իմաստավորվել են ժողովրդի դարավոր փորձով, այդ առումով էլ *հանդես են գալիս կյանքի բոլոր բնագավառներում՝* թե՛ գրավոր և թե՛ բանավոր խոսքում, նրա բոլոր ոճերում՝ խոսքը դարձնելով պատկերավոր, սեղմ, դիպուկ ու արտահայտիչ. այսինքն՝ *դարձվածով ասված՝* մեխը ճիշտ տեղին են խփում: Քանի որ ԴՄ-ները ժողովրդի մտածողության ու կենսավորձի արդյունք են, հետևաբար նույն ժողովրդի տարբեր բարբառներում նույն վերահիմաստավորված միտքն արտահայտվում է այդ բարբառին հատուկ բառապաշարով, քերականական իրողություններով, շեշտադրությամբ ու հնչերանգով: Այսպես, Շիրակի խոսվածքին հատուկ Աժան հավը կչկչան կեղնի դարձվածը նույնն է նաև Ալաշկերտի, Բուլանդղի, Կեսարիայի բարբառներում, բայց Լռոի, Վանի և Վաղարշապատի խոսվածքներում կա Չու ածող հավը կչկչան կլլի, իսկ Ղարաբաղի բարբառում *ասում են* Կրկչան հավը կրկկրան կլլլի: Շատ բարբառներ ունեն իրենց յուրահատուկ

ԴՄ-ները, որոնք սյուս բարբառներում չկան կամ քիչ գործածական են: Օրինակ՝ Շիրակի հետևյալ ԴՄ-ները ուրիշ բարբառներում չենք հանդիպել՝ Շունը շապիկ է հագել, կատուն՝ վարտիք, գլխին քարկտի խաղալ, երեսից կուտ էրթալ, ոտները լիզու առնել, Արևը երթիկն անցավ, Պատկել է սելի հովին, կկարծե՛ իրա հովն է, մկի շեռը ջաղչին օգուտ է և այլն:

ԴՄ-ները բաժանվում են երկու մեծ խմբի՝ հաղորդակցական (սրանք ունեն ստորոգում և համարժեք են նախադասություններին) և անվանողական (սրանք համարժեք են բառերին): Հաղորդակցականները լիմում են պարզ (ինչպես համառոտ, այնպես էլ՝ ընդարձակ) և բարդ, միակազմ և երկկազմ: Համառոտի օրինակներ՝ Հակոն տունը չէ (անուշադիր է կամ անհասկացող), թափանը յեղոտել է (հարստացել է), ամակո՛ Երուսաղեմ (հեզմանք), իշտայիո՛ քացախ (հեզմանք): Պարզ ընդարձակի օրինակներ՝ Աղն է կերել մատաղը (հանուն ընկերության, մտերմության, քարեկամության ինչ-որ մեկի թերությունները ներել, հանդուրժել), Բերանը լոբի չի թրջի (գաղտնիք պահել չգիտի), Պապն ամեն անգամ գաթա չի ուտել (միշտ չի հաջողվի), Թևերի տակ ձմերուկ չի մտնի կամ Ուրախությունից ճրոթ կենել (շատ է ուրախացել), Կերած բողկերը տես (դրա համարձակությանը նայիր), Հորը թուքունը թափի (հեզմանք) և այլն: Բարդ նախադասություններ են՝ Կամ աղն է պակաս, կամ՝ մաղը (որևէ բանի պակաս ունի), էծն իրա ոտով կկախեն, օչխարն իրա (պատիժը՝ ըստ արժանվույն), Արտը խախտու, մահանեն՝ կարկուտ (ասվում է այն մարդու վերաբերյալ, ով իր թերությունները ցանկանում է ուրիշ բանով կոծել), Ամեն խաղ խաղցանք, մնաց «սարի սնգեն» (իրը թե բոլոր կարևոր հարցերը լուծվեցին, մնացին ոչ կարևորները):

Շիրակի խոսվածքում բառերին համարժեք անվանողական ԴՄ-ների ճնշող մեծամասնությունը բայական է, այսինքն՝ ԴՄ-ի գերադաս անդամը անորոշ դերբայն է. մի քանի օրինակներ՝ առու թռնել, մույնն է՝ լվի գնալ, մեկի բոստանը քար գցել (կողմնակի ճանապարհով խոսքը մեկին ուղղել), կակուտ տամարը բռնել (մեկի թույլ տեղը գտնել), հին դարմանը քամուն տալ (անցած, գնացած բաները նորից հիշել), հոգին ջուրը դնել, մույնն է՝ բկին չոբել, հոգին բուռը հավաքել, դռանը կացին կախել (նեղել), ուղտը (դավեն) մատել, կուզեկուզ ման գալ (ասվում է այն մարդու մասին, որը աշկարա մեծ գործ է բռնել, քայց աշխատում է ցույց չտալ), գլխին երկանք աղալ (սուտ ու մուտ բաներով գլուխը տանել), թանը անփչել խմել (իրև թե քաջ, ամենակարող ձևանալ) և այլն:

Շիրակի խոսվածքի գոյականական, ածականական, մակբայական և եղանակավորող ԴՄ-ները հիմնականում համընկնում են գրական ու ժողովրդախոսակցական ԴՄ-ներին, որոշ դեպքերում ունեն միայն բառային և արտասանական տարբերություններ, դրա համար էլ տեղի սրության պատճառով դրանց չենք անդրադառնում:

Ինչպես շատ խոսվածքներում, այնպես էլ Շիրակում մարմնի մասերի անվանումներով ԴՄ-ների մեծ մասը համընկնում է համագործածականների հետ: Քերենք ինչ-որ չափով տարբերակվողներից մի քանիսը. գլխին չաքուն կոտրել, գլխին քարկտի խաղալ, գլուխն աղալ, գլխի չաքմաջեն ցարդել, աշկը շոռ, սրտի շուշեն կոտրել, սիրտը չոքերն իջնել, սրտին մե քիզ եղ քսել, սիրտը բերանը բերել, թուքը կատիկը թռնել, ձեռքի մեջ ձվածեղ էնել, միս ու եղունգի արանք մտնել, մուխը պնչերից հանել, ոտները լվալ՝ ջուրը խմել և այլն:

Դարձվածային համակարգում մեծաքանակ են մարդու կողմից ընտելացրած և իրենց շրջապատում ապրող կենդանիների ու թռչունների անվանումներով կազմված ԴՄ-ները: Դրանցից Շիրակի տարածքին ավելի բնորոշ են՝ Շունը շան միս չի ուտե: Շունը սատկացնողին քաշ կուտան: Չթռչի շան օրն ընկնել: Մե դռան շան պես յուլա գնալ: Շունը շապիկ է հագել, կատուն՝ վարտիք: Խոսվածքում բազմաթիվ դարձվածներ կան էլ քառով, որով բնութագրվում է հիմար, անգնետ, անհասկացող, անհիմաստ, պայարդյուն գործ կատարող մարդը՝ Մեծ էշն ախտն է մնացել: Էլի են էշն է, փախանն է փոխվել, Էլի իրա էշը քշել: Էրկու իշու գարի չջուկել: Աղոթած էշ, Իշու գատկին, Իշուն քեռի կանչել, Իշունն սատելը մեկ այլք է, իջնելը՝ երկու և այլն:

Քերենք խոսվածքին բնորոշ ԴՄ-ներ այլ կենդանիների անվանումներով՝ Ագռավի տեսած սերմը չի կանընչի: Ասլանի բերան ճղել: Գելը ամպ օր ման գուքա: Գիլու հետ ուտել, տիրոջ հետ «վայ տեր» կանչել, Գելթոզի էնել: Քեռու եզան գեղից: Էփած հավի խնդալը գուքա: Մուկը ծակը չի էրթա, ցախավելը պոչէն կկախեն: Էշը կերել, պոչից խոտվել է: Մատանի մայլեն քյանդրբազ խաղալ: Շունը մի յարով չի սատկի և այլն:

Խոսվածքում բազմաթիվ դարձվածներ կան՝ առաջացած գյուղատրնտեսական գործիքների, հանդ ու հողի և գյուղացու հետ կապված բազմաթիվ առարկաների, երևույթների ու գործողությունների անվանումների հետ. ինչպես՝ Կամը կալից հանել, Կամը առնել քարերն ընկնել (խոսակցության նյութը շեղել), Մանգաղդ սուր է՝ խոսքը կտուր է (սանելիքը արժեք ունի, եթե հովանավոր ունես), ջաղացի քար (կայուն, անասան մարդու մասին), Ջաղացը ջուր կաղա (սանելիքը արժեք չունի), Սիրտդ տեղ եղնի՝ պուխկդ եղ կեղնի, սելիդ առնին կտորի (գործը կիսատ մնա, նպատակիդ չհասնես), Օջախիդ ծուխը մարի (անեծք), Արտը խախտու՝ մահանան կարկուտ, վերին արտի ցորեն, ճիպուտը կամին դնել:

Դարերի ընթացքում, ելնելով կյանքի փորձից, ժողովուրդը գույներն էլ է իմաստավորել՝ մի գույնի հետ կապելով բախտավորության ու կյանքի, մյուսի հետ՝ դժբախտության ու մահվան պայմանականություն, և գույների անվանումները դարձել են կյանքի այս կամ այն կողմի խորհրդանիշը:

Հատուկ ընդգծելի է, որ Շիրակի (և ոչ միայն Շիրակի) բարբառում ավելի շատ դարձվածներ են ստեղծվել սև գույնով (Ամենայն հավանակա-

նութամբ, դա պայմանավորված է մեր ժողովրդի ոչ ուրախ բախտով ու ճակատագրով): Մյայես, սև գունանունը բազմաթիվ գոյականների հետ գործածվելով՝ անհաջողություն, մահ, դժբախտություն է խորհրդակշռում՝ սև ամպեր, սև աղվես, սև ազգավ, սև անուն, սև ամիս, սև բախտ, սև բիծ, սև գիր (թուղթ), սև գարուն, սև գործ, սև դուռ, սև դատ, սև թելը թելել, սև կատու, սև կոպեկ, սև հայ, սև հոգի, սև հարսնիք, սև շուն, սև շոր (եր), սև սիրտ, սև սատանա, սև օր (եր) և այլն:

Մև ածականը հաճախ էլ բայերի հետ է գործածվում՝ Գլխուղ սև գա: Մև գրողի ռաստ գաս, երեսը սև էնել, ճակտին սև գրել, անունը սև քարին գրել, սև քուն մտնել, սև օրը լալ, սև կապել և այլն: Խոսվածքում այլ գունանուններով համեմատաբար քիչ ԴՄ-ներ կան:

ՀԱՅԿԱՆՈՒԹ ՄԵՍՐՈՊՅԱՆ (ԼԻ)

ԱՐՄԱՏԱԿԱՆ ԱՆԱԿԱՆՆԵՐԻ ՇՈՍԱՆՇՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿԱՐՆՈ ԲԱՐԲԱՌՈՒՄ

1. Նյութը ժամանակակից արևելահայերենի արմատական ածականների՝ Կարնո բարբառում առկա համարժեքներն են, հոմանիշների հնչյունական, բառակազմական, իմաստաբանական և այլ դրսևորումները:
2. Գրական հայերենի արմատական ածականների դիմաց Կարնո բարբառը հանդես է բերում հոմանիշների բառակազմական առումով զանազան կադապարներ՝ ա) պարզ կամ ածանցավոր բառեր, ինչպես՝ շենքով (շեն+ք+ով) «լավ», Կ., պահստական (պահ+ուստ+ական) «ընտիր», Շիր. և այլն, բ) բարդ բառեր խելթթափ (խել+առ+թափ) «խև», Կր. և այլն: Հանդիպում են նաև հարադրավոր բարդություններ: Քիչ չեն բառակապակցությամբ և նկարագրական եղանակով արտահայտված հոմանիշները՝ նռան հատ (հատկացուցիչ-հատկացյալ), Կր. «կարմիր», նստի նե, վարդ, կայնի նե, մարդ, Մխք., «ազնիվ», ջրի պես պարզերես (համեմատություն), Շիր., սատանի ճիտ վրա նստած, Շիր. և այլն:
3. Կարնո բարբառում հանդիպում են իմաստաբանորեն երկբարդացրիչ, երբեմն եռաբարդացրիչ և ավելի, ածականներ: Դրանք այն բառերն ու բառակապակցություններն են, որոնք զանազանվում են բազմիմաստ բառերից և միաժամանակ արտահայտում են երկու իմաստ, օրինակ, մարխոշ (Ար. Կր.) ածականը միաժամանակ նշանակում է և՛ թթու, և՛ ինչ-ինչ քաղցրությամբ դուրեկան: Օրինակ՝ լոլօզ նշանակում է միաժամանակ և՛ շատ բարակ, և՛ երկար և այլն:
4. Մեծ թիվ են կազմում փոխաբերական իմաստներով դրսևորված հոմանիշները: Բնականաբար դարձվածքներով արտահայտված հոմանիշները ևս ունեն փոխաբերական իմաստ: Փոխաբերաբար արտահայտված հոմանշային շարքում մեծ թիվ են կազմում մասնավորաբար կենդանա-

կան աշխարհի, կրոնական հավատալիքների և այլնի հետ առնչվող հոմանիշները, այսպես՝ մեղա աստծու չասող Շիր. աստված չունեցող Ախք. աստծուց չվախեցող Շիր., իսկ՝ իրեն համար ժամ չանող, ուրիշի համար պատարագ անող, Շիր. Ախք., ուրիշին քարոզող, իրան լուռզող, Շիր., «նվաստ, չնչին»՝ ո՛չ օրհնելու, ո՛չ անիծելու, Աշտ. Շիր., ո՛չ մոլլի պուխ (ծոպ), ո՛չ տերտերի ծուխ, Կր, «խարդախ»՝ վանքի հավերը ուտող սուտ ճգնավոր, Շիր. և այլն:

Այս շարքում մեծ թիվ են կազմում «սատանա» բառով կազմված բանակապակցություններով արտահայտված հոմանիշները, որոնք հիմնականում բնորոշ են արևելյան խմբակցության Արարատյան և Թիֆլիսի բարբառներին և արևմտյան խմբակցության Փոքր Ասիայի բարբառախմբի Խարբերդի և Մերաստիայի, մասամբ նաև Կարնո բարբառներին: Այս հարցում Կարնո բարբառի մեջ առանձնանում են մասնավորաբար Շիրակի և Ջավայքի խոսվածքները: «Սատանա» բառով կազմված արտահայտությունները հիմնականում հոմանիշ են համառ, ըմբոստ ածականներին. օրինակ՝ սատանի ձիու վրա նստած, Թր., Շիր., սատանի ձիուն հեծնած, Շիր. Չվխ. և այլն:

5. Արմատական ածականները Կարնո բարբառում ունեն նաև իմաստային որոշակի սահմանափակումներով հոմանիշներ, այսինքն՝ կարող են վերաբերել միայն կնոջ կամ տղամարդու, երեխայի, կենդանու, բույսի և այլն: Օրինակ՝ «բարձր» ածականին հոմանիշ բերնով դուշ բռնող, Բասեն, արտահայտությունը բնորոշում է միայն բարձր հասակ ունեցող մարդկանց, նույն խոսվածքում կանանց խոտեր վառող «բոզ, պագշոտ» ածականների նկարագրական եղանակով արտահայտված հոմանիշը ասվում է միայն անբարո կանանց մասին:

ИРМА БАБАЯН (НИ)

**К ВОПРОСУ О НРАВСТВЕННОМ ИДЕАЛЕ
ЛИЧНОСТИ, ОБЩЕСТВА, МИРА**

I I I-е тысячелетие – это вновь мечта всего мира о лучшем будущем. А между тем история человечества—это история войн, революций, геноцидов, колонизаций и деколонизаций стран и народов.

Накануне XXI века все человечество вошло в безысходный экономический, политический и этно-расовый тупик. Этот планетарный кризис упирается в нравственность человеческого фактора.

Думается, не последнее место в этом процессе сыграли атомизация общественных наук, их неприкладной характер и агрессивность “индустриальной религии” (выражение Э. Фромма) вогатых наций, страдающих имперским мышлением.

К этим выводам привели не только исторические труды, но и исследования философов, социологов, психологов, экономистов XXв., затрагивающих предложенную постановку вопроса.

К тому же хотелось бы совершить и свой поиск обозначенной проблемы, исследуя театральное искусство В. Аджемяна, конкретно, “Шахнаме” М. Джанана, “На дне” М. Горького, “Высокопочтимые попрошайки” А. Пароняна, созданные в Ленинакане.

Философское осмысление режиссерской концепции “Шахнаме” по глубине мысли сопоставимо с серьезнейшим трудом Гюстава Левона “Психология социализма”, автора “Психология толпы”, “Психология народов”... А В. Аджемян создал капитальный труд “Психология власти”. В этом мире нет места никому, кроме мечтающих о приходе к власти.

“На дне” – это исключительно психологический спектакль, где режиссер отстаивает право на жизнь даже павшего человека.

“Высокопочтимые попрошайки” – это армянская “Турандот”. В этом спектакле исползуется “Вахтанговская импровизация”, но критика, отмечая рождение нового “Пароняновского театра”, в искрометном смехе видит трагическое начало.

Эти три спектакля являют совой “Политический театр”, создающий идеалы иного мира, общества, Человека.

ЭЛЕФТЕРИЙ ХАРАЦИДИС (ФУГ)

ОСОБЕННОСТИ ЭТНОКУЛЬТУРНОЙ АДАПТАЦИИ ГРЕКОВ – ГЮМРИЙЦЕВ В ГРЕЦИИ

Последнее десятилетие прошедшего столетия ознаменовалось распадом полиэтнического государства - Советского Союза. Последствием этого процесса стало образование новых государств, что привело к появлению прозрачных государственных и таможенных границ, к разрыву культурных, информационных и экономических связей, а определённую часть населения этих государств поставило перед проблемой выбора страны проживания, вовлекло огромные массы людей в миграционный процесс. Последнее, несомненно, стало самой острой проблемой для нетитульных народов новообразованных государств.

Помимо этого, по справедливому замечанию Л. Рыбаковского, в качестве не менее сильно действующих стимуляторов, вовлекающих огромные массы людей в миграционный поток, можно рассматривать вооружённые конфликты, ущемление прав некоренного населения в

законе о гражданстве, в избирательном праве, в законах о государственном языке и собственности и т.п. (1,73).

В указанный период и при вышеприведённых обстоятельствах наблюдается резкое повышение значения этнокультурной дистанции между титульным и нетитульным народами этих государств. Это чётко прослеживается в странах Центрально-Азиатского региона, в особенности между русскоязычным, в частности славянским населением, и титульными народами новоявленных государств. В указанном регионе именно это обстоятельство стало одним из наиболее серьёзных факторов формирования миграционного поведения нетитульного населения в условиях, «когда за основу построения новых государств преимущественно был принят этнический принцип, и они стали проводить этническую политику» (2, 6). Что касается греческого населения этого региона, то будучи соотнесённым к нетитульному населению, оно не стояло в стороне от общего процесса.

В других регионах бывшего Советского Союза усилению миграционного настроения нетитульного населения способствовали и геополитические изменения. Ослабление культурных и экономических связей между бывшими республиками, их новые экономические и политические ориентации обострили у некоренного населения чувство неуверенности в будущем и страха полной изоляции от России и европейских стран бывшего Советского Союза, усилили у них чувство этнокультурного дискомфорта (3,7). Неслучаен факт массового выезда греческого населения из этих регионов уже с конца 1980 годов.

В отличие от стран Центрально-Азиатского региона из европейских республик бывшего Советского Союза - России и Украины – поток выезжающих на постоянное место жительства в Грецию греков был намного меньше (4, Вергетти,42). Из республик Закавказья выезд греческого населения приобретает массовый характер, и уже к середине 90-ых годов прошедшего столетия здесь не приходится говорить о компактном греческом населении. В указанном регионе к сильным выталкивающим факторам для нетитульного населения, в их числе и греков, можно отнести: во-первых, территориальные претензии как внутригосударственные так и межгосударственные (например, в Грузии абхазский вопрос, конфликт между Арменией и Азербайджаном по вопросу Нагорного Карабаха и др.), и, во-вторых, социально-экономические проблемы, возникшие как следствие указанных конфликтов (например, экономическая блокада Армении).

Таким образом, изучение миграционного поведения нетитульного народа, в нашем случае греческого, в странах, образовавшихся после распада СССР, является актуальным со многих точек зрения.

На наш взгляд, не менее актуальным является изучение миграционного поведения греков-гюмрийцев как отдельной этнографической группы, разнящейся от общей массы греков Армении своими этнокультурными особенностями. И, конечно же, актуальным представляется освещение вопросов, связанных с адаптацией этой группы к новым условиям жизни в Греции.

В нашем сообщении, которое в основном мы строим на полевом материале, собранном среди греков-гюмрийцев, мы стремились рассмотреть в основном, на наш взгляд, две важные, тесно взаимосвязанные между собой проблемы: а) причины, которые формируют миграционное поведение греков г.Гюмри, и б) (уже как следствие) их переселение в Грецию и процесс адаптации к новым условиям жизни.

Для выяснения мотивов миграции респондентам были предложены несколько блоков вопросов. При этом респондентами были представлены разных возрастов к моменту переселения. Первый блок состоял из вопросов о социально-экономических мотивах, второй блок вопросов касался этнических мотивов миграции, а третий – конечной цели переселения, т.е. стране предполагаемого выезда и процесса адаптации в ней.

Отвечая на первый блок вопросов, почти все респонденты основным мотивом своего переезда считают резкое ухудшение социально-экономического состояния в Республике, в частности в г.Гюмри, что было связано с землетрясением, войной и экономической изоляцией.

Из ответов на вопросы второго блока, связанных с этническими мотивами, маленькая их часть касалась страха перед углубляющимися межэтническими конфликтами, которыми было охвачено всё Закавказье.

Ответы на вопросы третьего блока были однозначны – страной предполагаемого выезда была выбрана Греция.

Что касается процесса адаптации, были предложены вопросы, связанные с причиной выбора Греции страной проживания. Из ответов на эти вопросы формируется своеобразный «образ» Греции, который в процессе адаптации трансформируется из образа страны «всех греков» в том числе и их страны, в страну с другими культурными традициями, законами и другим восприятием греков из бывшего СССР с ничего не значащим для них этнонимом «росопонтиос» или просто «росос», который употребляют, называя их, не только коренные жители Греции, но и все средства массовой информации страны.

Следующий блок вопросов был направлен на выявление социально-экономических проблем, мешающих быстрой адаптации к новым условиям. Из ответов видно, что самым социально незащищёнными яв-

ляются представители старшего поколения, в основной своей массе пенсионеры, которые фактически получают маленькое пособие. Естественно, их услуги не востребованы на рынке труда. Основная их масса не владеет понтийским диалектом, не имеет возможность приобщиться к современному греческому языку, что в свою очередь усиливает в них чувство изолированности от общества и т.д.

Иначе обстоят дела в среде представителей среднего поколения. Многие из них переквалифицировались, имея сейчас востребованные и хорошо оплачиваемые специальности на рынке труда. Небольшая часть из них, выучив язык и сдав соответствующие экзамены, работают по специальности.

Что касается молодого поколения греков - гюмрийцев, то следует отметить, что та часть из них, которая училась в старших классах до приезда в Грецию, в основном стали работать, помогая родителям преодолеть экономические трудности и т.д.

Дети младшего школьного возраста получившие среднее образование в Греции, учатся в вузах страны, устраиваются работать по специальности и являются самой приспособленной к греческой действительности частью греков Гюмри.

ФЕОФАНИС МАЛКИДИС (ФУГ)

ГРЕКИ - РЕПАТРИАНТЫ И БЕЖЕНЦЫ ИЗ БЫВШЕГО СССР В ГРЕЦИЮ ПОСЛЕ 1991 ГОДА

Греческая община в бывшем СССР. Массовые переселения различных народов, в том числе и греков, в последние годы привело к появлению огромной армии репатриантов и беженцев в Греции. Это стало следствием, в частности, развала СССР и социалистической системы вообще, а также быстро развивающимися процессами глобализации.

Основная масса греков, проживавших в бывших республиках Советского Союза, обосновались там в основном в 19 – 20 веках: одни – добровольно, другие – вынужденно, спасаясь от турецкого ятагана. В пределах Российского государства в 19 веке, позже и СССР, греки мирно сосуществовали с другими народами: и титульными, и не титульными. В течении почти двух веков они сохранили многие им присущие культурные характеристики. Однако сегодня в их культурно-бытовом облике присутствуют черты, присущие соседним народам.

Согласно официальной переписи населения 1989 года в СССР проживало 358 068 греков. Однако, реальное количество греков намного

превышает данные переписи, т.к. многие из них во время переписи относили себя к титульному народу республики в котором они проживали, т.е. украинцами, русскими, грузинами и т.д.

Таким образом, часть греков перестаёт заявлять о своей национальной принадлежности, что было связано с различного рода политическими, социальными и другими причинами (репрессии, ссылки, межэтнические браки и т.д.), усиливающимися ассимиляционные процессы в греческой среде. Основываясь на вышеприведённых фактах и проведя свои подсчёты, греческая сторона называет цифру 500 000 греков, которые проживали в бывшем СССР до его распада.

До 1991 года, согласно некоторым данным, в Армении проживало около 7000 греков, часть из них - в Шираке. Греческое население Ширака (городское и сельское), на наш взгляд, имея греческое самосознание в культурно – бытовом и языковом плане, в большей степени, чем в других районах Армении, подверглось ассимиляции.

Одним из важных элементов, подпитывающих этническое самосознание греков как в СССР, так и в Армении, была и остаётся религия (православное христианство), которая, будучи элементом духовной культуры, выделяла греков из окружающих других этнических и социальных групп.

Религия в конкретном социальном и политическом окружении действовала не только как фактор укрепления этнического самосознания греков, но стала фактором притяжения между отдельными частями греческой общины.

Одним из определяющих культурно-бытовых характеристик греков СССР является двуязычие. Многие греки бывшего Советского Союза помимо родного языка (понтийского диалекта греческого языка) владели и русским, а в национальных республиках ещё и языком титульного народа республики. Это чётко прослеживается в Грузии и Армении.

Однако после закрытия греческих школ в 1937 году родной язык греков оказался под угрозой потери, потому что им пользовались только в кругу семьи, которая в сложных условиях ассимиляционных процессов становится единственным его защитником.

Что касается греков Ширака, то здесь отличительной чертой языковой ситуации явилось то, что греки не говорили на родном языке уже с начала 20 века, а к концу 20 века многие из них считали родным русский или армянский.

2. Репатрианты и беженцы в Греции. Межэтнические конфликты, всплеск национализма, религиозный раздор, паралич экономики, сопровождаемый ростом инфляции и преступности в республиках бывшего

СССР, подтолкнули греков к переселению в Грецию в поисках лучшей жизни.

Последствия указанных причин сказались как на отдельном человеке, так и на всём обществе: потеря человеческих жизней, разрушение социальной структуры, развал экономики, взрыв преступности, чувство незастрахованности и недееспособность государственной машины решить какие-либо возникающие проблемы.

Таким образом, спасаясь от этих социальных потрясений, греки из СССР эмигрируют в Грецию, где социальные, религиозные, языковые и др. факторы были более благоприятными для безболезненной адаптации греков-репатриантов (и беженцев) в новом обществе. Первые потоки греков из СССР, представляющих собой однородную массу, с точки зрения, экономической, политической, социальной, культурной и этнической, выдвинули на первый план проблему их адаптации к новым условиям жизни в Греции. С этой целью Европейское сообщество поддержало экономически правительство Греции, которое, в свою очередь, создало специальные комитеты по приёму и обустройству репатриантов. Так в 1990 г. был учреждён Национальный Комитет по приёму и устройству репатриантов и беженцев.

Проблемы, с которыми столкнулись репатрианты и беженцы из бывших республик Советского Союза, были сопряжены с поиском работы, со знанием современного греческого языка, с жильём, с феноменом социальной изоляции, с адаптацией молодёжи к новым условиям, с их обучением в вузах Греции и т.д.

3. Выводы. Греков, переселившихся в Грецию после 1991 года из бывшего СССР, свыше 150 000. Поток продолжается и в наши дни, но в менее значительных количествах. После приезда в Грецию они встречают массу проблем, связанных с процессами адаптации к новым условиям жизни. С подобными по характеру проблемами сталкивались греческие власти в начале 20 века, когда греки-переселенцы из Турции наводнили страну. Разницу можно наблюдать только в масштабах и в самом процессе адаптации, что, скорее всего, связано с количественным и качественным составом репатриантов. Сегодня, как и начале 20 века, чувствуется необходимость в более тщательном научном анализе проблемы, результаты которого будут использованы властями для правильного решения проблем, с которыми сталкивается новое поколение греков – репатриантов в процессе адаптации к новым условиям жизни в Греции. Наше сообщение в этом смысле призвано внести маленький вклад в решение этих проблем.

ԱՐՏԱԿ ՄԱՐԿՈՍՅԱՆ (ՀԱԻ)

ԸԱՅԱՍՏԱՆԻ ԸՆԴՐԱԴՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԱՃԻ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐՆ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ԸՏՈ

Բնակչության բնական աճը այն կարևոր բաղադրիչներից մեկն է, որն ապահովում է հասարակության բնականոն զարգացման գործընթացը և հնարավորություն է տալիս դրա հիման վրա կատարել ռազմավարական կանխատեսումներ:

Հայաստանի անկախացումը, որն իր հետ բերեց մեծ փոփոխություններ մեր կյանքի բոլոր բնագավառներում, իր ազդեցությունն ունեցավ նաև բնակչության ժողովրդագրական գործընթացների վրա :

Ինչպես ցույց են տալիս խորհրդային տարիներին անցկացված մարդահամարների արդյունքները, Հայաստանի Հանրապետության բնակչությունը բնականոն և հաստատուն աճ ուներ՝ տարեկան միջին 1,5 %-ով: (Հայկական սովետական հանրագիտարան, 1987, էջ 3): Այս ցուցանիշը բարձրերից մեկն էր նախկին Խորհրդային Միության հանրապետությունների մեջ:

Եթե 1980թ. մինչև 1990թ. Հայաստանի բնակչության աճը կազմել էր 484.200 մարդ, ապա 1991թ. մինչև 2001թ. վերոհիշյալ ցուցանիշը իջավ մինչև 271.843 մարդ: Այսինքն անցյալ դարի 80-ական թթ. աճի տեմպերը զգալիորեն գերազանցում են 90-ական թթ. ցուցանիշները, իսկ այս դարի առաջին տարիները ցույց են տալիս, որ ծննդաբերության ներկա տեմպերով բնական աճն այս տասնամյակում կարող է կազմել ընդամենը 100-120 հազար մարդ:

Վերը նշված թվերը ցույց են տալիս, որ 20-րդ դարի վերջին տասնամյակի բնական աճի տեմպերը համեմատած նախորդ տասնամյակի հետ կրճատվել է 1,7 անգամ, իսկ բնական աճի դինամիկան սկսած 1992 թ. առայսօր արձանագրում է նվազելու միտում, որը շարունակվում է մինչև օրս: Ծննդաբերության տարեցտարի նվազման պատճառները պետք է բացատրել բնակչության ոչ միայն վերարտադրող հատվածի զգալի մասի բացակայությամբ, այլև հանրապետությունում առկա սոցիալ-տնտեսական ծանր իրավիճակով: Բնակչության բնական աճի վրա իր ազդեցությունն է թողել արտագաղթը, որի հետևանքով Հայաստանից ներկայումս բացակայում է բնակչության մեկ քառորդ մասը: Հանրապետությունում գրեթե 3 անգամ նվազել է ամուսնությունների թվաքանակը: Հայկական ընտանիքը, որը մինչև 80-ական թթ. միջին հաշվով բաղկացած էր 4-5 մարդուց, այսօր «փոքրացել է»՝ կազմելով 3 մարդ: Մակավ է այն ընտանիքների թիվը, որտեղ երեխաների քանակն անցնում է երկուսից :

Այս թվերը մտահոգիչ են, մեր իշխանավորները պետք է նորոպի մշակեն ժողովրդագրական քաղաքականություն: Այսօր շատ է խոսվում ար-

տագաղթը մեղմելու մասին, որի գլխավոր նախապայմանն է համարվում տնտեսական աճի և կենսամակարդակի բարձրացումը: Մակայն ներկա պայմաններում ավելի հրատապ խնդիր է ծննդաբերության աճի ապահովումը՝ առաջիկա տարիներին այն հասցնելով տարեկան 45-50 հազարի: Մրան հասնելու համար պետք է խրախուսել երիտասարդ ընտանիքներին, մասնավորապես՝ սոցիալ-տնտեսական պայմանների բարելավման և յուրաքանչյուր ծնվող երեխայի դեպքում դրամական շոշափելի հատկացումներ կատարելու միջոցով: Այս միջոցառումների համալիր ծրագիրը պետք է կազմվի և իրականացվի այսօր, հակառակ դեպքում այն կարող է բացասական հետևանքներ ունենալ հետագա ժողովրդագրական իրավիճակի վրա:

ՀԱՍԼԵՏ ՍԱՐԳՍՅԱՆ (ՀԱԻ)

ՇԻՐԱԿԻ ՄԱՐԶԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆՆ ԸՍՏ 2001թ. ՄԱՐԴԱՇԱՄԱՐԻ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԻ

1. Շիրակի մարզը կազմավորվել է 1995թ. Ախուրյանի, Արթիկի, Անիի, Աշոցքի, Ամասիայի նախկին շրջանների և Գյումրի ու Արթիկ քաղաքների միավորմամբ: Մարզի տարածքը գտնվում է ՀՀ ծայր հյուսիս-արևմտյան մասում, ընկած է հյուսիսային լայնության $40^{\circ} 25'$ - $41^{\circ} 10'$ և արևելյան երկայնության $43^{\circ} 25'$ - $44^{\circ} 11'$ միջև: Հյուսիսից սահմանակից է Վրաստանին, արևմուտքից՝ Թուրքիային, արևելքից՝ ՀՀ Լոռու և հարավից՝ Արագածոտնի մարզերին: Մարզը զբաղեցնում է 2680.3 քառ. կմ մակերես, որը կազմում է ՀՀ տարածքի 9%-ը: Հյուսիսից հարավ ունի 75 կմ երկարություն, իսկ ամենալայն մասը հասնում է 50 կմ-ի: Տարածքի ամենաբարձր կետը Արագած լեռնազանգվածն է 4090 մ բարձրությամբ, իսկ ամենացածրը՝ Ախուրյանի հովիտը Խարկով գյուղի մոտ (1400 մ):

2. Մարզի մշտական բնակչությունը 283389 մարդ էր (136168 տղամարդ, 147221 կին), որը կազմում է հանրապետության ամբողջ բնակչության 8.8%-ը: Մարզի առկա բնակչության թիվը մշտականից պակաս էր 26147 մարդով: Քաղաքային մշտական բնակչությունը (Գյումրի, Արթիկ, Մարալիկ) անցնում էր 174 հազարից, որն ամբողջ բնակչության 61.5%-ն էր կազմում, իսկ առկան՝ ավելի քան 161 հազ. և 62.7%: Կանայք մեծամասնություն են կազմել՝ 53-54%: Մարզկենտրոն Գյումրին ուներ շուրջ 151 հազ. մշտական բնակչություն, որը կազմում էր մարզի ամբողջ բնակչության ավելի քան 53%-ը: Գյուղական մշտական բնակչությունը (մարզում կար 123 գյուղ) 109 հազարից ավելի էր, իսկ առկան՝ գրեթե 96 հազար էր: Մարզի մշտական բնակչության 48.1%-ն էր տղամարդ, իսկ առկայի՝ 45.9%-ը: Մշտական բնակչության խտությունը 105.7 մարդ էր մեկ քառ. կմ-ում, իսկ առկա բնակչությանը՝ 96 մարդ: Համեմատելու համար նշենք, որ հանրապետությունում այդ ցուցանիշը կազմում էր 108 մարդ քառ կմ-ում:

Շիրակի մարզի բնակչության բաշխվածությունն, ըստ վերընթաց գոտիների, այսպիսի տեսք ունի. 1400-1600մ բարձրությունները կազմում են մարզի ամբողջ տարածքի 16.7%-ը, որտեղ կենտրոնացված է ամբողջ բնակչության 68.3%-ը: 1600-1800մ բարձրություններում համապատասխանաբար՝ 14.3 և 19.3%: 1800-2000 մ-ում՝ 16.5 և 9.9 %: 2000-2300 մ-ում՝ 28.9 և 2.5%:

3. Շիրակի մարզի բնակչության բնական շարժին անդրադառնալիս անհրաժեշտ համարեցինք աճի ցուցանիշները ներկայացնել 1998-2002 թթ. կտրվածքով, դրանք համեմատության մեջ դնելով նույն ժամանակահատվածի չ՛չ բնակչության ցուցանիշների հետ:

Աղյուսակ 1. չ՛չ բնակչության բնական շարժը (1998-2002թթ.)

Տարին	Ընդամենը (հազ. մարդ)			1000 բնակչի հաշվով		
	ծնվ.	մահ.	բն. աճ	ծնվ.	մահ.	բն. աճ
1998	39.4	23.2	16.2	10.4	6.1	4.3
1999	36.5	24.1	12.4	9.6	6.3	3.3
2000	34.3	24.0	10.3	9.0	6.3	2.7
2001	32.1	24.0	8.1	8.4	6.3	2.1
2002	32.2	25.5	6.7	10.1	8.0	2.1

Աղյուսակ 2. Շիրակի մարզի բնակչության բնական շարժը (1998- 2002թթ.)

Տարին	Ընդամենը (հազ. մարդ)			1000 բնակչի հաշվով		
	ծնվ.	մահ.	բն. աճ	ծնվ.	մահ.	բն. աճ
1998	3.9	2.2	1.7	10.7	6.1	4.6
1999	3.3	2.4	0.9	9.0	6.6	2.4
2000	3.0	2.3	0.7	8.4	6.3	2.1
2001	2.8	2.4	0.4	7.8	6.6	1.2
2002	2.8	2.6	0.2	9.9	9.0	0.9

Ինչպես տեսնում ենք աղյուսակներից, նշված ժամանակահատվածում առաջին հայացքից այքի է զարնում ծնունդների ու բնական աճի նվազում, իսկ մահացությունների բլի ավելացում: Եթե հանրապետությունում տարեկան միջինը 1000 բնակչի հաշվով ծնվել է 9.5 մարդ, ապա Շիրակի մարզում՝ 9.1: 1000 բնակչին ընկնող մահացությունները տարեկան միջին հաշվով հանրապետությունում կազմել է 6.6 մարդ, իսկ Շիրակի մարզում՝ 6.9: Այս ամենի արդյունքում բնական աճի գործակիցները համապատասխանաբար եղել են 2.9 և 1.6 մարդ:

4. 2001թ. մարդահամարի արդյունքներից պարզվեց, որ Շիրակի մարզում բնակեցված էր 126 բնակավայր: Դրանց թիվն ըստ առկա բնակչության այսպիսի տեսք ունի. 15 բնակավայր ունի մինչև 100 բնակիչ, 10-ը՝ 101-200, 32-ը՝ 201-500, 35-ը՝ 501-1000, 25-ը՝ 1001-2000, չորս բնակավայր՝ 2001-3000 բնակիչ, երկուսը՝ 3001-5000, մեկը՝ 5001-10000, մեկը՝ 20000 և

մեկ բնակավայր՝ ավելի քան 140000 բնակիչ: Մարզում բնակավայրերի միջին խտությունը մեկ քառ կմ-ում կազմել է 21.2 բնակավայր: Այդ ցուցանիշը հանրապետությունում ավելի բարձր է՝ 30.5:

Բնակչության սեռատարիքային կազմի վերլուծությունը բազմաթիվ հարցերի պատասխան կարող է տալ: Որոշակի վարչական միավորի համար կարող ենք պարզել բնակչության վերարտադրության, աճի և այլ խնդիրներ: Այս առումով հետաքրքիր ցուցանիշներ կան Շիրակի մարզի մշտական բնակչության սեռատարիքային կազմը դիտարկելիս, որն էլ ներկայացնում ենք Աղ. 3-ում:

Աղյուսակ 3. Շիրակի մարզի մշտական բնակչության բաշխումն ըստ սեռի ու տարիքի

Սեռը	Ընդ.	Տարիքը						
		0-9	10-19	20-29	30-39	40-49	50-59	60 և ավելի
Ամբ. բնակչ.	283389	39715	53886	37733	38864	44548	22428	48215
%	100	14	19	13.3	13.7	15.0	7.9	17.0
Տղ.	136168	20970	27234	18247	18791	20561	10485	19880
%	100	15.4	20.0	13.4	13.8	15.1	7.7	14.6
Կին	147221	18844	26647	19286	19875	22230	11925	28414
%	100	12.8	18.1	13.1	13.5	15.1	8.1	19.3

Աղյուսակից երևում է, որ վերարտադրող տարիքի մարդիկ կազմել են ամբողջ բնակչության ավելի քան 42%-ը, որը հանրապետական միջինից ցածր է: Մարզում տեսակարար մեծ կշիռ ունեն 10-19 և 60-ից ավել տարիք ունեցողները: Ինչպես հանրապետությունում, այնպես էլ մարզում փոքրաթիվ են 50-59 տարիքի մարդիկ, որոնց մեջ առանձնապես ցածր է տղամարդկանց թիվը (7.7 %):

ՌՈՒԲԵՆ ՕՀԱՆՁԱՆՅԱՆ (ՀԱԻ)

**ՄԱՍՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՊԱՅՄԱՆԱԿՈՐՈՂ ԳՈՐԾՈՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ**

Յուրաքանչյուր երկրի ընդհանուր զարգացումը մեծապես պայմանավորվում է կադրային ներուժով, որի ձևավորումը բարդ սոցիալական գործընթաց է, և պատահական չէ, որ կադրային ներուժը կարևոր տեղ է գրավում սոցիոլոգիայում ուսումնասիրվող հիմնահարցերի շարքում: Կադրային ներուժի ձևավորումը հիմնականում պայմանավորվում է պատանիների և երիտասարդների մասնագիտական կողմնորոշումներով և մասնագիտության ընտրության այլ մեխանիզմներով, որոնք սոցիալ-հոգեբանական երևույթներ են, ունեն յուրահատուկ կառուցվածք և ձևավորման գոր-

ծընթացի վրա ազդող գործոնների բարդ համակարգ: Սոցիոլոգիայում հայտնի է, որ երեխաների մասնագիտական կողմնորոշումների ձևավորման վրա էական ազդեցություն է գործում ծնողների կարծիքը: Սոցիալականացման կարևոր օղակը ընտանիքն է, և ծնողների երազանքը՝ իրենց երեխաներին տեսնելու որևէ մասնագետի դերում և դրան համապատասխան գործողությունների իրականացումը, մեծապես ազդում է երեխաների մասնագիտական կողմնորոշումների և մասնագիտության ընտրության վրա: Ուստի սոցիոլոգիայում առանձնահատուկ տեղ է հատկացվում այն հարցի ուսումնասիրությանը, թե ի՞նչ մասնագիտություններ են նախընտրում ծնողներն իրենց երեխաների համար: Իրենց երեխաների համար մասնագիտության ընտրության ծնողների նախապատվությունների ձևավորման գործընթացների, դրանք պայմանավորող գործոնների և մեխանիզմների ուսումնասիրությունն ունի և՛ տեսական և՛ կիրառական կարևոր նշանակություն:

1980 թ. Յու. Հարությունյանի հայտնի ծրագրով, Հայաստանի քաղաքային բնակավայրերում, Գ-Ա Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի էթնոսոցիոլոգիայի բաժինը Է. Կարապետյանի ղեկավարությամբ, իրականացրել է սոցիոլոգիական հարցումներ, որոնց նյութերը հնարավորություն են ընձեռում անդրադառնալու վերոհիշյալ խնդրի հետ կապված մի շարք հարցերի: Սոցիոլոգիայում, իրենց երեխաների մասնագիտության ընտրության ծնողների նախընտրությունների ձևավորման վրա ազդող բազմաթիվ գործոններ են բացահայտվել՝ կրթական, մշակութային, նյութական մակարդակ, ընտանիքի կառուցվածք, մասնագիտությունների պահանջարկ, երկրի տնտեսական, կրթական, մշակութային և այլ կարգի ինստիտուտների համակարգ և այլն: Որպեսզի հնարավոր լիներ բացահայտել գործոնների կառուցվածքային առանձնահատկությունները, առավել նպատակահարմար գտնվեց վերլուծել մակրոսոցիալական բազմաթիվ հատկանիշներով համընկնող հանրապետության երկու խոշոր քաղաքների՝ Գյումրու (Լենինականի) և Վանաձորի (Կիրովականի) հարցումների նյութերը:

Նյութերը վկայում են, որ Գ-յումբու և Վանաձորի նախընտրելի մասնագիտությունների ցանկերը էական նմանությունների հետ մեկտեղ ունեն մեծ որոշակի առանձնահատկություններ: Նախընտրելի մասնագիտությունների ցանկում բժշկի, ինժեների, ուսուցչի և երաժշտի մասնագիտությունները, համապատասխանաբար, Գ-յումբիում կազմում են՝ 18,9% (գտնվում է ցանկի 1-ին կարգում), 14,3% (2-րդ կարգ), 13,0% (3-րդ կարգ) և 11,0% (4-րդ կարգ) իսկ Վանաձորում՝ 19,5% (2-րդ կարգ), 19,9% (1-ին կարգ), 13,6% (3-րդ կարգ), 7,7% (4-րդ կարգ): Ընդհանուր առմամբ, շուրջ 30 նեղ մասնագիտությունների թվում այդ չորս մասնագիտությունների տեսակարար կշիռը կազմում է Գ-յումբու ցանկի 57,8%-ը և Վանաձորի ցանկի՝ 60,6%-ը, որը հաստատում է էական նույնության փաստը: Գ-յում-

րու և Վանաձորի հարցվողների մասնագիտությունների նախընտրության վրա ազդող գործոնների վերլուծության ընթացքում հաստատվեց արդեն հայտնի փաստը, որ կարևոր գործոններից է՝ կրթական մակարդակը: Համարյա բոլոր բարձրագույն կրթություն ունեցող ծնողներն իրենց երեխաների համար նախընտրել են բարձրագույն կրթություն պահանջող մասնագիտություններ, կամ պատասխանել են, որ «իրենց մասնագիտությունը երեխաները պետք է իրենց կանքով ընտրեն» և չեն նշել որևէ մասնագիտություն: Մասնագիտության միջսերնդային փոխանցման հայտնի երևույթը, որը բնորոշ է բարձրագույն կրթություն ունեցող ծնողներին, ցածր կրթական մակարդակ ունեցողների համար բացարձակ չէ: Կրթական ցածր մակարդակ ունեցող ծնողների մեծ մասը նախապատվությունը տվել է բարձրագույն կրթություն պահանջող մասնագիտությունների: Սակայն նյութերը ցույց են տալիս, որ մասնագիտությունների գրավչության աստիճանները Գյումրիում և Վանաձորում որոշ չափով տարբերվում են: Օրինակ՝ իրավաբանությունը կազմում է Գյումրու մասնագիտությունների ցանկի 7,1%-ը, իսկ Վանաձորի ցանկի՝ 3,2%-ը (կարգերը համապատասխանաբար՝ 5 և 9-10), գիտությունը՝ համապատասխանաբար՝ 30,1% և 1,7% (կարգերը՝ 8 և 13-15), բարձրագույն կրթությունը (առանց մասնագիտությունը նշելու)՝ 7,4% և 3,8% (կարգերը նույնն են՝ 7): Այնուամենայնիվ, առավել էական տարբերություններ են նկատվում միջին մասնագիտական և դրանից ցածր կրթական մակարդակ պահանջող մասնագիտությունների նախապատվությունների տարածվածության աստիճաններում: Վարորդի և առևտրի ու սպասարկման ոլորտի մասնագիտությունները (վաճառող, բուֆետապան և այլն) կազմում են Գյումրիի մասնագիտությունների ցանկի 0,6%-ը (կարգերը, համապատասխանաբար՝ 17 և 18), իսկ Վանաձորի ցանկի՝ 5, 2%-ը (կարգերը՝ 16-17 և 6-7):

Այս փաստերը վկայում են, որ սոցիոլոգիայում ուսումնասիրված մասնագիտական կողմնորոշումների ձևավորման գործընթացների վրա ազդող գործոնների կառուցվածքը ունիվերսալ և ամբողջական չէ: Վերլուծության այս փուլում կարելի է ենթադրել, որ մասնագիտությունների հեղինակությունը ձևավորվում է ոչ միայն անհատական բնույթի գործոնների, այլև խմբային, այդ թվում նաև «համաքաղաքային» մասշտաբի սոցիալ-հոգեբանական մթնոլորտի բարդ մեխանիզմների ազդեցությամբ, որն իր հերթին, կարող է պայմանավորված լինել պատմական, ավանդույթային բազմաթիվ գործոններով, որոնք սոցիոլոգիայում լուրջ ուշադրության չեն արժանացել:

Մասնագիտական կողմնորոշման ձևավորման գործընթացները, անգամ համեմատաբար միատիպ բնակավայրերում, կարող են ունենալ էական առանձնահատկություններ, ուստի որևէ բնակավայրի հետազոտությունների հիման վրա կազմված սխեման չի կարելի օգտագործել սեկ այլ բնակավայրի իրավիճակի գնահատման համար: Բնակավայրերի սո-

ցիալ-տնտեսական զարգացման ռազմավարությունը մշակելիս հարկ է հատուկ հետազոտություններ իրականացնել կոնկրետ բնակավայրերում:

ԱՆԻ ՍԱՐԳՍՅԱՆ (ԵՊՀ)

ՐԱԿՈՐ ԸՆԿՈՐՅԱՆԻ «ԼԵՆԻՆԱԿԱՆՅԱՆ ԲՆԱՆԿԱՐՆԵՐ»

Ժամանակակից հայ նկարիչ Հակոբ Հակոբյանի ստեղծագործական կյանքը հայրենիքում սկսվել է 1962 թվականից, երբ նա 40-ին մոտ և արդեն ձևավորված նկարիչ էր: Խորհրդային Հայաստանում ստեղծված առաջին աշխատանքները, որ հայտնի են հայ դիտողին, Լենինականյան բնանկարների շարքն է: Հարկ է նշել, որ մինչև հայրենիք վերադառնալը նկարչի գործերում գերակշռում էին միաֆիգուր կոմպոզիցիաները և մատյուրմորտի ժանրը: Հայաստանում արդեն նկարչի ստեղծագործություններում սկսում են մեծ տեղ զբաղեցնել բնանկարները (թեև այժմ նա առավել հայտնի է որպես բնանկարիչ):

Սույն հաղորդման խնդիրն է ներկայացնել Հ. Հակոբյանի ռեալիստական բնանկարը և նրա «Լենինականյան շարքի» միջոցով պարզաբանել այդ ժանրին նրա անդրադառնալու դրդապատճառները:

Հարցը հետաքրքիր է քննարկել 60-ական թթ. խորհրդահայ գեղանկարչության համատեքստում: Չնհալի տարիներին խորհրդային գաղափարախոսության վերանայումը նպաստեց արվեստում սոցռեալիստական մեթոդի թուլացմանը և թեմաների փոփոխությանը: Նկարիչները դիմում էին մետաֆորիկ և այլաբանական մտածողությանը, որի շնորհիվ հնարավոր էր անդրադառնալ մարդկային հարաբերությունների և իրականության մեջ առկա առավել նուրբ հարցերին: Այս շրջանին հասուկ էր անդրադարձը դեպի ազգային մտածողությանը, որը գեղարվեստական յուրակերպությունը վերագտնելու ձգտում էր, նաև՝ քողարկված հակազդեցություն սոցռեալիզմի մեթոդին:

Հետաքրքրանքային ներկայացուցիչների ստեղծագործություններում առկա են բնանկարի էնցիռնալ-գունային ընկալումը, ձգտումը իրիկականացնելու, նաև մոնումենտալացնելու Հայաստանի բնանկարը. իրականությունը պատկերվում էր զգացողությունները ընդհանրացնելու կերպով: Սակայն արտասահմանում ապրած և բոլորովին այլ գեղարվեստական միջավայրում ձևավորված նկարիչը մախրնորեց բնանկարը մեկնաբանել իրատեսական տեսանկյունից՝ ստեղծելով իր ինքնատիպ վերլուծական մեթոդը:

Արվեստագետի համար արդեն հասուն տարիքում նոր քաղաքական և մշակութային համակարգին ինտեգրվելու պրոցեսը բարդ էր: Տարիներ շարունակ օտար երկրում ապրելու պատճառով Հայաստանի մասին պատկերացումները հեռու էին իրականից և վերածել էին միֆի: Այդ պարագա-

յում նկարչի համար բավականին դժվար էր իր պատկերացրածը մի կողմ դնել և հարազատ երկիրը տեսնել այնպիսին, ինչպիսին որ կա, առանց վեհացնելու՝ իրականությունը ընկալելով ճանաչելով, վերլուծելով:

Հայտնի է, որ Հ. Հակոբյանը դեռ Փարիզում սովորելու տարիներին հակված էր ռեալիստական նկարչությանը: Մակայն բնանկարի ժանրում ռեալիզմին դիմելը հայկական լանդշաֆտը նոր տեսանկյունից դիտելու ցանկություն էր, որը սկզբունքորեն տարբերվում էր մինչ այդ բազմաթիվ հայ նկարիչների գործերում Հայաստանի՝ արդեն ստերեոտիպային դարձած ընկալումներին: Խորհրդահայ արվեստագետները խուսափում էին իրատեսական մեկնաբանություններից, քանի որ սոցռեալիզմը գաղափարախոսության ազդեցության տակ հեռացել էր ռեալիզմի իրական բնույթից: Հ. Հակոբյանի ռեալիզմը միջոց էր նոր իրականությանը գիտակցաբար հարմարվելու և իմաստավորելու հայրենիքը իրատեստրեն ընկալելու իր կերպը:

ԱՐԱՔՍ ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ (ԳԱԳՄ)

ՄԱՐԻԱՍ ԵՎ ԵՐԱՆՈՒԻ ԱՍԼԱՄԱԶՅԱՆՆԵՐԻ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ ԳՅՈՒՄՐԻՈՒՄ

Վերջերս Գյումրիում վերաբացվեց Մարիամ և Երանուհի Ասլամազյանների թանգարանը՝ հիմնադրված 1987թ., քույրերի՝ հայրենի քաղաքին նվիրաբերած շուրջ 600 ստեղծագործությունների հիման վրա:

Ծնունդով շիրակցի (ծննդավայրը՝ Բաշ-Շիրակ) Ասլամազյանները ձևավորվել են հայ և ռուս մշակույթների լավագույն ավանդույթներով: Նրանց ուսուցիչները (Ս. Աղաջանյան, Ս. Առաքելյան, Պետրով-Վոդկին, Խարումին, Օսմյորկին) քույրերի մեջ սերմանել են սեր և կատարյալ նվիրում դեպի արվեստը:

Թանգարանում ներկայացված քույրերի ստեղծագործությունները տարողունակ են թե՛ ժանրային և թե՛ թեմատիկ ընդգրկմամբ: Դա 1940-80-ական թթ. կատարված դիմանկարներ, բնանկարներ, թեմատիկ աշխատանքներն են, կերամիկա:

Ապրելով և ստեղծագործելով տոտալիտար համակարգի պայմաններում քույրերը կանա թե ակամա դարձել են այդ համակարգի ջատագովները: Այդպիսի գործերի թիվը կազմում է մի քանի տասնյակ: Մակայն Ասլամազյանների ստեղծագործության մեջ ավելի մեծ տեղ են զբաղեցնում մշտնջենական արժեքներին՝ հայրենի հողին, նրա մարդկանց, պրտողներին նվիրված աշխատանքները: Գույների խելապտույտ շաղախից են ծնվում Մարիամ Ասլամազյանի կտավները: Նա կանացի սիրով և բերկրանքով է օժտում պատկերած յուրաքանչյուր իրը: Թանգարանի ցուցադրության մեջ մեծաքանակ են մրգերով նատյուրմորտները: Յուցա-

դրության կազմակերպիչների մտահղացմամբ՝ դրանք միացված են մեկ պատի տարածության մեջ և դիտվում են կարծես մեկ մեծ կտավ, որ պայմանականորեն կարելի է «լիություն» անվանել:

Երանուհի Ասլամազյանի ստեղծագործությունը, որ զբաղեցնում է քանգարանի I հարկը, ավելի քնարական է, հոգեթով: Նկարչուհու սևեռուն հայացքից չեն վրիպում ոչ բնության հարավոպոխ վիճակները, ոչ էլ մարդկային բնավորության յուրահատկությունները:

Քույրերի հավաքածուում առանձնահատուկ տեղ է զբաղեցնում նրանց ձեռքով պատրաստված կերամիկան՝ սափորներ, ափսեներ, սպասք: Արժեքավորելով Մարիամ և Երանուհի Ասլամազյանների ստեղծագործությունը մեր օրերի հայացքով՝ պետք է նշել, որ սոցոնալիզմի պարտադրած նորմերով և գաղափարական շեշտադրումներով հանդերձ, քույրերը կարողացել են պահպանել ազգային դպրոցի յուրահատկությունը, պատշաճ ներկայացնել այն համամիութենական մակարդակով: Մարիամ և Երանուհի Ասլամազյանի թանգարանն այսօր հավակնում է դառնալ Գյումրու կարևոր մշակութային օջախներից մեկը:

ԼԱՌԻՐԱ ԱԹԱՆԵՍՅԱՆ (ԳՊՄԻ)

ՇԱԿՐ ԱՆԱՆԿՅԱՆԻ ԳՅՈՒՄՐՎԱ ՇԱՐՔ

Արվեստագետի խոսքը ծնվում է իր ապրած ժամանակում և իրականության մեջ, շնչում իր ժամանակի գույներով ու խոսքով: Անկասկած, իր ժամանակի ու ավանդապահ քաղաքի ծնունդն էր նկարիչ Հակոբ Անանիկյանը, որի ստեղծագործությունը դառնալու էր իր հարազատ քաղաքի՝ մարդամտ ու բարի, թախժոտ ու կատակոդ, արհեստավորական Գյումրու կենսափիլիսոփայության և ուրույն մտածելակերպի արտահայտիչը: Չարմանալին այն էր, որ Հ. Անանիկյանը, երկար տարիներ ապրելով Գյումրիում, նրան նվիրված ոչ մի կտավ չէր նկարել: Այդ տարիներին նա զբաղված էր միայն նկարիչներ «պատրաստելով» (Ս. Մերկյուրովի անվան նկարչական դպրոցում): Թվում էր, թե կյանքն աննկատ անցնում էր նրա կողքով: Սակայն դա թվացյալ անտարբերություն էր: Հավանաբար այդ տարիներին նա ամբարում էր տեսածն ու զգացածը, որ ավելի ուշ՝ 1966 թվականին Երևան տեղափոխվելուց հետո, ջրվեժի պես դուրս հորդեր նրա կարոտաբաղձ հոգուց: Նկարիչը հազիվ էր հասցնում կտավին հանձնել իր զգացմունքներն ու արթնացող հուշերը, տարիներ շարունակ իր ներսում կուտակածն ու թաքցրածը: Արդյոք նկարչի հասունացած վարպետությունն էր, թե անմարելի կարոտը, որ այդպես միանգամից պոթեկաց և իրեն, նկարչին ստիպեց վրձնել մի հրաշալի նկարաշար, իրեն շատ սիրելի հին Գյումրու թեմաներով: Հ. Անանիկյանի «Գյումրվա շարքը» մի ամբողջ

պատում է՝ նվիրված հայրենի քաղաքին ու մանկուց իրեն ծանոթ նրա մարդկանց:

Հ. Անանիկյանի կտավներում արժեքավորը նրա անդրադարձն է հարազատ քաղաքի ոչ հեռավոր անցյալի այն ամենին, ինչը զգացել, լսել ու սպրել է անձամբ: Հ. Անանիկյանի կտավներով մեզ են ներկայանում Գյումրին ու նրա «դարդիման», բայց կատակասեր, խոսքաշեն, հումորասեր գյումրեցին: Ուլքե՞ր էին նրա հերոսները. Պոլոզ Մուկուչը, Համալ Արշակը, Կախեթի Օնիկը, քամբազորժ Գևորգը, Ճերմակ Համոն, հիվանդ Ծիտրոն են: Սրանք պարզապես մարդիկ չեն, այլ բնավորություններ, հոգեվիճակներ, որոնք դիտողի մեջ արթնացնում են հույզեր ու խորհրդածություններ, մաքրամաքուր հիշողություններ: Դեռ ոչ շատ վաղ անցյալում էր, երբ Գյումրու փողոցներում անցնում էր Վիսյոյի Վարդանի ֆայտոնը («Տրանսպորտը հին Գյումրիում» կտավը)՝ ուրախություն պարզկերով մեծին ու փոքրին: Այդ ժամանակի Գյումրին դեռ ուներ իր դեմքն ու գույնը, իր ազգային նկարագիրը, որն արդեն աննկատ լքում էր նրան: Հարազատ քաղաքի ինքնատիպ, բոլորից տարբեր նկարագրի կորուստն էլ մարգարեաբար կանխագուշակեց նկարիչը և իսկական արվեստագետին հասուկ իր մեծությամբ ժամանակին կարողացավ զգալ և գնահատել պահը:

Անանիկյանի նկարներից մեկում Սկրտիչ Մելքոնյանն է՝ Պոլոզ Մուկուչը: Նա նստած է մենակ, արհեստավորի զգեստով, բաժակը ձեռքին: Թվում է՝ նա հրաժեշտի ու պատվասիրության խոսք է հղում իր ընկերներին ու դեպի հավերժություն ճանապարհում Գյումրին ու նրա աղաթները:

Հ. Անանիկյանի ստեղծագործությունների կառուցվածքի, կերպարների մատուցման ձևի, ոճի միջև եղած կապը փոխադարձ է, իրար լրացնող. նա աչքի է ընկնում ընտրության բացառիկ ճաշակով, թեմայի մեկնաբանության ու կոլորիտի զարմանալի ներդաշնակությամբ: Նկարչի յուրաքանչյուր կտավը նրա հոգու շարժումն է՝ անհասանելի ու անծանոթ տարածություններ տանող ու այնտեղից արձագանքներ բերող:

Հ. Անանիկյանի տաղանդը նկատել և ճշմարտացիորեն գնահատել է մեկ այլ մեծ գյումրեցի՝ բանաստեղծ Հովհաննես Շիրազը.

«Միրելի Հակոբ Անանիկ. Դու քեզ և ցավալիորեն անհետացող հրաշք Գյումրին ետ բերեցիր՝ խտացնելով մի գողարիկ ցուցահանդեսում՝ հրաշալի վրձնիդ մայրենի գույներով: Մեծ ձեռքդ անմահացրուց երկու աշխարհին՝ քեզ և Գյումրիս, Գյումրիս և քեզ... Իմ վշտերն սփռվիլում են՝ նայելով վրձնումներիդ, վասնզի իրավորեն ահա ետ է եկել պաշտելի Գյումրիս»:

ԿԱՐԻՆԵ ԲԱԶԵՅԱՆ (ՇՀՀԿ)

ՇԻՐԱԿԻ ԱՐԴԻ ԽԵՅԵԳՈՐԾՈՒԹՈՒՆԸ

Ժամանակակից քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական գործընթացները ուղղակիորեն անդրադարձան հայ ժողովրդի արդի կենցաղամշակութային համայնքի վրա: Վերջին տասնամյակում կատարված հետազոտությունները ցույց տվեցին, որ Հայաստանի գյուղական և փոքր քաղաքների բնակչության տնտեսական զբաղմունքների և տնտեսավարման ձևերի մեջ կատարվել են խոր փոփոխություններ: Այդ գործընթացներն ընդգրկել են նաև Շիրակը:

Շիրակի բնակչության օժանդակ տնտեսական զբաղմունքների մեջ մինչև օրս իր ուրույն տեղն ունի խեցեգործությունը: Այս արհեստով զբաղվում են մարզի Սառնաղբյուր, Ջաջուռ, Հոդմիկ (Իլլի) գյուղերում: Մրանց մեջ իր ավանդույթներով առավել հայտնին և նշանավորը Սառնաղբյուրն է: Շիրակի խեցեգործական դպրոցի մասին առանձին հետազոտություն չկա, սակայն Ե. Մարգարյանի « Հայաստանի խեցեգործական արվեստը» մենագրության մեջ Հայաստանի մյուս կենտրոնների շարքում հիշատակվում են նաև Սառնաղբյուրն ու Ջաջուռը:

Խեցեգործության զարգացումը Շիրակի բնակչության ավանդական կենցաղում պայմանավորված էր կավե իրերի լայն գործածությամբ և տեղական հումքի առկայությամբ: Խեցեգործության ավանդույթները հիշյալ գյուղերում պահպանվեցին նաև խորհրդային տարիներին և շարունակվում են մինչև մեր օրերը: Մեր նպատակն է դիտարկել հիշյալ բնագավառում կատարված փոփոխությունները և ավանդականից-ժամանակակից անցման առանձնահատկությունները:

Կավի մշակման մերօրյա տեխնիկան գրեթե փոփոխությունների չի ենթարկվել, քանի որ միակ աշխատելու եղանակը մնում է ձեռքով կավի ծեփումը: Դուրզի բացակայության պայմաններում կավե իրերի պատրաստման ժամանակ գործածվող հիմնական գործիքները պլաստմասսայե (ի տարբերություն նախկին փայտին) ձվածև կոկիչներն են, որոնք կոչվում են քերոց: Դրանք անհարթություններն ուղղելու և պատերը հարթեցնելու ու կոկելու համար են օգտագործվում: Ինչպես նախկինում, այնպես էլ այժմ աշխատանքն սկսելուց առաջ նախ թելով գծում են հիմքը, հետո սկսում են պատերի շարելը: Առավել աշխատատար է թոնրի պատրաստումը, որը տևում է մի քանի օր, քանի որ օրեկան բարձրացնում են 4 –5 շաբբ: Պատրաստելուց և ավարտելուց հետո թողնում են մեկ ամիս, որ չորանա, այնուհետև հանում են վաճառքի: Թոնիրների թրծումը կատարվում է պատվիրատուի կողմից՝ նախկին թոնրի տեղում, ներսում աթար վառելով, իսկ մանր իրերը թրծվում են թոնիրների մեջ:

Կավե իրերի կիրառման ոլորտը արդի կենցաղում խիստ նեղացել է: Այսօր մեծ պահանջարկ են վայելում միայն թոնիրները, որի արտադրու-

թյամբ էլ զբաղվում են վարպետները: Պատրաստված թոնիրներն ըստ պահանջի տարբեր չափեր ունեն՝ ամենամեծը 120 սմ լայնությամբ և 150 սմ բարձրությամբ, իսկ ամենափոքրը՝ 70–75 սմ տրամագծով ու 120 սմ բարձրությամբ: Հետաքրքիր է, որ բացի գյուղերից պատվերներ են ստացվում նաև քաղաքներից: Ըստ Ստանադրյուրի վարպետների տվյալների՝ նրանք տարեկան 100 թոնիրներ են պատրաստում, որոնք սպառվել են ոչ միայն Շիրակի մարզում, այլև ուղարկվել են նաև Երևան, Արմավիր և հանրապետությունից դուրս՝ Մոսկվա, Մոչի և այլն: Թոնիրների նման լայն պահանջարկը բացատրվում է տարբեր քաղաքներում հացի փռերի բացումով: Կենցաղային իրերից պատրաստում են կճուճ, չանախ, կարաս, պուտուկ և ծաղկաման: Սրանցից առավել մեծ պահանջարկ են վայելում կճուճները, որոնք օգտագործվում են ձմեռվա պանիրը պահելու նպատակով: Ընդհանուր առմամբ տարեկան պատրաստում են 20–25 իր:

Ժամանակակից խեցեգործության մեջ արձանագրված մյուս փոփոխությունը կապված է վարպետների սեռա-տարիքային կազմի հետ: Զբաղմունքը համարվում է ֆիզիկական մեծ ուժ պահանջող և ծանր աշխատանք, ուստի կանանց նախկինում լայնորեն տարածված մասնակցությունը այսօր գրեթե բացակայում է: Միաժամանակ տեղի է ունեցել տարիքային փոփոխություն, քանի որ բուն աշխատանքը կատարում են երիտասարդները, իսկ մեծահասակ վարպետները միայն վերահսկում են գործընթացը, կավե իրերը թրծելու վառարանը:

Արդի խեցեգործության մեջ մեր կողմից գրանցվել է կավե իրերի տոնածիսական գործառույթի իսպառ բացակայություն: Ժամանակակից տեխնոկրատ հասարակությունը, իր խիստ պրագմատիկ օրենքներով ներթափանցելով գյուղ, դուրս է մղել կենցաղից ավանդութային մարդրնություն կապը: Եթե նախկինում խեցեգործության ողջ ընթացքում արհեստավորը կատարում էր որոշակի ծիսական գործողություններ, որոնք նաև խոսքային-բանաձևային բնույթ էին կրում և ապահովում բնության ուժերի և իրենց փոխադարձ երկխոսությունը, ապա այսօր նման երևույթները համարվում են անիմաստ:

ՄԱՐԻՆԵ ՀԱՐՈՅԱՆ (ԳԱԹ)

ԳՅՈՒՄՐԻՆ ԿԱՐԱՊԵՏ ԿՈՍՏԱՆՅԱՆԻ ՇՈՒՅԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

Հայագետ, մանկավարժ Կարապետ Կոստանյանը թողել է հարուստ ժառանգություն: Կ.Կոստանյանը մանկավարժական գործունեությանը զուգընթաց զբաղվել է նաև գրականությամբ և բանագիտությամբ, հեղինակ է ավելի քան հարյուր բանասիրական աշխատությունների: Նա ուսումնասիրել և հրատարակել է միջնադարյան հայ տաղերգուների ժո-

դովածուներ, գրական մի շարք անհայտ գործեր, գրի է առել ժողովրդական բանահյուսության և աշուղական երգերի բազմաթիվ նմուշներ, որոնց ձեռագրերը գտնվում են Գրականության և արվեստի բանգարանում պահվող նրա մեծածավալ արխիվում (2290 միավոր վավերագիր): Պահպանվել են նրա ոչ միայն տպագրած, այլև մի շարք արժեքավոր անտիպ գործերի ձեռագրեր:

Կ. Կոստանյանը ծնվել է 1849թ. Ալեքսանդրապոլում: Սկզբնական կրթությունը ստացել է տեղի Ս. Աստվածածին եկեղեցու հոգևոր դպրոցում, 1865-1870թթ. սովորել է Թիֆլիսի գիմնազիայում, այնուհետև ընդունվել և 1878-ին ավարտել է Ս. Պետերբուրգի համալսարանի Արևելյան լեզուների ֆակուլտետը: Պատանի հասակից դուրս գալով Ալեքսանդրապոլից՝ երբեք չի կտրել կապը ծննդավայրի հետ: Այդ են վկայում դեռևս նրա կենդանության օրոք Ալեքսանդրապոլում հրատարակված «Ներսես Ե Աշտարակեցի» (1909թ.) աշխատությունը և «Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը» (1910թ.):

1. «Գյումրին և յուր բարբերը» ազգագրական ակնարկում կարևոր փաստեր, ազգագրական մանրամասն նկարագրություններ կան քաղաքի բնակչության կազմի, սովորույթների և բարբերի առանձնահատկությունների մասին:

«Ի՞նչ երգեր էինք յսում մեր մանկության օրերում» հիշողության մեջ կան Գյումրիում տարածված ժողովրդական, աշուղական, հոգևոր երգերի տեքստերի և կատարումների նկարագրություններ: Ուշագրավ տեղեկություններ կան աշուղական ավանդույթների, դպրոցներում կատարվող երգերի, տեղացի երգահանների և ընդհանրապես քաղաքի երաժշտական կյանքի վերաբերյալ, որոնք այլ աղբյուրներում չեն հանդիպում:

«Մանկութեանս Գյումրին» հիշողությունը կազմված է չորս գլուխներից՝

ա) Ս. Աստվածածնի եկեղեցին,

բ) Ս. Աստվածածնի եկեղեցու տիրացուները,

գ) Ուխտագնացություն,

դ) Գյումրվա հոգևոր դպրոցը:

Իր ինքնակենսագրությունը և հոր՝ Հովսեփ քահանա Կոստանյանի կենսագրությունը ներկայացնող ծավալուն հուշագրություններում հետաքրքրի մանրամասներ կան հատկապես ընտանեկան կենցաղի, տոների, ծեսերի, քաղաքի դպրոցների, ինչպես նաև XIX դարի վերջերին ձևավորվող մտավորական խավի, նրա դերի և այլ խավերի հետ փոխհարաբերությունների մասին:

ՀԱՍՄԻԿ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ (ԸՀՀԿ)

ԳՅՈՒՄՐՈՒ XIX դ. ԱՎԱՆԴԱԿԱՆ ՆՎԱԳԱՐԱՆԱՅԻՆ ԵՐԱԺՇՏՈՒԹՅԱՆ ԲՆՈՐՈՇԻՉՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ

Քաղաքային երաժշտական մշակույթը հատկանշվում է իր բազմաբնույթ դրսևորումներով: Գրանք պայմանավորված են մի կողմից ազգային ավանդական արժեքների պահպանումով և զարգացման ընթացքով, մյուս կողմից արտազգային ամենատարբեր շփումներից եկող նորամուծություններով:

Գյումրին՝ իբրև հարուստ երաժշտական ավանդույթներ ունեցող քաղաք, դեռևս XIX դ. երկրորդ կեսին ներկայանում է բավական ճոխ բնութագրով. ազգային աշուղական դայրոցի հիմնադրում, երաժիշտ - կատարողների արհեստավորական համքարության ստեղծում, սազանդարային արվեստի ծաղկում, կովկասյան, եվրոպական և ռուսական երաժշտական մշակութային երևույթների հպանցիկ ազդեցություն: Եթե աշուղական արվեստում իբրև կարևորագույն բնորոշիչ է դիտվում ազգային հիմքերի ամրապնդումը, ապա քաղաքային նվագարանային երաժշտության մեջ տեղի է ունենում այնպիսի յուրօրինակ մի երևույթ, ինչպիսին արտազգային երաժշտական իրակությունների ինքնօրինակ «յուրացումն» է: Ընդ որում, փոխրացման և փոխհարստացման ընթացքում համայրվում է ոչ միայն ավանդական սազանդարական անսամբլի երկացանկը, այլև, որոշ դեպքերում նաև ինքը՝ անսամբլը: Օրինակ՝ ավանդական երկու դուդուկ և դիռլին միանում են նաև կլարնետը, կիթառը, մանդոլինան և այլն:

Ուշագրավ է այն փաստը, որ բազմաթիվ նոր երևույթներ սահմանափակվել են միայն նվագարանային արվեստի շրջանակներում: Իբրև փայլուն օրինակ նշենք, որ այստեղ արևելյան մասնագիտացված դասական արվեստի՝ սուդանի միայն նվագարանային տիպն է զարգացել, կամ էլ այլ ժողովուրդների բազմաթիվ երգեր (օրինակ՝ ռուսական հայտնի «Սոլովեյը») հիմնականում կատարվել են նվագարանային մեկնաբանություններով: Պետք է նկատի ունենալ նաև այն հանգամանքը, որ քաղաքային հնչող միջավայրում ընդունված է եղել հանրաժանոք և առավել սիրված երգերի նվագարանային տարբերակների ունկնդրումը: Այսպիսով, Գյումրու սազանդարական արվեստում, բացի ավանդական երգերից, պարերից և այլ եղանակներից, մշտապես համայրվել է այլազգային տարրը՝ համապատասխան արտահայտչամիջոցներով: Այս դեպքում մենք առավել կարևորում ենք ազգային մոնոլիկ և այլազգային ոչ մոնոլիկ երաժշտամտածողության ինքնօրինակ «սինթեզը»: Ուր քեև ազգային երաժշտամտածողության տիպական գծերը (օրինակ՝ դանը կամ տարբեր նվագարանների ունիտն հնչողությունը) հիմնականում պահպանվել են, սակայն ինչպես ցույց են տվել երաժշտագիտական հետազոտությունները,

այստեղ տեղի է ունեցել նորամուտ տարրերի (հատկապես՝ օկտավային ձայնակարգերի, որոշ տիպական զարդելակշմերի և այլնի) արդյունավետ «փնտնագրացումը»:

Այսպիսով՝ արդեն XX դարասկզբում Գյումրու ավանդական նվագարանային երաժշտությունը մի ինքնատիպ ոլորտ է, որտեղ ավանդական նվագացանկը մի կողմից հարստանում է նոր արժեքներով, մյուս կողմից՝ ազգային հիմքերի վրա փորձարկվում են նոր երաժշտաարտահայտչաձևեր, որոնք առավել գնահատելի են դառնում վարպետ երաժիշտների կողմից: Այս երևույթը կարևոր դեր խաղաց XX դարասկզբին եվրոպական մասնագիտացված երաժշտարվեստի նորահունչ արժեքների վերափնաստավորման (հայացման) գործընթացում:

ԱՆԱՀԻՏ ԲԱՂԴԱՍԱՐՅԱՆ (ԱԻ)

ՀԱՅ ԱՆՈՒՂԱԿԱՆ ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ԵՐԳԸ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼՈՒՄ

1. Ներկա հաղորդման առարկան Ալեքսանդրապոլում XIX դ. և XX դարասկզբին տարածված հայ աշուղական հայրենասիրական երգերն են, որոնցից շուրջ 81 մնուշ (47-ը՝ ձայնագրյալ) դիտարկել ենք «Հայրենասիրության թեման հայ երաժշտության մեջ» մեր ուսումնասիրության շրջանակներում: Առաջնորդվել ենք Ս. Բրուտյանի «Ռամկական մրմունջներ» «կոթողային» (Մ. Բրուտյան) ձայնագրյալ ժողովածուի երկրորդ հատորով (Եր., 2002): Հիմք են ծառայել նաև «Շիրակի հայ աշուղները» արժեքավոր ժողովածուն (Եր., 1986) և աշուղական երաժշտության այլ հրասպարակումներ:

2. Ինչպես հայտնի է, հայրենասիրության գաղափարը բնորոշ է հայ աշուղական երգարվեստին, որ հատկապես սրվեց XIX դ. և XX դ. սկզբին տարբեր պատերազմներով, գաղթերով, կոտորածներով, նաև ազատագրական շարժմամբ առլեցուն ազգային կյանքի պայմաններում: Այս իմաստով Ալեքսանդրապոլը «Հայաստանի աշուղական երկրորդ՝ Նոր դպրոցի կենտրոնը» (Գ. Լևոնյան) առանձնահատուկ նշանակություն ունեցավ: Այստեղ լիաթոք հնչեց հայ աշուղների հայրենաշունչ քնարը, լայնորեն տարածվեցին «խիստ շեշտված հայրենասիրական» երգերը (Մ. Բրուտյան):

3. Հեղինակներն էին հիմնականում քաղաքում բնակվող և ստեղծագործող աշուղները (շուրջ 16 անուն):

4. Երգերի լեզուն գրական աշխարհաբարն է, մեծ մասամբ (երգերի ընդհանուր թվի մոտ 75%), համեմված հայոց լեզվի «Կ» ճյուղի Կարնո բարբառին հատուկ խոսքերով, արտահայտություններով, նաև բառերի հնչյունավորության, հորովման և խոնարհման այլնայլ ձևերով:

5. Դիտարկվող երգերում հայրենասիրության գաղափարը ներկայացված է իմաստային երկու նշանակությամբ. ա) առկա են հայրենասիրական երգին հատուկ ավանդական թեմաները՝ սեր, կարոտ հայրենի երկրի, ժողովրդի նկատմամբ, զույգ լեզվին և այլն, բ) երգերի գերակշռող մասը (56 մմուշ) նվիրված է ժամանակաշրջանի ազգային կարևորագույն խնդրին՝ Արևմտյան Հայաստանի և արևմտահայոց ողբալի վիճակին և օսմանյան լծից ազատագրման անհրաժեշտությանը: Վերջիններս փորձել ենք դասակարգել և դիտարկել խմբերով. հերոսական երգեր, պատմական երգեր, այլաբանական երգեր: Դրանցից մասնավորապես այլաբանական երգերը առանձնանում են բազմաբանակությամբ (29 մմուշ) և այլաբանական կերպարների (գարուն, առավոտ, լուսին, արեգակ, ծով, այգի, կռունկ, սիրուհի, սգազգյաց կին) բազմազանությամբ: (Հիմնադրույթների հաջորդ 6,7,8,9, 10 կետերը կազմել ենք դիտարկվող երգերի վերոհիշյալ 47 ձայնագրյալ մմուշների վերլուծության հիմքով):
6. Երգերի ոտանավորները բաղկացած են քառատող (այս կառույցները ակնհայտորեն գերիշխում են՝ 22 մմուշ), մաս 5,6,7,8-տողանի տներից, որոնք հաճախ երգի ընթացքում ի հաշիվ միջին կամ վերջին տողերի կորկնության, ծավալով մեծանում են: Բազմազան է տողերի վանկային կառուցվածքը՝ 6-վանկանուց մինչև 16-վանկանի, որոնց մեջ սակայն մեծ տեղ ունեն 11-վանկանի, և սպա 8-վանկանի տողերը, հատկապես ոտանավորների սկզբում :
7. Երգերի ընթացքը (տեմպը) հիմնականում «Չափավոր»-ն է կամ «Միջակ» (26 մմուշ):
8. Երգերին հատուկ է մեղեդիական խառը ոճը (41 մմուշ): Վերջինիս գոյացման մեջ տվյալ դեպքում մեծ տեղ ունի վանկային մեղեդիական ոճը, որը զուգորդվում է մերթ մերվանկային ոճի, մերթ՝ և՛ մերվանկային, և՛ զարդուրդուն ոճերի հետ միաժամանակ: Վերջինս՝ վանկային-մերվանկային-զարդուրդուն խառը ոճը հատկապես բնորոշ է Ջիվանու հայրենասիրական երգերին, որտեղ երգի իմաստային բովանդակությունը մարմնավորող ջիվանիական անկրկնելի՝ վսեմ, պաթոսով լի ասերգը փոխակերպվում է հուզումնալից բացականչությունների («այս», «ավաղ» և այլն) լայնաշունչ եղանակավորմամբ:
9. Երգերի բացարձակ մեծամասնությունը (մոտ 90%) հորինված է հայ մտնողիկ երաժշտության ձայնակարգային համակարգում: Առկա են լայն ձայնածավալի՝ յոթնյակ, ութնյակ, իննյակ, տասնյակ ձայնամիջոցով, երկ կամ եռօղակ, բազմահնչյուն՝ յոթալար, ութալար, իննալար, տասնալար ձայնակարգային կառույցները: Գերակշռում է դորիական-էոլիական միևնորը: Հանդիպում են մաս փոյուզիական, լոկրիական և հարմոնիկ ձայնակարգերը: Երգերից չորսը ծավալվում են ելրոպական տիպի օկտավային մածոր (կրկնակի հարմոնիկ) և միևոր (հարմոնիկ) ձայնակարգերում:

10. Երգերի տաղաչափական հենքը մեծ մասամբ կազմում են շեշտված կամ երկար ավարտով բազմապիսի ոտքեր: Դրանք են՝ եռամանակ մեծավերջը, քառամանակ համբույրը, վերջատանջը, հինգամանակ չորրորդ պետը, վեցամանակ առաջին իռնիկը, յոթամանակ առաջին էպիտրիտը և այլն, որոնք «համապատասխանում են հայերենի առողանությանը և բանաստեղծության տաղաչափական օրենքներին. անդամի և տողի շեշտով ավարտվող վանկը համընկնում է երկար (երկամանակ, եռամանակ) երգվող վանկի հետ» (Կ.Խոդաբաշյան):

Ալեքսանդրապոլում տարածված աշուղական հայրենասիրական երգերի երաժշտատեսական քննության ընթացքում նշմարվեցին որոշակի ընդհանուր եզրեր Հայոց ցեղասպանությանը նվիրված ժողովրդական երգերի կառուցվածքային մի շարք հատկանիշների հետ: Այս հանգամանքը մտադիր ենք հետազայում դիտարկել և, ընդգրկելով երգային այլ նմուշներ, մանրամասնորեն հետազոտել, որ, կարծում ենք, նպաստավոր կլինի XIX-XX դդ. հայ հայրենասիրական երգի ամբողջական դիմագծի բացահայտման համար:

ՆԻՆԱ ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ (ԵՊԿԳՄ)

ԿՈՄՊՈԶԻՏՈՐ ԱԶԱՏ ՇԻՅԱՆԻ ՍՏԵՂԵԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ԼԵՆԻՆԱԿԱՆԻ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԱՅՈՒՆ ԱՐԺԵ

Կոմպոզիտոր, երաժիշտ-տեսաբան, մանկավարժ, հասարակական գործիչ Ազատ Շիշյանի անունը թեև հայտնի չէր հայ երաժշտասեր լայն հասարակայնությանը, սակայն մասնագետ երաժիշտներից շատերի համար այդ անունը թանկ էր ու նվիրական: Նա սերնդակիցն էր այն հայ կոմպոզիտորների, ում ստեղծագործական կյանքը վերելք էր ապրել XX դարի 60-80թթ.:

Երևանի Կոմիտասի անվան կոնսերվատորիայի կոմպոզիցիայի դասարանն ավարտելուց անմիջապես հետո նրա ստեղծագործական ուղին ծավալվեց Լենինականում, որտեղ նա ստեղծագործեց մինչև կյանքի վերջին օրը: Խորապես կապվելով քաղաքի մշակութային արժեքներին, նա միևնույն ժամանակ անհաղորդ չմնաց հայ կոմպոզիտորական արվեստի արդիական պահանջներին, մշտապես մասնակցելով Հայաստանի կոմպոզիտորների Միության ստեղծագործական հավաքներին, պլենումներին՝ ներկայացնելով իր մեծաքանակ ստեղծագործությունները: Դրանցից առավել նշանակալի են. չորս սիմֆոնիաները, սիմֆոնիկ պոեմներն ու պատկերները, նախերգանքները, վոկալ-սիմֆոնիկ, կամերային, երգչախմբային ստեղծագործությունները, ինչպես նաև երգերն ու ռոմանսները, երաժշտությունը դրամատիկ ներկայացումների համար: Իր ուրույն ոճա-

կան բնութագրի մեջ Ա.Շիշյանի ստեղծագործությունն աչքի է ընկնում դասական (հատկապես՝ նեոկլասիցիզմին հատուկ) և ազգային երաժշտական արժեքների ինքնատիպ միահյուսման կարողությամբ: Դա վերաբերում է ոչ միայն սոսկ երաժշտատեխնիկական հնարանքների համալիրին, այլև երաժշտական կերպարների էմոցիոնալ-բովանդակային աշխարհին: Կոմպոզիտորի գեղագիտական սկզբունքները հիմնականում հենվում են նրա գեղարվեստական աշխարհայացքի վրա: Նրա գեղագիտական իդեալը հոգևոր գեղեցկությամբ լեցուն էթիկական նորմերի մի համալիր է:

Երաժշտական համեստ մթնոլորտի մեջ անգամ Ա.Շիշյանը նախընտրում էր արժարժեղ դարի մեծագույն գաղափարներն ու ժամանակի հուզող խնդիրները. հայրենիք, հերոսություն և անձնագոհության մղում, քաղաքացիական բարձր արժեքներ, սիրո քնար և այլն: Մրանք են կոմպոզիտորի արվեստի բովանդակային ոլորտները:

Ոչ պակաս կարևոր էր նաև Ա.Շիշյանի երաժշտահասարակական գործունեության դերն ու նշանակությունը Լենինականի մշակութային կյանքում: Նա ոչ միայն միակ «կենդանի» կապ էր քաղաքի և հայ կոմպոզիտորական դպրոցի միջև, այլև հնուտ մանկավարժ էր, որը երկար տարիներ իրեն նվիրեց նաև մասնագետ երաժիշտներ կրթելու նվիրական գործին՝ Լենինականի Կարա-Մուրզայի անվան երաժշտական ուսումնարանում: Եվ պատահական չէ, որ նրա դասարանում են ստեղծագործական մկրտություն ստացել կոմպոզիտորներ՝ Տ.Մանսուրյանը, Ե.Երկանյանը, Մ.Իսրայելյանը, Ա.Ներսիսյանը և այլք:

Քաղաքի երաժշտական մշակույթի կյանքում կարևորվում էր նաև Հայաստանի երգչախմբային ընկերության մասնաճյուղում կոմպոզիտորի սկզբունքային և ստեղծագործ աշխատանքը, որն իր բարենպաստ ազդեցությունն էր թողնում քաղաքի երգչախմբային արվեստի զարգացման վրա: 1988թ. աղետալի երկրաշարժի ժամանակ իր ողբերգական մահկանացուն կնքած կոմպոզիտորի ստեղծագործական ժառանգության հիմնական մասը անհետ կորավել է: Այս պատճառով երախտահատույց մի գործ պետք է համարել կոմպոզիտոր Ազատ Շիշյանի անձնական արխիվի հավաքման և նրա ստեղծագործական ժառանգության պահպանված նմուշների անդառնալի կորստից պահպանմանն ուղղված աշխատանքները:

ՀԱՍՄԻԿ ԱՓԻՆՅԱՆ (ՇՀՀԿ, ԵՊԿԳՄ)

ԼԵՆԱԿԵՐՏ ԳՅՈՒՂԻ ԱՐԴԻ ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ԲԱՆԱՇՅՈՒՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Պատմաազգագրական տեղեկություններ. Լեռնակերտը (մինչև 1948-ը՝ Շիրվանջուղ)Շիրակի մարզի բարձր լեռնային գյուղերից է՝ տեղակայված

է Արագածի ստորոտում և գտնվում է նախկին շրջկենտրոնից՝ Արթիկ քաղաքից դեպի հարավ 6 կմ հեռավորության վրա: Գյուղը հիմնադրել են 1830թ. Ալաշկերտից և Մուշից եկածները, հետագայում այստեղ բնակություն են հաստատել Մանազկերտից և Իգդիրից գաղթած ևս մի քանի ընտանիք (ՀԽՍՀ հանրագիտարան, հ. 4, Եր., 1978, էջ 572: Լ. Վարդանյան, Հ. Պետրոսյան, Շիրակի 1926-27թթ. գաղթականության հարցեր (ըստ Ստ. Լիսիցյանի արխիվային նյութերի), ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. 2, Գյումրի, 1999, էջ 210): Լեռնակերտում և նրա շրջակայքում պահպանվել են պատմաճարտարապետական հուշարձաններ: Հատկապես հիշատակության են արժանի գյուղում գտնվող միանավ եկեղեցին (IV-V դդ.) Պողոս-Պետրոս Մահարձանը՝ խաչքարերով (XII-XIII դդ.), կիկլոպյան երկու ամրոցները, որոնք հնագույն բնակավայրի ամենավաղ վկայություններն են: Գյուղը հարուստ է բուժական հատկանկերտն այժմ ունի 310 տնտեսություն, գործում են միջնակարգ դպրոցը, մանկապարտեզը, մշակույթի տունը, գրադարանը, բուժկետը: Բնակչության հիմնական զբաղմունքը՝ հողագործությունը, հացահատիկի և կերային կուլտուրաների մշակությունն է, նաև անասնապահությունը: 1988թ. երկրաշարժը ծանր վնասներ է հասցրել գյուղին: Գերմանական կազմակերպությունների աջակցությամբ աղետից հետո այստեղ կառուցվել են 50-ից ավելի տներ, վերականգնվել է դպրոցը: Հարցումներից պարզել ենք, որ զոյատևման հիմնական միջոցը գյուղի տղամարդկանց արտագնա աշխատանքն է, իսկ տանը մնացած կանայք հիմնականում զբաղված են ընտանիքի, տնտեսության կառավարման խնդիրներով: Լեռնակերտցիների առօրյա խոսակցական լեզվում պարզորոշ նկատելի են խոսվածքի երկու ենթատեսակներ. մեկը գյուղի մեջ և ընտանեկան կենցաղում գործածվող Մշո և Ալաշկերտի բարբառների խառնուրդն է, որը հարազատորեն պահվել և փոխանցվել է սերունդներին, մյուսը՝ Գյումրու արդի խոսվածքը, որն իբրև հաղորդակցման և փոխընկալման միջոց հիմնականում կիրառվում է գյուղից դուրս, արտաքին շփումների ժամանակ:

Մեր դիտարկումները կատարել ենք 2003, ապա նաև 2004 թթ. բանահավաքչական գիտարշավների ընթացքում կատարած ձայնագրությունների հիման վրա: Գրառված ժողովրդագրական հարուստ նյութը կարելի է դասակարգել հիմնականում երկու խմբի. ա. ազգագրական, բանահյուսական, բ. երաժշտական:

ա. Այս խմբի մեջ ընդգրկված նյութերը ներկայացնում են լեռնակերտցիների արդի կենցաղը, կայուն պահպանված ու նաև փոփոխված սովորույթները, ծեսերը, հավատալիքները, կրոնաժխասկան պատկերացումները, ինչպես նաև կենցաղավարող բանահյուսական ժանրերի մուշներ: Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ գյուղի տոնաժխասկան համալիրը որոշակի փոփոխություններ է կրել: Հնում պարտադիր համարվող առան-

ձին սովորություններ, արարողակարգեր, ժամանակի պահանջով դուրս են մղվել առօրյայից և կորսվել: Թերևս դրանով է բացատրվում ծիսական մի շարք երգերի՝ մոռացության ենթարկվելու փաստը: Առանձին արարողակարգերի, ինչպես օրինակ՝ հարսանեկան ծիսակատարությունն է, հատուկ ուշադրություն է հատկացվում: Տարատեսակ նորամուծությունների հետ մեկտեղ պարտադիր պահպանվում են ավանդականորեն փոխանցված սովորություններ, որոնք իրենց ծագմամբ վաղնջական ժամանակներին են առնչվում: Ուշագրավ է, որ վերջերս գյուղի նորոգված եկեղեցու գործունեությունը լուրջ խթան է դարձել ժողովրդական տոների, ընտանեկան, կրոնածիսական արարողությունների (ծնունդ, մկրտություն, պսակադրություն, հիշատակի օրեր և այլն) վերածնության համար: Գրառված բանահյուսական նյութերում ավանդական ժանրերի կողքին (հեքիաթ, սիրավեպ, ավանդագրույց) լայնորեն կենցաղավարում են նոր ժամանակների կնիքը կրող հորինումներ (անեկդոտ, գվարճահաստություն և այլն): Դժվար չէ նաև նկատել գրական գեղարվեստական սյուժեների, որոշ թեմաների, սիրված կերպարների ներթափանցումը բանահյուսություն, որոնք մշակվելով՝ ժողովրդի կողմից ինքնուրույն կյանք են ստացել: Բ. Լեոնակերտից երաժշտաբանահյուսական նյութերի ավելի վաղ գրառումներ մեզ հայտնի չեն: 1976թ. երգային մուշնների մի հարուստ փունջ այստեղ ձայնագրել է պրոֆեսոր Մարգարիտ Բրուտյանը (տե՛ս Երևանի Կոմիտասի անվան պետ. կոնսերվատորիայի հայ ֆոլկլորագիտության ամբիոնի ժողովրդական երաժշտական ստեղծագործության ամբիոնի ձայնագրությունների ֆոնդում, «Արթիկ-1976» գիտարշավ): Այդ շարքից երեք երգ «Փորձություն է պատերազմը», «Երգ թամանցիների մասին», «Կերչ քաղաքի գլխի լալեն» տպագրվել է Հայրենական պատերազմին նվիրված երգերի ժողովածուում (Հայրենական Մեծ պատերազմը հայ ժողովրդական և գուսանական երգերում, կազմողներ և խմբագիրներ Մ. Բրուտյան և Ա. Փահլևանյան, Եր., 1995):

Լեոնակերտ կատարած մեր երկու այցելությունների ընթացքում (2003թ. հոկտեմբեր, 2004թ. մարտ) գրի են առնվել երաժշտական բանահյուսության շուրջ 100 մուշներ: Կենդանի շփումը երգասացների հետ, ապա և գրառված նյութի դիտարկումը ցույց է տալիս ժողովրդական երգի ավանդը կրողի, ավանդույթը փոխանցողի և ժառանգորդի փոխհարաբերությունը: Ձայնագրել ենք տարիքային տարբեր խմբերի կատարողների: Նյութը բազմաշերտ է, բազմաժանր. ողբերգ, հարսանեկան երգաշարի մուշներ, պարերգեր, բարոյախրատական, հայրենասիրական, քնարական, աշուղական, սոցիալական մոտիվներով, ժամանակի իրադարձություններն արտացոլող երգեր, օրորներ, մանկախաղաց երգեր, աշուղական սիրավեպերից դրվագներ և այլն: Առանձին վերաբերմունք և գնահատական կա «Ասլի-Քյարամ», «Մմբատ և Մոֆյա», «Աշուղ Դարիք» սիրավեպերի հանդեպ: Դրանք պահպանված են հատվածաբար, մեծամասամբ

առանձին երգվող կտորներով: Որոշ դեպքերում նկատվող երաժշտական կերպարների միօրինակությունը, հանդիպող մեղեդային կադրայարների կրկնությունները, հնագույն ժամանակներից ավանդականորեն փոխանցված ժողովրդական բանաձևային երաժշտամտածողության արձասիք են: Ու թեև կատարումներում զգացվում են ժամանակի թելադրած ինչ-ինչ փոխաձևումներ, այդուհանդերձ դրանք արժեքավորվում են իբրև բանավոր ավանդույթի նմուշներ և ժողովրդական կատարողական արվեստի՝ «երգով ասելու» օրինակներ:

1970-ական թթ. գյուղն ունեցել է նվագաժամների խումբ (դուդուկ, գուռնա, կլարնետ, դափ և դեղ կազմով), որը մասնակցել է գյուղական բոլոր արարողություններին և տոներին: Այսօր դրանց փոխարինում են նոր էլեկտրոնային գործիքները՝ սինթեզատորը, էլեկտրոնային դաշնամուրը, իսկ ավանդական նվագարանները տներում պահվում են որպես ընտանեկան մասունքներ: Լեռնակերտում գործել է նաև ժողովրդական (ազգագրական) պարերի խումբը: Երգացանկ-պարացանկը հուշում է հնագույն շերտ՝ ծիսական հարուստ երգաշարով: Մաքմալի, շորորի, քոչարու, դուզ պարի, թարս պարի տարբերակներում ժառանգորդ ավանդակիրը շեշտում է տեղային բնորոշիչների առանձնահատկությունը: Լեռնակերտում գրառված խառն ամբարված նյութի մեջ ընդգծված է ավանդական արժեքի գիտակցումը:

Ամենատարբեր տեսանկյուններից մերօրյա երգային ժառանգության գրառումը հետազոտական կարևոր դաշտ է՝ որպես ժողովրդական ինքնատիպ մտածողության դրսևորում, աշխարհը սեփական ուսայնակով դիտարկելու և ապա վերարտադրելու պարագա: Գրառված նյութի մեջ չենք բացառում նաև ավանդականի, մասնագիտացված երաժշտության, այսօրվա կենցաղավարող երգի «շուկայի» անբարենպաստ փոխազդեցությունը: Իրարից տարբեր, արժեքային իմաստով ոչ համագոր մրցակցության պայմաններում իր կենսունակությունը պահող ժողովրդական երգն, այնուամենայնիվ շարունակում է իր գոյակերպը:

Ն. ՄԱԴՈՅԱՆ (ՀՊԾ)

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԸ 1880-90-ական թթ. ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐՈՒՄ (ըստ լուսանկարների հավաքածուի)

Ալեքսանդրապոլի մասին բազմանյութ՝ պատմական անցյալի, ազգագրական, ճարտարապետական, կենցաղային հետաքրքիր տեղեկություններ կարելի է քաղել՝ ձեռքի տակ ունենալով 1880-1890-ական թվականների լուսանկարները, որի համառոտ խմբավորումը ստորև նշում ենք.

1. Ալեքսանդրապոլի ընդհանուր տեսարանները պատկերացում են տալիս քաղաքի ճարտարապետական կառույցների մասին, որտեղ ընդգծված է առանձնահատուկ ազգային դիմագիծը:
2. Ալեքսանդրապոլցիների ընտանեկան լուսանկարների միջոցով ծանոթանում ենք քաղաքաբնակների կենցաղին, սոցիալական դիրքին և վիճակին: Առանձին ուսումնասիրության նյութ է այլքսանդրապոլցիների տարազը, կիրառական արվեստի առարկաները (ծառայող կահույք, գործվածքներ և այլն):
3. Ազգագրագետների համար առանձնակի հետաքրքիր են արհեստավորների և արհեստանոցների լուսանկարները: Նաև առանձին խումբ են կազմում կենցաղային արարողակարգին վերաբերող լուսանկարները (օր՝ հացթուխի լուսանկարը):

Եկեղեցական նշումների լուսանկարները համապարփակ պատկերացում են տալիս Ալեքսանդրապոլի գործող եկեղեցիների ծխական, արարողական իրերի մասին:

ԱՐԹՈՒՐ ՄԵԻԹԱՐՅԱՆ (ԳՇՀ)

ԱՂԵՏԻ ԳՈՏՈՒ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՄԱՆ ԳՈՐԾՆԵՐԱՅԸ ՇԻՐԱԿԻ ՄԱՐԶՈՒՄ 1988-2003ԹԹ.

1. 1988թ. դեկտեմբերի 7-ին Հայաստանի Հանրապետության տարածքում տեղի ունեցած ավերիչ երկրաշարժը պատճառեց հսկայական նյութական և բարոյական վնասներ: Զգալիորեն տուժեց մեծությամբ և նշանակությամբ հանրապետության երկրորդ քաղաքը՝ Գյումրին, որտեղ ավերվեցին բնակելի, հասարակական և արտադրական շենքերի 80%-ը: Չորս տասնյակ վայրկյաններում Լենինականում ավերվեց կամ կիսավիուղ դարձավ 774 շինություն: Շարքից դուրս եկավ շինարարական ինդուստրիայի զգալի մասը: Աղետից վթարվեցին կամ քանդվեցին նաև առևտրի, հանրային սննդի, կապի, տրանսպորտի, կոմունալ տնտեսության մեծաքանակ օբյեկտներ, ինչպես նաև պատմական հուշարձաններ, հանրակրթական դպրոցներ, նախադպրոցական հիմնարկներ, առողջապահական հաստատություններ: Երկրաշարժի հետևանքով տարբեր աստիճանի վնասվածություն ստացած բնակարանային ֆոնդը կազմել է 8.9 մլն մ² ընդհանուր մակերեսով բնակելի տներ, որից 3.6 մլն մ² Շիրակի մարզում:

2. Շինարարական, կազմակերպչական աշխատանքները կողորհնացնելու նպատակով դեկտեմբերի 7-ին Մոսկվայում ստեղծվեց երկրաշարժի հետևանքները վերացնելու հանձնաժողով՝ ԽՍՀՄ ԿԿ Քաղբյուրոյի անդամ, ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի նախագահ Ն.Ի.Ռիժկովի ղեկավարությամբ, որը դեկտեմբերի 8-ին ժամանեց Երևան, մեկնեց

աղետի գոտի և սկսեց իր անմիջական աշխատանքը աղետի հետևանքները հաղթահարելու ուղղությամբ:

Վերականգնման աշխատանքները կոորդինացնելու նպատակով ԽՍԿԿ Կենտկոմի քաղբյուրոն 1988թ. դեկտեմբերի 28-ին ընդունեց հատուկ որոշում:

Երկրաշարժի արհավիրքների վերացման և տուժածներին օգնություն ցույց տալու գործին իրենց մասնակցությունը բերեցին Խորհրդային Միության տարբեր շրջաններից և արտասահմանյան գրեթե բոլոր երկրներից եկած մասնագետները և զինծառայողները:

3. ԽՍՀՄ փյուզումից հետո իրականացվող աշխատանքների ամբողջ ծանրությունն ընկավ հանրապետության շինարարական համալիրի ուսերին: Վերականգնման աշխատանքներն ավելի արդյունավետ կլինեին, եթե չլիներ 1989թ. սեպտեմբերից Ադրբեջանի կողմից իրականացված շրջափակումը, ինչպես նաև պատերազմը Լեռնային Ղարաբաղում և Հայաստանում տիրող սոցիալ-տնտեսական և էներգետիկ ճգնաժամները:

Ստեղծված իրավիճակից դուրս գալու, վերականգնողական աշխատանքներին նոր լիցք հաղորդելու համար ՀՀ կառավարությունը 1994թ. հունվարի 7-ի թիվ 17 որոշումով հաստատեց աղետի գոտու վերականգնման նոր ծրագիր, որով ճշտվեցին երկրաշարժի հետևանքով տուժած բնակավայրերի առանձին ոլորտների վերականգնման ենթակա ծավալները, պահպանելով նախորդ ծրագրի հիմնական մտտեցումները և աղետի գոտու վերականգնման ժամկետը երկարաձգվեց մինչև 2000թ.:

4. Աղետի գոտու վերականգնման գործընթացի վերլուծության արդյունքները կանխորոշեցին աղետի գոտու բնակավայրերի վերականգնման քաղաքականության ճշգրտման անհրաժեշտություն: Արդյունքում ՀՀ կառավարությունը 1998թ. նոյեմբերի 11-ի թիվ 701 որոշումով հաստատեց աղետի գոտու վերականգնման առաջնահերթ ծրագիր, որով առաջնային դարձան երկրաշարժից տուժած բնակավայրերի բնակարանային և սոցիալական ոլորտի խնդիրների լուծումը:

2001թ. ընդունվեց «Աղետի գոտու վերականգնման համալիր» ծրագիր, որով ձևավորվում էին աղետի գոտու վերականգնման պետական քաղաքականության հիմնական սկզբունքները՝ դրանք զուգակցելով տուժած բնակավայրերում բնակության համար բարենպաստ պայմանների ստեղծմանը, տնակային տնտեսություններից տարածքների հիմնավորված ու հաջորդական մաքրմանը, այդ տարածքներում առկա խնդիրների լուծմանը:

2000 թվականից Աղետի գոտու վերականգնման աշխատանքներն առավել ակտիվացան հատկապես Լինսի հիմնադրամի շրջանակներում, որի ներդրած միջոցները հիմնականում նպատակատուղվեցին բնակարանաշինության իրականացմանը:

5. ԱՄՆ-ի Միջազգային զարգացման գործակալության և Հայաստանի Հանրապետության կառավարության կողմից 2001թ-ից ադետի գոտում կիրառվում է «Բնակարանի գնման վկայագրեր» ծրագիրը, որի նպատակն էր անօթևան մնացած բնակչությանը ապահովել մշտական բնակարաններով, միաժամանակ շարունակելով վերականգնողական աշխատանքները տուժած բնակավայրերում:

Մարզի սոցիալ-տնտեսական հետագա առաջընթացը և առկա խնդիրների լուծումը պայմանավորված է արտադրատնտեսական ոլորտի զարգացումով, որը նախ և առաջ պետք է հիմնվի հանրապետության ներքին հնարավորությունների վրա:

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

- ԳԱԱ - ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա
- ԱԻ - ԳԱԱ Արվեստի ինստիտուտ
- ԳԱԹ - Գրականության և արվեստի թանգարան
- ԳՊՄԻ - Գյումրու պետական մանկավարժական ինստիտուտ
- ԳԸՀ - Գյումրու «Իմաստասեր Ա. Շիրակացի» համալսարան
- ԵՃՇԻ - Երևանի ճարտարապետա - շինարարական ինստիտուտ
- ԵԳԱԳՄ - Երևանի Գեղարվեստի ակադեմիայի Գյումրու մասնաճյուղ
- ԵՊԿԳՄ - Երևանի պետական կոնսերվատորիայի Գյումրու մասնաճյուղ
- ԵՊՀ (ԷԴԿ) - Երևանի պետական համալսարան
- ԹՀ - Թրակիայի համալսարան, Հունաստան
- ԼԻ - ԳԱԱ Լեզվի ինստիտուտ
- ԿԱԹ - Գյումրու «Կումայրի» պատմաճարտարապետական արգելոց-թանգարան
- ՀԱԻ (ՈԱԶ) - ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
- ՀԱՊԹ - Հայաստանի ազգագրության պետական թանգարան
- ՀՊԹ - Հայաստանի պատմության թանգարան
- ՀՊՄՀ - Հայկական պետական մանկավարժական համալսարան
- ՃԱԹԻ - Ճարտարապետության ազգային թանգարան-ինստիտուտ
- ՄՄ - Մաշտոցի անվան Մատենադարան
- ՊԻ - ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ
- ՇԵԹ - Շիրակի երկրագիտական թանգարան
- ՇՀՀԿ - ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

Երկու խոսք	3
Արտակ ԳՆՈՒՆԻ (ՀԱԻ)	
Վաղ բրոնզի դարում Շիրակի, Ջավախքի և Տայքի բնակարանաշինական ավանդույթների զարգացման որոշ հարցերի շուրջ	6
Լարիսա ԵԳԱՆՅԱՆ (ՇՀՀԿ, ՇԵԹ)	
Մեպասարի վաղբրոնզիդարյան հուշարձանի պեղումները	8
Աշոտ ՓԻԼԻՊՈՍՅԱՆ (ՀԱԻ)	
Շիրակավանի աղեղները ու նրանց մ.թ.ա. I I-I հազարամյակների զուգահեռները	9
Լևոն ԱԲԻԱՀԱՄՅԱՆ (ՀԱԻ)	
«Տապարացույր» լաբիրինթոսում. բրոնզիդարյան մի հորինվածքի պարզաբանման շուրջ	12
Սարգիս ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ (ՇՀՀԿ, ԳՊՄԻ)	
Արևաստծու ՄԻՏԻՆԻ քաղաքը և նրա մակդիրները	15
Սարգիս ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ (ՇՀՀԿ, ԳՊՄԻ)	
Վանա աստվածությունների երկրորդ գույզը	18
Արսեն ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ (ՀԱԻ)	
«Կումայրի» տեղանվան շուրջ	21
Феликс ТЕР-МАРТИРОСОВ (ИАЭ)	
Парадиз – Дастакерт – Драсханакерт	24
Լարիսա ԵԳԱՆՅԱՆ, Համազասպ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ	
Անտիկ Շիրակի խոփերի հարցի շուրջ	27
Аннат ХУДАВЕРДЯН (ИАЭ)	
Рентгенопатологические наблюдения над костными материалами из некрополя Вардбах	29
Արծրունի ՍԱՀԱԿՅԱՆ (ՄՄ)	
Երվանդյան մայրաքաղաքի հիմնարկերի պաշտամունքային հայեցակարգը (Երվանդակերտ, Դրասխանակերտ)	31
Լուսինե ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ (ՇՀՀԿ, ԳՊՄԻ)	
Արշակ թագավորի օրոք տեղի ունեցած «Բուլղարական» գաղթի մասին	33
Ֆրիմա ԲԱԲԱՅԱՆ (ՀԱԻ)	
Անիի ջնարակած թասերի վրա պատկերված կերպարների նոր մեկնաբանություն	35
Աղավնի ԺԱՄԿՈՉՅԱՆ (ՀԱԻ)	
Միջնադարյան Հայաստանի ոսկեթել գործվածքերենի պատմությունից (Ըստ Տիգրան Հոնենցի եկեղեցու որմնանկարի պատառիկի)	36
Արեգ ՀԱՄԲԱԹՅԱՆ (ԱԻ)	
Շիրակավանի Ս. Ամենափրկիչ և Արուհի Ս. Գրիգոր տաճարների ճարտարապետության ժառանգորդական կապը	37
Մուրադ ՀԱՄԲԱԹՅԱՆ (ԱԻ)	
Ծփնիի կենտրոնագմբեթ եկեղեցին	38
Լիլիթ ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ (ԵՊՀ)	

Հայաստանի վարչրիստոնեական եկեղեցիների բաց սյունասարահների ֆունկցիոնալ և էսթետիկական նշանակության հարցի շուրջ.....	39
Աշոտ ԳԻԳՈՐՅԱՆ (ՃԱԹԻ)	
Հռոմի վանքային համալիրի հորինվածքային առանձնահատկությունները խորհրդանշանային մտածողության տեսանկյունից	41
Նատալյա ԹԱԳՎՈՍՅԱՆ (ԵՃՇՊՀ)	
Հռոմոսի վանական համալիրի եկեղեցիները	43
Արամ ԲԱՄՆԹԱՐՅԱՆ, Գագիկ ՄԱՐԳՍՅԱՆ (ՀԱԻ)	
Հռոմոսի վանքի նվիրատվական արձանագրությունները	45
Արմեն ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ (ՇՀՀԿ, ԳՊՄԻ)	
Գյումրի-Ալեքսանդրապոլի էթնո-ժողովրդագրական և կրոնադավանաբանական պատկերը XIX դարի առաջին կեսին.....	46
Կարինե ԱԼԵԲՄԱՆՅԱՆ (ՊԻ)	
1919-21թթ. Ալեքսանդրապոլի գավառի վարչատարածքային կառուցվածքի և բնակչության հարցի շուրջ	48
Ինգա ԱՎԱԳՅԱՆ (ԿԱԹ)	
Սոսե Մայրիկի նորահայտ նամակի և լուսանկարի շուրջ.....	50
Գայանե ՇԱԳՈՅԱՆ (ՀԱԻ)	
Հայոց հարսանիքի «քերականության» որոշ դրույթներ.....	53
Ժնյա ԽՆՉԱՏՐՅԱՆ (ՀԱԻ)	
Օժիտի տիկնիկը Գյումրիում.....	55
Լիլյա ԱՎԱՆԵՍՅԱՆ (ՀՊԹ)	
Երկերես կարպետի եզակի նմուշ	56
Սվետլանա ՊՈՂՈՍՅԱՆ (ՀԱԻ, ՀՊԹ)	
Բարձր Հայքի զարդահամալիրը. զարդ և նշան	57
Սամվել ՍԿՐՏՉՅԱՆ (ՀԱԻ)	
Շիրակի բնակչության տոնական վարքագիծը հայ էթնոսի ներէթնիկ խմբերի ընդհանուր համալիրում	59
Կարլ ՄԵՂՈՍՅԱՆ (ՀԱԻ)	
Ավանդական ճաշատեսակները շիրակցիների ուտեստի համալիրում	61
Արտաշես ԲՈՅԱԶՅԱՆ (ՇՀՀԿ, ՇԵԹ)	
Չկնդրությունն ու ձկնաբուծությունը Շիրակի արդի տնտեսական կենցաղում	63
Արմենուհի ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ, Կարլ ՄԵՂՈՍՅԱՆ (ՀԱԻ)	
Երևանաբնակ լեհինականցիները (ազգագրական դիմագիծ)	64
Միհրան ԳԱԼՍՅԱՆ (ՀԱԻ)	
Երեխաների նկատմամբ կատարվող բռնությունները Շիրակի մարզում (ըստ սոցիոլոգիական հետազոտության արդյունքների).....	66
Կարինե ՄԱՀԱԿՅԱՆ, Ռոզա ՀՈՎՀԱՆՆԻՄՅԱՆ (ՇՀՀԿ)	
Ներյուրեզվաբանական ծրագրավորման արդյունավետությունը Շիրակի մարզի ազգաբնակչության հոգեկարգավորման գործընթացում աղետից հետո	70
Հայկանուշ ՀՈՎՀԱՆՆԻՄՅԱՆ (ԼԻ)	
Շիրակի բարբառը Շապուհ Բագրատունու «Պատմութիւն» գործում (X դար)....	72
Ջենմա ԲԱՌՆԱՍՅԱՆ (ԼԻ)	
Տարվա եղանակների արտահայտությունը հայրենի բարբառներում.....	74
Խաչիկ ԲԱԳԻԿՅԱՆ (ԵՊՀ)	

Գարձվածային միավորները Շիրակի խոսվածքում.....	76
Հայկանուշ ՄԵՍՐՈՊՅԱՆ (ԼԻ)	
Արմատական ամականների հոմանշությունը Կարնո բարբառում	78
Ирма БАБАЯН (ИИ)	
К вопросу о нравственном идеале личности, общества, мира	80
Элефтерий ХАРАЦИДИС (ՓԻ, Գրեցիա)	
Особенности этнокультурной адаптации греков - гюмрийцев в Греции.....	81
Феофанис МАЛКИДИС (ՓԻ, Գրեցիա)	
Греки репатрианты и беженцы из бывшего СССР в Грецию после 1991 года	84
Արտակ ՄԱՐԿՈՍՅԱՆ (ՀԱԻ)	
Հայաստանի Հանրապետության բնակչության աճի միտումներն անկախությունից հետո	86
Հանլետ ՄԱՐԳՍՅԱՆ (ՀԱԻ)	
Շիրակի մարզի բնակչությունն ըստ 2001թ. մարդահամարի արդյունքների	87
Ռուբեն ՕՀԱՆՋԱՆՅԱՆ (ՀԱԻ)	
Մասնագիտության ընտրությունը պայմանավորող գործոնների մասին.....	90
Անի ՄԱՐԳՍՅԱՆ (ԵՊՀ)	
Հակոբ Հակոբյանի «Լեւինականյան բնակարանները».....	92
Արարս ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ (ԵԳԱԳՄ)	
Մարիամ և Երանուհի Ալամազյանների ժառանգությունը Գյումրիում	93
Լատրա ԱԹԱՆԵՍՅԱՆ	
Հ. Անանիկյանի «Լեւինականյան շարքը»	95
Կարինե ԲԱԶԵՅԱՆ	
Շիրակի արդի խեցեգործությունը	96
Մարինե ՀԱՐՈՅԱՆ (ԳԱԹ)	
Գյումրին Կարապետ Կոստանյանի հուշագրություններում	97
Հասմիկ ՄՏԵՓԱՆՅԱՆ (ՇՀՀԿ, ԵՊԿԳՄ)	
Գյումրու XIX դ. ավանդական նվագարանային երաժշտության բնորոշիչների շուրջ	99
Անահիտ ԲԱԳԴԱՍՄՅԱՆ (ԱԻ)	
Հայ աշուղական հայրենասիրական երգը Ալեքսանդրապոլում	100
Նինա ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ (ԵՊԿԳՄ)	
Կոմպոզիտոր Ազատ Շիշյանի ստեղծագործությունը որպես Լեւինականի մշակույթի պատմության մնայուն արժեք	102
Հասմիկ ԱՓԻՆՅԱՆ (ՇՀՀԿ, ԵՊԿԳՄ)	
Լեռնակերտ Գյուղի արդի երաժշտական բանահյուսությունը	104
Ն. ՄԱԴՈՅԱՆ (ՀՊԹ)	
Ալեքսանդրապոլը 1880-90-ական թթ. լուսանկարներում (ըստ լուսանկարների հավաքածուի).....	107
ԱՐԹՈՒՐ ՄԽԻԹԱՐՅԱՆ (ԳՇՀ)	
Աղետի գոտու վերականգնման գործընթացը Շիրակի մարզում 1988-2003թթ.....	107